

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

ELLADA BƏKİROVA

**ALBANİYANIN
QƏRB TORPAQLARI
(ANTİK DÖVR)**

Bakı - 2021

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor:

Yaqub Mahmudov
akademik

Rəyçilər:

Qafar Cəbiyev
tarix elmləri doktoru, professor,

Allahverdi Əlimirzəyev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bəkirova Ellada. Albaniyanın qərb torpaqları (antik dövr).
Xəritə və şəkil. “İdeal-Print” MMC, Bakı, 2021, - 220 s.

Monoqrafiyada Cənubi Qafqazın ən qədim dövlətlərindən olan Albaniya dövlətinin qərb ərazilərinin siyasi tarixi, tarixi coğrafiyası, əhali tarixi, təsərrüfat həyatı, bu sərhədlər daxilində baş vermiş siyasi və mədəni proseslər təhlil edilir.

ISBN – 978-9952-8434-9-1

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2021

GİRİŞ

Dünyanın ən qədim məskunlaşma ərazilərindən biri olan Azərbaycan ərazisi əsrlər boyunca bir çox sivilizasiyaların yaranıb inkişaf etdiyi, özünəməxsus mədəniyyətin formalaşib ötürüldüyü ərazi olmuşdur. Həm şimali, həm cənubi Azərbaycanda əsrlər boyunca neçə dövlət yaranmış və tarix səhnəsindən silinmişdir. Bu dövrlərdən biri də antik dövrdə Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış Albaniya dövlətidir. Albaniya dövləti antik dövrdə Cənubi Qafqazda yaranan ilk dövlətlərdən biri hesab olunur. Azərbaycan tarixində Albaniya dövlətinin tutduğu yeri müəyyən etmək üçün bu dövlətin əhatə etdiyi ərazilərə nəzər salmaq kifayət edir. Antik Albaniyanın sərhədləri tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini tamamilə əhatə edirdi. Xüsusən də Azərbaycanın qərb istiqamətində itirdiyi tarixi torpaqların bir hissəsi antik Albaniyanın sərhədləri daxilində olmuşdur. Məhz bu səbəbdən antik Albaniyanın qərb sərhədlərinin öyrənilib konturlarının müəyyən edilməsi həm Azərbaycan tarixşünaslığı baxımından, həm də qədim tariximizin albanşünaslıq sahəsi baxımından son dərəcə zəruridir.

Albaniya tarixi Azərbaycan tarixinin ayrılmaz parçası olduğu kimi alban etnosu da etnik tariximizin araşdırılmasında əhəmiyyətli bir parçanı təşkil edir. Antik müəlliflərdən Strabonun qeyd etdiyinə görə 26 dildə danışan albanlar bu ərazinin aborigen əhalisi olmuşlar. Alban terminindən antik müəlliflər həm ayrıca bir tayfanı, həm də alban ümumiləşmiş adı altında birləşmiş müxtəlif tayfaları ifadə etmək üçün istifadə etmişdilər. Demək olar ki, Qafqazla bağlı olan antik dövrə aid olan bütün qeydlərdə albanların adlarına rast gəlinir. Bu baxımdan onların xalqımızın təşəkkülündə rolu olduğu şübhəsizdir.

Albaniyaya aid olan bir sıra ərazilərin indiki Azərbaycanın sərhədləri xaricində olması Albaniyanın tarixi ərazilərini araşdırmağı çətinləşdirməklə yanaşı, qonşu xalqların alban etnik mirasına yiyələnmə cəhdlərinə də səbəb olmuşdur. Bunun ən bariz nümunəsi Albaniya toponiminin tarixin müxtəlif dövrlərində fərqli şəkildə

adlandırılaraq istifadə olunmasıdır. Bu ölkənin Qafqaz Albaniyası, Asiya Albaniyası, Albaniya-Ləzgistan, Albaniya-Aluank adlandırılmasında alban etnosunun maddi, mənəvi mirasına yiyələnmək məqsədi də dayanır. Albaniya barədə nəşr olunan ilk tədqiqatlarda bu terminlərdən heç birindən istifadə olunmasa da, sonralar daha çox istifadə olunmağa, xüsusən Qafqaz Albaniyası termini elmi ədəbiyyatlarda geniş yayılmağa başladı. Təbii ki, burada görünən və görünməyən məqsədlər vardır. Görünən məqsəd Qafqazdakı Albaniyanı Balkanlardakı Albaniyadan ayırmaq kimi təqdim olunsada, bəzi etniklərin nümayəndələrinin görünməyən məqsədi Albaniyanı Azərbaycan tarixindən qoparmaq olmuşdur.

İstər sovet dövründə, istərsə də müstəqillikdən sonrakı dövrdə Albaniyanın siyasi, ictimai, iqtisadi və etnik tarixi ilə bağlı çoxlu sayda tədqiqatlar aparıldı və əsərlər yazıldı. Lakin onların böyük bir hissəsində yenə də real tarix deyil, müxtəlif ideologiyalara xidmət edən, etnogenez məsələlərini bilərəkdən yanlış istiqamətlərə yönəldən mülahizələrə yol verildi. Məqsəd isə eyni idi, Albaniyanın bizə aid olmadığını, albanların müasir azərbaycanlılarla heç bir əlaqəsi olmadığını göstərmək, nəticə olaraq isə xalqımızın tarixi kökləri olmayan, bu ərazilərə sonralar köçüb gəlmiş bir xalq olaraq təqdim etmək idi. Bu cür əsərlər təəssüf ki, indi də yazılmaqdadır. Ona görə də qədim tariximizi sevən və dəyər verən hər kəs üçün bu tarix təkcə Albaniyanın tarixi olmamalıdır, həm də dövlətçilik, etnik tariximizin keçdiyi yolu əks etdirən bir dövlətin tarixi olmalıdır.

Albaniya dövlətinin ərazisi şimalda Böyük Qafqaz dağlarından başlayaraq Cənubi Dağıstan da daxil olmaqla Xəzərsahili əraziləri, cənubda Araz çayına qədər, qərbdə Göyçə gölü hövzəsindən, İori (Qabırri) və Qanıx (Alazan) çaylarının yuxarı axarları da daxil olmaqla müasir Gürcüstanın şərq ərazilərini, şərqdə isə Xəzər dənizinə qədər olan torpaqları əhatə edirdi. Albaniyanın qərb torpaqları isə antik dövrdə indiki Gürcüstan Respublikasının şərqini, Ermənistan Respublikasının Berd, İcevan, Noyemberyan rayonlarının ərazisini, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala, Qax-Balakən, Gəncə-Qazax, Mingəçevir rayonlarının ərazisini, Qarabağın bir hissəsini əhatə edirdi. Təəssüf ki, müasir dövrdə

bu sadalanan ərazilərdən böyük bir hissəsi Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının, həmçinin Dağıstanın tərkibindədir və biz bu bölgələrdə nə arxeoloji, nə etnoqrafik araşdırmalar apara bilmirik. Buna görə də Albaniyanın istər tarixi-coğrafiyası, istərsə də siyasi tarixi ilə əlaqəli çox sualın cavabını tapmaqda çətinlik çəkirik. Çünki Albaniya haqqında tarixi mənbələrin sayı çox kimi görünsə də məlumatlılıq baxımından tam dolğun məlumatlar vermir. İstər antik yunan və Roma müəlliflərinin əsərləri, istərsə də bundan sonrakı müəlliflərin əsərlərində ümumi xarakterli məlumatlar daha çoxdur. Tamamlayıcı mənbə ola biləcək arxeoloji faktlar isə əlçatmazdır. Bura eyni zamanda Albaniyanın qərb və qismən cənub-qərb sərhədlərinə daxil olan əraziləri də əlavə edə bilərik. Çünki Sovet dövründə bəlli səbəblərdən bu bölgələr arxeoloji cəhətdən zəif öyrənilmiş, sonrakı dövrdə isə işğala məruz qaldığı üçün uzun müddət ərzində heç bir tədqiqatdan söhbət gedə bilməzdi. Buna görə də Albaniyanın bütün sərhədləri daxilində öyrənilməsi çox çətin elmi problem olaraq qalır. Məhz bu səbəbdən bu sahədə elmi tədqiqatların aparılması, Albaniya tarixinin hərtərəfli öyrənilməsi son dərəcə zəruri və aktualdır.

Həmçinin, Azərbaycan torpaqlarının 20 %-dən artıq hissəsinin 30 ilə yaxın bir müddətdə işğal altında qalması, istər qərbdən, istərsə də şimal-qərbdən, şimaldan ərazi iddialarının hələ də davam etməsi bu cür tarixi məsələlərin araşdırılmasını bir daha zəruri edir. Qonşu ölkələrin tarixçiləri, xüsusən gürcü və erməni müəlliflərinin əsərlərində, həmçinin Dağıstan tarixçilərinin tədqiqatlarında ərazi iddialarına rast gəlmək mümkündür. Bu torpaqların azərbaycanlıların əzəli torpaqları olmasını, Şərqi Gürcüstan, Şərqi Ermənistan deyildikdə, əslində Azərbaycana məxsus olan tarixi Albaniya torpaqlarının nəzərdə tutulmalı olduğunu, həmçinin erməni, gürcü, dağıstanlı tarixçilərinin uydurduğu tarixin yalançı üzünü göstərmək məqsədi bu mövzunu dərinlən işləmək və kitab şəklində oxucuların diqqətinə çatdırmaq zərurətini yaratdı.

Əsərin əhatə etdiyi xronoloji çərçivə: İndiyə qədər əldə olunan mənbələrə əsasən Albaniya dövlətinin mövcudluğu e.ə. IV – b.e. VIII əsrlərini əhatə etmişdir. Lakin monoqrafiyada əsasən Albaniyanın

antik dövrü əhatə olunduğu üçün xronologiya Albaniyanın erkən orta əsrlər dövrü adlandırdığımız dönmə qədər aparılmışdır. Belə ki, əsərdə alban tayfalarının mənbələrdə adının ilk çəkildiyi dövrdən başlayaraq, onların Sasani hakimiyyətini qəbul etdikləri zamana qədər olan hadisələr şərh olunub. Qeyd edək ki, albanların adı ilk dəfə e.ə. IV əsr hadisələri ilə bağlı antik mənbələrdə çəkilsə də, alban tayfalarından olan kaspilər, utilər, kadusilər e.ə. V əsr hadisələri ilə bağlı mənbələrdə xatırlanır. Albaniyanın qərb torpaqları antik dövrün bu mərhələsində Əhəməni hakimiyyəti altında olduğu üçün albanların tarixinin bu dövrünü də işıqlandırmaq zəruri oldu.

İlk mənbələr: Albaniyanın qərb sərhədləri mövzusunda tədqiqatlar apararkən ən çətin problemlərdən biri də mənbə məsələsidir. Məntiqi olaraq tədqiqatın mənbə bazasına yazılı qaynaqlar, arxeoloji və antropoloji materialları aid edirik. Lakin bu mənbələrin sayı və keyfiyyəti bizi qane edirmi, etibarlılığı və əlçatanlığı hansı səviyyədədir? İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, antik dövr Albaniyası ilə bağlı sırf dövrə aid olan yerli yazılı mənbə hələlik aşkar olunmayıb. Əlimizdə olan ən erkən yerli mənbə Musa Kalankatlinin “Alban tarixi” əsəri hesab olunur ki, bu əsərdə Albaniyanın sözügedən dövrü ilə bağlı yalnız fraqmentar məlumatlar verilmişdir, əsərdə daha çox erkən orta əsrlər dövrü Albaniyasından bəhs olunur. Albaniyanın antik dövrü ilə bağlı məlumatların böyük hissəsini isə biz yerli olmayan-yunan və latın dilli mənbələrdən təmin etməyə çalışırıq. Bu mənbələrin də təbii ki, müsbət və mənfi cəhətləri mövcuddur. Müsbət cəhətlərindən onu qeyd etmək olar ki, bu mənbələr müəyyən qədər dövrə yaxın mərhələdə qələmə alınmışdır. Mənfi cəhətlərindən isə mənbələrin müəlliflərinin bəzən əraziyə, əhaliyə yad olan, bölgəni yaxından tanımayan şəxslərin verdiyi məlumatları qaynaq olaraq istifadə etməsi və nəticədə yazılan əsərlərdə qeyri-dəqiqliklər, müəyyən toponim, etnonim təhrifləri və s. anlaşılmaz məqamlara gətirib çıxarmasını qeyd edə bilərik. Bununla belə, antik Yunan-Roma mənşəli mənbələr Albaniya tarixi üzrə əvəzsiz mənbələr hesab olunur.

Mənbələrin bir qrupunu da arxeoloji materiallar təşkil edir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Albaniyanın qərb sərhədlərinə

daxil olan ərazilərin, xüsusən Kürdən cənubda qalan hissələrin arxeoloji tədqiqi Sovet dövründə zəif aparılmış, işğaldan sonra isə təbii olaraq qeyri-mümkün olmuşdur. Nəticədə qərb əraziləri ilə bağlı tədqiqatlara arxeoloji materialların cəlb olunması çətinləşir. Bu problem antropoloji materiallara da şamil edilə bilər. Təbii ki, II Qarabağ savaşından sonra əldə olunan zəfər, əvvəllər erməni işğalında olan ərazilərin azad olunması Albaniyanın qərb ərazilərinin arxeoloji tədqiqi sahəsində müsbət irəliləyişlərə səbəb olacaqdır.

Antik mənbələrdə alban adına ilk dəfə e.ə. IV əsr hadisələri ilə bağlı rast gəlinir. Əhəmənilərlə makedoniyalılar arasında baş verən münaqişələrlə bağlı mətnlərdə Əhəməni satraplıqlarına daxil olan bir sıra xalqlara dair məlumatlar verilmiş və məhz bu məlumatlardan birində “alban çarı” ifadəsi işlədilmişdir. Albaniya dövləti siyasi ifadəsi isə e.ə. II-I əsrlərdən mənbələrdə işlədilməyə başlandı. Bu, Roma dövlətinin Şərq siyasətinin məhz həmin dövrdə fəallaşması və bölgəyə olan yürüşlərlə əlaqədar ola bilərdi. Lakin buna qədər alban tayfa ittifaqına daxil olan kaspilərin və utilərin adı mənbələrdə çəkilmişdi. Beləliklə, antik Albaniya ilə bağlı ilk məlumat Herodota aiddir. Xatırladaq ki, e.ə. V əsrdə yaşamış yunan müəllifi Herodot Əhəməni imperiyasının tərkibində olan xalqlar arasında kaspilərin adını çəkmiş, onların Yunan-İran savaşlarındakı iştirakından danışmışdır. Bu dövrdə kaspı adı altında nəzərdə tutulan tayfaların tərkibində Albaniyanın qərbinin əhalisinin də olması ehtimalları var. Yəqin ki, tayfa birliyinin tərkibində hələ aparıcı qüvvə kaspilər idi.

İlk dəfə II əsr müəllifi Arrian e.ə. IV əsr hadisələri ilə bağlı albanların adını çəkir. Makedoniyalı İsgəndərin həyatından bəhs edən “İsgəndərin yürüşü” adlanan əsərində Arrian e.ə. 331-ci ildə baş verən Qavqamela savaşında albanların iştirakı, onların Makedoniyalı İsgəndərə qarşı III Dara ilə müttəfiqliyindən danışır (*Arr. Anab. III.8.4, III.11.1*).¹ Müəllifin bu məlumatından başqa albanların e.ə. IV-III əsrlər tarixinə dair heç bir yazılı məlumat yoxdur.

Antik müəlliflərin ən çox müraciət etdikləri mənbələrdən biri Polibinin “Tarix” əsəri olmuşdur. Həyatı haqqında çox az şey bilinən

¹ Arrian. Alexander the Great. (Transl. Chinnock E.J.). London: Hodder and Stoughton vol. I, 1929, p.155, 161.

e.ə. II əsr müəllifi Polibinin 40 kitabdan ibarət əsərinin yalnız 5-i müxtəlif müəlliflərin əsərlərinin tərkibində bizə gəlib çatmışdır. Müəllifin dövrünün sənəd materiallarından geniş istifadə edərək yazdığı “Ümumi tarix” əsəri Albaniya tarixi ilə bağlı məlumatlar da daşıyır. Əsərdə Albaniyanın qonşuları, alban tayfalarından bəziləri barədə az da olsa məlumat var (*Polib. V.44*).¹

Albaniya barəsində ən geniş məlumatlar antik yunan coğrafiyaşünas və tarixçisi Strabona (e.ə. I – b.e. I əsrlər) aiddir. Onun “Coğrafiya” əsərində Albaniyanın sərhədləri, əhalisi, təsərrüfat həyatı və s. barədə kifayət qədər ətraflı məlumatlar var. Ellinizmin son mərhələsi, Roma imperiyasının formalaşmasının ilkin mərhələsində yaşamış Strabon dövrünün mühüm siyasi hadisələrinə şahid olmuşdur. Onun ilk əsəri Polibinin “Tarix”-inin davamı kimi düşündüyü “Tarixi qeydlər” əsəri olmuşdur.² 43 kitabdan ibarət əsər bizə gəlib çatmamışdır. “Coğrafiya” əsəri isə bu əsərin davamı kimi yazılmışdır. 17 kitabdan ibarət “Coğrafiya” əsərinin mənbəşünaslıq bazası çox genişdir. O, e.ə. V əsr müəlliflərindən Herodot, Fukidid, e.ə. IV əsr müəlliflərindən Efor, Meqasfen, Kasandriyalı Aristobul, Feopompa, e.ə. III əsr müəlliflərindən Eratosfen, e.ə. II əsr müəllifi Polibi, Skepsisli Metrodor, e.ə. I əsr müəllifi Artemidora müraciət etmişdir.³ Albaniya ərazisi ilə bağlı məlumatlara gəldikdə isə o, özündən əvvəlki müəlliflərə müraciət etməklə bərabər, Xəzərətrafi ərazilərə Makedoniyalı İsgəndər və I Selevkin göndərdiyi ekspedisiya rəhbərləri Heraklid (e.ə. 323) və Patroklun (e.ə. 283) hesabatlarından, Pompeyin müşayiətçilərindən olan Mitilenli Feofanın qeydlərindən də istifadə etmişdir.

Albaniya və albanlar barədə əsasən “Coğrafiya” əsərinin XI kitabında bəhs olunur. Albaniya haqqındakı bölümün 3, 5, 7, və 8-ci paraqrafları üçün Mitilenli Feofanın kitabı, digər paraqrafları üçün

¹ Полибий. Всеобщая история. (Пер. с греч. и комментарии Ф.Г.Мищенко): в 2-х т. Том I. СПб.: «Наука», «Ювента», 1994, с.242.

² Арский Ф.Н. Страбон. М. Мысль 1974 г., с.14.

³ Страбон. География в 17 книгах. (Пер. А.Стратановского). Москва: Наука, 1964, с.52.

isə Eratosfen, Metrodoron məlumatları əsas mənbə olmuşdur.¹ Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif zaman kəsiklərində yaşamış müəlliflərə istinad etdiyindən əsərdə bəzən ziddiyyətli məqamlar da yaranmışdır (xüsusilə tarixi-coğrafiya məsələlərində). Bununla belə verilən məlumatların müəyyən hissəsi Strabonun müasirləri, yaxud sonrakı müəlliflər tərəfindən də təsdiqlənir. M.İ.Rostovtsevin dili ilə desək, “Strabon içərisində Albaniya və İberiyanın dövlət quruluşu, mədəniyyəti və s. ilə bağlı təsvirlər daşıyan M.Feofan və K.Dellinin əsərlərinin qiymətli qalıqlarının xilaskarıdır”.²

Albanlar barədə məlumatlar olan digər bir mənbə İosif Flavinin “İudeya asari-ətiqələri” əsəridir. Roma imperatoru Qay Kaliqulanın hakimiyyətinin ilk illərində anadan olan bu müəllifin əsərində b.e. I əsrinin hadisələrindən danışılarkən Romanın Qafqaz siyasətinə toxunulub, burada albanlar barədə məlumatlar da verilib. Müəllifin məlumatlarına görə, bu dövrdə Kaspi qapılarına nəzarət albanların və iberlərin əlində olub (*Jos. Flav. Ant. Jud. XVIII. 4. 96-100*).³

Albanlar haqqında istinad etdiyimiz digər bir mənbə Böyük Plininin (b.e. I əsri) ensiklopedik xarakterli “Təbii tarix” əsəridir. Böyük Plini adı ilə tanınmış Qay Plini Sekund Roma imperatoru Tit Flavi Vespasianın müasiri olmuşdur.⁴ Böyük Plininin əsərində Albaniyanın əhalisi, təbiəti, mədəniyyəti və s. ilə bağlı məlumatlar var. Xüsusilə, Albaniya ərazisinin təsviri, albanların yayıldığı ərazilər, qonşuları olan iberlər barədə verdiyi məlumatlar maraqlıdır. Böyük Plini Kambis (İori) çayının albanların ərazilərindən keçməsinə qeyd etməklə albanların İori çayından qərbdəki ərazilərdə yaşamasını qeyd edən ilk müəlliflərdəndir.⁵ Müəllifin mənbəşünaslıq bazası genişdir: Salyusti, Korneli Nepot, Pomponi Mela, Vipsaniya Aqrip-

¹ Алиев К.Г. Страбон об античном Азербайджане / Азербайджан и азербайджанцы, Баку, 2010, №2, s.50-51.

² Ростовцев М.И. Скифия и Босфор. Ленинград: Восток, 1925, с. 9-10.

³ Иосиф Флавий. Иудейские древности. (Пер. с греческого Г.Г.Генкеля) Т.І. СПб: Ландау, 1900, с. 610.

⁴ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, s. 25.

⁵ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т.ІІ. Латинские писатели, вып. І. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1904, с. 184.

pa, Posidonidən faydalansa da, Albaniya barədə əsasən Makedoniyalı İsgəndərin yol yoldaşları, həmçinin, Nikeyalı İsiqon, Klitarx, Eratofen, Artemidora müraciət etmişdir.¹

Böyük Plini ilə eyni dövrdə yaşamış digər bir müəllif Pomponi Meladır (b.e. I əsr). “Yerin təsviri” adlanan əsərində qədim coğrafiyaşünas Albaniya ərazisindəki dağ, çay adlarını vermiş, müxtəlif etnonimləri xatırlatmışdır. Əsərin başlıca mənbələri isə Miletli Hekatey və Herodotdur.²

Albaniya barədə geniş məlumat verən antik müəlliflərdən biri də Plutarxdır. B.e. I-II əsrlərində yaşadığı bilinən bu məşhur yunan müəllifinin 210-dan çox əsəri olduğu bildirilsə də, Albaniya və albanlar barədə məlumatlar onun “Müqayisəli tərcümeyi-hallar” adlı 50-dən çox bioqrafiyanın yer aldığı əsərindədir.³ Qafqaza yürüş etmiş məşhur Roma sərkərdələrindən Lukull, Pompey, Krass, Mark Antoninin də tərcümeyi-hallarının yer aldığı əsərdə Plutarx siyasi hadisələrə aydınlıq gətirmiş, bu sərkərdələri yürüşlərində müşayiət etmiş şəxslərin məlumatlarından geniş faydalanmışdır. Müəllifin daha çox Mitilenli Feofana müraciət etdiyi güman olunur.⁴ Əsərdə albanların Roma ordusu ilə qarşılaşması, Pompeyin döyüş istiqaməti və döyüş planı, alban ordusunun təsviri və s. əhəmiyyətli məlumatlar var (*Plut. Pomp. XXXIV*).⁵ Həmçinin, Plutarx bəzi yer adları və hidronimləri də sadalamış, alban ordusuna başçılıq edən sərkərdələrin adlarını vermiş, Pompeyin qələbə triumfunu təsvir etmişdir.

Albanlar barədə digər əhəmiyyətli mənbə Korneli Tasitin (I-II əsr) əsərləridir. Roma sarayında mühüm mövqe sahibi olan, bir neçə imperatorun hökmranlığını görmüş müəllif I-II əsrlərdə Romanın apardığı işğalçılıq müharibələrini işıqlandırır. Xüsusilə, müəllifin “Annallar” əsəri Romanın şərqdə və qərbdə apardığı müharibələrdən danışır. Onun həm “Annallar”, həmçinin “Tarix” əsərində Albaniya

¹ Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, с.21.

² Алиев К.Г. с.21.

³ Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 3-х т. Т. II. М. Правда, 1990, с.9.

⁴ Алиев К.Г. с.22.

⁵ Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1986, с.61-62.

və albanlar barədə maraqlı məlumatlar var (*Tac. Ann. VI.33, XII.45, Hist. I.6*).¹

İlk dəfə Klavdi Ptolemey Albaniyanın şəhərlərini, iri yaşayış məskənləri və onların yerləşmə koordinatlarını göstərməklə təsvir etmişdir. İmperator Mark Avrelinin müasiri olan II əsrin görkəmli coğrafiyaşünası və astronomu Klavdi Ptolemey Albaniyanın şimal, cənub, şərq, qərb hüdudlarını göstərməklə bərabər ərazisindəki hidronimləri, iri yaşayış məskənlərini, dağ keçidlərini də sadalamışdır (*Ptol. V.11.1*).² Klavdi Ptolemey ilk dəfə olaraq Albaniya ərazisindəki şəhərlərin, çayların koordinatlarını da verməyə çalışmışdır. Beləliklə o, Albaniyanın Kür çayından şimaldakı ərazilərində 29 yaşayış məskəninin adını sadalayıb koordinatlarını vermişdir. (*Ptol. V.10*).³ Təəssüf ki, Klavdi Ptolemey yerin çevrə ölçülərində səhvə yol verdiyindən onun qeyd etdiyi koordinatlar da xətalı alınmışdır.

II əsrdə yaşamış Appianın əsərində də albanlar barədə məlumatlar var. Roma imperatoru Adrianın və Antonin Piyin müasiri olan, Roma sarayında mühüm vəzifə tutan bu müəllif mühüm siyasi hadisələrə şahid olmuş, gördüklərini və eşitdiklərini qeyd etmişdir. Onun 24 kitabdan ibarət əsərinin 12-ci kitabı Romanın Pont çarı VI Mitridatla mübarizəsinə həsr olunduğundan siyasi hadisələrdə iştirakçı olan albanların da adları çəkilmişdir (*App. Mithr. 117*).⁴

¹ Корнелий Тацит. Анналы, малые произведения. Т.1. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1970. с.169-170; Корнелий Тацит. История. Т.2. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1969, с.8; Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т.П. Латинские писатели, вып. I. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1904, с. 233-240.

² Claudius Ptolemy. The Geography. (Translated by Stevenson E.L.). New York: Public Library, 1991, p.122-123.

³ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т.1. Греческие писатели, вып. I. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1893, с. 242-243; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, s.23-24.

⁴ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т.1. Греческие писатели, вып. I. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1893, с. 526-538.

Appianın istinad etdiyi əsas mənbələr Tit Livi, Dəməşqli Nikolay, Posidoni olmuşdur.

Albaniya tarixinin bəzi məqamları Dion Kassinin “Roma tarixi” əsərində öz əksini tapıb. Əsərdə e.ə. I əsrin hadisələrindən danışarkən Romanın Qafqaza müdaxiləsi ilə əlaqədar Roma-Albaniya münasibətlərinə də toxunulub. Xüsusilə, Dion Kassi Pompeyin albanlar üzərinə ikinci yürüşünü aydın və ətraflı təsvir etmişdir (*Dio. Roman Hist. XXXVI.50-54, XXXVII*).¹ Əsərdə həmçinin, Albaniya ərazisindəki bəzi toponimlərin adları çəkilmişdir. Dion Kassinin əsas mənbələri Tit Livi, Tasit və Svetoni olmuşdur.

Albaniya və albanlar barədə sadalanan mənbələrlə yanaşı yunan və latın dillərində yazmış başqa müəlliflərin əsərlərində də məlumatlar var. Məsələn, Pompey Troqun (e.ə. I əsr) “Ümumi tarix” (*XXXVIII.1.8, XL.3.3*),² Kvint Kurtsi Rufun (I əsr) “Böyük İsgəndərin tarixi” (*Curt. L.VI.5.24-32, L.VII.3.19*),³ Sekst Yuli Frontinin (I əsr) “Hərbi hiylələr” (*Front. II.3.14-15, II.13.7*)⁴ əsərlərində fraqmentar məlumatlar yer almaqdadır.

Albaniyanın antik dövrdəki sərhədləri məsələsi orta əsr mənbələrində də əks olunmuşdur. Bu mənada ilk olaraq M.Kalankatlinin “Albaniya tarixi” əsərini qeyd etmək lazımdır. Bu tarixi əsər alban müəllifi tərəfindən qələmə alınsa da, təəssüf ki, günümüzə qribar əlifbası ilə yazılmış variantı gəlib çıxmışdır. T.Məmmədov bunu VIII əsrdə Albaniyanın Xilafət tərkibinə qatılması, əvvəllər müstəqil olan alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe edilərək qriqoryanlaşması və

¹ Cassius Dio. Roman History. (Transl. Earnest Cary): In nine volumes. Vol. III. Classical Library edition, London: W. Heinemann, 1914, p.361; Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т. II. Латинские писатели, вып. 2. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук, 1906, с. 609-623

² Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с. 82-85

³ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т. II. Латинские писатели, вып. I. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1904, с.128-132.

⁴ Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с.89.

nəticədə yazılan əsərlərin qrabar dilində yazılması, yaxud bu dilə tərcümə edilməsi ilə əlaqələndirir.¹ Əsərdə Albaniya tarixi ilə bağlı bir sıra məsələlərə, həmçinin onun qərb əraziləri, əhalisi, ərazidə cərəyan edən siyasi və etnik proseslər, Albaniyada xristianlıq, alban əlifbasının mənşəyi kimi bizi maraqlandıran məsələlərə rast gəlinir.²

Orta əsr mənbələri içərisində gürcü mənbələri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu mənbələrdə Albaniyanın qərb sərhədləri, qərb ərazisində yaşayan tayfalarının tarixi, bu ərazilərin toponomiyası ilə bağlı məlumatlar əks olunub. Bu mənada “Kartlis Sxovreba” adlanan salnamələr külliyyatı əvəzsiz mənbə hesab oluna bilər. Külliyyata daxil olan “Kartli çarlarının həyatı”³, “Kartli salnaməsi”⁴ əsərlərində Albaniyanın qərb ərazilərinin tarixi ilə bağlı maraqlı məlumatlar var.

Antik Albaniya barədə olan mənbələrin ikinci qrupunu arxeoloji materiallar təşkil edir. Hələ XIX əsrdən aparılmağa başlanan bu tədqiqatlar qədim Albaniya haqqında çoxsaylı yeni məlumat bazası yaratdı. Albaniya barədə antik müəlliflərin verdiyi məlumatlarda şəhər olaraq daha çox Qəbələnin adı çəkildiyindən Albaniya tarixinə dair arxeoloji tədqiqatlara Qəbələdən başlanıldı. Müasir Qəbələ ilə Mingəçevir arasında yerləşən, ərazi cəhətdən daha çox Qəbələyə yaxın olan Yaloyluq təpələri adlanan ərazidə yeni bir mədəniyyətin, elmi ədəbiyyatlara Yaloylutəpə mədəniyyəti kimi daxil olmuş mədəniyyət aşkara çıxdı, hansı ki, bu mədəniyyətin izlərinə bütün Albaniya ərazisində rast gəlinir. Hələ 1829-cu ildə A.Yanovski Qəbələ yaxınlığında kəşfiyyat xarakterli işlər apardı.⁵ 1903-cü ildə yerli sakin R.Əfəndiyev tərəfindən Qəbələ xarabalıqlarının təsviri çap olundu.⁶ 1915-ci ildə E.A.Lalayan əraziyə baxdı, yaxın ərazi olan

¹ Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 2006, c.36

² M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Tərc. Z.Bünyadov, Bakı: Elm, 1993, c.17-18, 31

³ Мровели Л. Жизнь картлийских царей. Москва: Директ-Медиа, 2010, с.24-25, 28, 50-51.

⁴ Летопись Картли. (Пер. и примечания Г.В.Цулая). Тбилиси: Мецниереба, 1982, с.29-31.

⁵ Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва: Наука, 1985, с. 17.

⁶ Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР,

Nicdə qazıntı işləri apararaq 9 torpaq kurqan aşkarladı.¹ Eyni zamanda indiki Oğuz rayonu ərazisində də çoxsaylı kurqan qəbirləri aşkarlandı.² Lakin, E.A.Lalayan qazıntı işləri apararkən qəbirlər aşkarlandığında şəkillər çəkmir, qəbir avadanlıqlarının hamısını qeyd etmirdi. Buna görə də ərazidə tapılan əşyalar barədə təəssüf ki, tam təsəvvür formalaşdırmaq olmur. Qəbələdə ilk arxeoloji qazıntılar 1926-cı ildə D.Şərifovun rəhbərliyi, İ.M.Cəfərzadə, K.A.Klemen-tiyev, M.Şıxməmmədov, R.Əfəndiyevin iştirakı ilə aparıldı.³ Nəti-cələr 1927-ci ildə D.Şərifov tərəfindən nəşr olundu. Buradakı mədə-niyyəti tədqiq edən digər arxeoloq A.A.İessen oldu. O, burada aşkarlanan mədəniyyəti e.ə. I minilliyin ikinci yarısına aid edərək onu digər yerlərdəki mədəniyyətlərlə müqayisə etdi və ilk olaraq belə bir nəticəyə gəldi ki, Kaxetiya ərazisi də Albaniyaya daxil olmuşdur.⁴ 1944-45-ci illərdə ərazini S.M.Qaziyev də araşdırdı. 1949-50-ci illərdə Yaloylutəpə mədəniyyətini tədqiq etmək üçün əraziyə daha bir tədqiqat qrupu göndərildi.⁵ İ.M.Cəfərzadənin rəhbərlik, Ö.Ş.İsmi-zadə, O.A.Həbibullayev, S.K.Əhmədovanın iştirak etdiyi tədqiqat qrupu bir çox qəbir abidələri aşkarladı.⁶ Qəbələdə planlı qazıntılara 1959-cu ildə S.M.Qaziyevin rəhbərliyi ilə başlandı. Həmin qazıntılar nəticəsində məlum oldu ki, antik Qəbələ güman olunduğu kimi eyni ərazidə yerləşməyib. Çünki, ərazidən tapılan maddi-mədə-niyyət nümunələrindən ən qədimi b.e. I əsrə aid olmuşdur.

Uzun aradan sonra 2000-ci ilin əvvəllərindən yeni arxeoloji qazıntılar sırasına Qəbələ ərazisi də aid oldu. 2009-cu ilin iyun-iyul aylarında ilk birgə Azərbaycan-Koreya ekspedisiyasının 10 Koreya

1956, c.17.

¹ Ахмедов Г.М. Еще одна находка по Ялойлутепинской культуре (на азерб.яз.) / Доклады АН Азерб.ССР. 1952, с.13.

² Исмизаде О. Ш. Ялойлутепинская..., с.8.

³ Бабаев И.А., Ахмедов Г.М. Кабала (историко-археологический очерк). Баку: Элм, 1981, с.17.

⁴ Иессен А.А. Культура Ялойлутепе в Закавказье / ГАИМК, Ленинград. 1929, т.I, с. 27-39

⁵ Казиев С.М. Об археологических раскопках в Мингечауре / Доклады АН Азерб.ССР, 1946, 446-449.

⁶ Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская..., с. 13.

və 13 Azərbaycan mütəxəssisləri Qəbələdə üç tarixi sahədə qazıntı işləri aparmışdır. Antik şəhər ərazisində e.ə. III-II əsrlərə aid 3-cü (daha əvvəl tapılmış eyni tipli iki binanın yaxınlığında) oval tipli ictimai binanın bünövrəsi aşkar edilmişdir. Eyni zamanda, e.ə. IV-III əsrlərin əvvəllərinə aid ərzaq anbarının ərazisi genişləndirilmişdir. Həmçinin, Q.Cəbiyev tərəfindən şəhərin Qala adlanan hissəsində e.ə. I – b.e. I əsrlərinə aid qala divarlarının qalıqları aşkar edildi.¹

Albaniya tarixi ilə bağlı geniş arxeoloji materiallara həm də Mingəçevir ərazisində rast gəlinir. Bu ərazi antik müəlliflərin Kam-bisena olaraq qeyd etdikləri əraziyə uyğun gəlir. Ərazi hələ XIX əsrdən tədqiqatçıların diqqətini çəkməyə başladı. Hələ 1875-ci ildə “Qafqaz Arxeologiyası həvəskarları cəmiyyəti” açıldıqda onun yaradıcılarından olan A.Berje Mingəçevirdəki arxeoloji mədəniyyət, qədim abidələr barədə məlumat vermişdi.² 1935-39-cu illərdə E.A.Paxomov Mingəçevirdə arxeoloji qazıntı işləri apardı, bir neçə küp qəbri aşkarlandı.³ 1941-ci ildə S.M.Qaziyevin başçılığı ilə yəni-dən işlər başladı. Mingəçevir ərazisindən alban dövrünə aid çoxlu sayda maddi mədəniyyət nümunələri tapıldı. Lakin, II Dünya müharibəsi başladığından işlər yarımçıq qaldı. Mingəçevirdə planlı arxeoloji işlərə 1946-cı ildən başlanıldı. S.M.Qaziyevin rəhbərlik etdiyi ekspedisiya qrupu 1953-cü ilə qədər qazıntı işləri apararaq çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələri, qəbir abidələri, qədim şəhər qalıqları aşkarladı.⁴ Ümumiyyətlə, Mingəçevir arxeologiyası ilə Q.M.Aslanov, Q.İ.İone, T.İ.Qolubkina və digərləri məşğul olmuşlar.⁵

¹ Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, c.90-91.

² Казиев С.М. Об археологических раскопках в Мингечауре / Доклады АН Азерб.ССР, 1946, с.447.

³ Алиев К.Г. К истории изучения археологических памятников на территории древней Кавказской Албании / Известия АН Азерб.ССР (серия общественных наук), 1961, с.25.

⁴ Асланов Г.М. Из истории материальной культуры Кавказской Албании I-IV вв. / ВИКА. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1962, с.114-148.

⁵ Асланов Г.М. Из истории материальной культуры Кавказской Албании I-IV вв. / ВИКА. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1962, с.114-148; Асланов Г.М. Материальная культура Мингечаура I-VII вв. (на основе археологии катакомбных погребений): Автореф.дис.канд.ист.наук. Баку: Изд-во АН, 1963, с.26; Асланов Г.М., Голубкина Т.Н., Садыхзаде Ш.Г. Каталог Золотых

Alazan hövzəsində də hələ XIX əsrin sonlarından maraqlı arxeoloji nümunələr tapılırdı. 1892-ci ildə Əmircan və Marsan kəndləri yaxınlığında Yaloylutəpə mədəniyyətinə oxşar üçayaqlı vazalar aşkarlandı.¹ Bu tapıntılar Rus İmperator Tarix Muzeyinə göndərildi. Bundan bir qədər sonra Qafqazda səyahətdə olan fransız De Bay Armarvir, Urbnisi, Gəncə ərazilərindəki nekropollardan tapdığı materialları Luvr muzeyinə təqdim etdi və 1901-ci ildə bu materiallardan 23 qabın təsvirləri E.Pottye tərəfindən nəşr olundu.² 1913-cü ildə Kaxetiya dəmiryolu çəkilişləri zamanı Çumlaki kəndi ərazisində Yaloylutəpə arxeoloji mədəniyyətinə xas olan saxsı nümunələri tapıldı.³ 1921-ci ildə yenə də Şərqi Gürcüstan ərazisində oxşar tapıntılara rast gəlini. 1937-ci ildə Q.K.Nioradze Alazan hövzəsində arxeoloji qazıntılar apardı, qazıntıların nəticələri isə 1940-cı ildə Q.K.Nioradze tərəfindən nəşr olundu. Burada aşkarlanan arxeoloji mədəniyyət də Yaloylutəpə arxeoloji mədəniyyəti ilə oxşarlıq təşkil edirdi. Professor Q.K.Nioradze belə hesab edir ki, ərazidən aşkarlanan saxsı nümunələri Ön Asiya və Şimali Aralıq dənizi sahillərindəki saxsı məmulatları ilə oxşarlıq təşkil edir.⁴ Hündür ayaqlı vazalar isə daha çox Kiçik Asiya və Egey mədəniyyətinə məxsusdur. Müəllif Alazan

и серебрянных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку: Изд. АН Азерб.ССР, 1966, 61 с; Голубкина Т.Н. Археологическое обследование и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 / Известия. АН Азерб.ССР, сер. общ. наук, 1959, №1, с.16-36; Голубкина Т.Н. Находки кувшинных погребений в Нахичеванской АССР / Доклады АН Азерб. ССР, 1952, с.8. с.451-453; Голубкина Т.Н. Четыре кувшинных погребения из Мингечаура (раскопки 1950 г.) / Известия АН Азерб.ССР, 1956, 3, с.73-90; Ионе Г.К. О гончарных обжигательных печах из Мингечаура. МКА, т.II. 1951, стр. 31-77.

¹ Исмизadə О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1956, с. 12.

² Potier M. Memoires de la Societe Nationale antiquaires de France. f.LX.1901, p.1-16.

³ Алиев К.Г. К истории изучения археологических памятников на территории древней Кавказской Албании / Известия АН Азерб.ССР (серия общественных наук), 1961, с.22.

⁴ Nioradze Q.K. Alazan düzənliyində qazıntılar. Tiflis: Gürc.EA-nın nəşr., 1940 (gürcü dilində), с. 106.

hövzəsindəki torpaq qəbirləri e.ə. I əsrə aid edir.¹ Q.K.Nioradze Gürcüstan ərazisində Alazan düzənliyindən başqa Anaqa, Patardzeuli, Daveli-Qavazi, Kvemo-Xodaşeni, Qurcani, İkalto, Samtavro məntəqələrində də Erkən alban mədəniyyətinin izlərinə rast gəlmədiyini bildirir. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Alazan hövzəsinə başqa araşdırma qrupları da göndərildi. Bunlardan biri R.M.Vahidovun rəhbərlik etdiyi Torpaqqala (Qax rayonu) ekspedisiyası oldu. Nəticədə, e.ə. I əsrin əvvəllərindən XIV-XV əsrlərə qədərki dövrü əhatə edən böyük yaşayış məskəni aşkarlandı.²

Gəncə-Qazax bölgəsi, Şəmkir ərazisi də arxeoloji qazıntılar aparılan dairəyə hələ XX əsrin 50-ci illərindən cəlb edilmişdi. Kürün orta axarlarına qədər olan ərazilər 1950-ci illərin sonlarından 1970-ci illərin əvvəllərinə qədər İ.Nərimanov tərəfindən tədqiq edilmişdir.³ Qazax rayonu ərazisində Sarıtəpə adlanan ərazidən 1958-ci ildə Əhəməni tipli tikili qalıqları tapıldıqdan sonra bu əraziyə maraq daha da artdı. 1989-cu ildə buna bənzər tikili şimal-şərqi Ermənistanda, Gümrüdən 10 km cənubda, 1990-cı ildə isə Gürcüstan Respublikasının Qumbati adlanan ərazisində aşkarlandıqdan sonra bu ərazilərin vaxtilə Əhəməni imperiyasının satraplıqlarından birinə daxil olması məsələsi ortaya çıxdı.⁴ 2000-ci illərin əvvəllərindən Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin çəkilişi ilə əlaqəli arxeoloji tədqiqatların yeni dalğası başlandı. 2001-ci ildən etibarən bu tədqiqatlara azərbaycanlı arxeoloqlarla yanaşı gürcü və alman arxeoloqları da qoşuldu. Nəticədə Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndi ərazisində, həmçinin Ağcabədi rayonunun Qalatəpə yaşayış məskəni yaxınlığında qədim yaşayış binalarının qalıqları, çoxlu sayda kurqan qəbirləri aşkarlandı.⁵

¹ Nioradze Q.K. 1940...c. 105.

² Ваидов Г.М. Первые итоги археологических работ в Торпагале / МКА, с. VI. Баку: Изд. АН.Азерб. ССР, 1965, с. 207.

³ Нариманов И. Г. Археологические раскопки на поселении Сарытепе / Известия АН Азерб. ССР, серия общественных наук, 1959, с. 81-98.

⁴ Babayev İ.Y. Gagoshidze, F.Knauf. Excavations in the Achaemenid Palatial Complex near the Village Karacamirli in the Shamkir region / Azerbaijan-Land between East and West/Inter. Simp. Baku, 2009, p.89.

⁵ Babayev İ.A. Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndində qazıntılar aparın

2008-2011-ci illər arasında Azərbaycanın bir sıra ərazilərində, o cümlədən Goranboy, Gədəbəy, Gəncə, Qəbələ, Qazax, Ağstafa ərazilərində arxeoloji tədqiqatlar aparılmış, ən qədim dövrlərdən başlamış orta əsrlər dövrünə qədər zəngin arxeoloji materiallar tapılmışdır.

Kür çayından cənubdakı Albaniyanın qərb torpaqlarında da arxeoloji tədqiqatlar aparılıb. Daha çox sovet dönməsində aparılan arxeoloji qazıntıların müstəqillik dövründə məlum səbəblərdən davamı olmadı. Buna görə də məhz bu bölgənin arxeoloji cəhətdən tam öyrənildiyini söyləmək olmur. Amma burada arxeoloji araşdırmalara XIX əsrin sonlarından başlanılmışdı. Bunlardan birini 1895-ci ildə E.A.Resler Xankəndi yaxınlığında, Qarabulaq kəndi ətrafında aparmışdır.¹ 1927-ci ildə Mil düzünə arxeoloq İ.İ.Meşşaninovun başçılığı ilə ekspedisiya göndərildi.² Gavurarx ətrafında, Qalatəpə adlanan ərazidə çoxlu sayda küp qəbirləri aşkarlandı. Sonralar Qalatəpə materialları ilə B.A.Kuftin də məşğul olmuşdur. Küp qəbirlərinə Horadiz və Şamurlutəpə ərazilərində də rast gəlinərsə də, burada arxeoloji qazıntılar aparılmadı.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabda əsasən qərbi, şimal-qərbi və cənub-qərbi Albaniya torpaqlarındakı arxeoloji mədəniyyət işıqlandırılıb.

Mövzunun araşdırılma səviyyəsi: Antik Albaniyanın qərb torpaqları problemi indiyədək konkret elmi araşdırma mövzusu olaraq tədqiq olunmamışdır. Lakin Albaniya tarixinin müxtəlif məsələləri ilə bağlı monoqrafiyalarda, həmçinin bütövlükdə Albaniya tarixini əhatə edən əsərlərdə məsələyə müəyyən dərəcədə toxunulub. Mövzu ilə bağlı ilk materiallara XIX əsrin nəşrlərində rast gəlinir. 1826-1828-ci illər Rusiya-Qacarlar müharibəsi başa çatdıqdan və 1829-cu ildə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra, Rusiyanın imperiya tərkibinə daxil olan xalqların ta-

beynəlxalq Azərbaycan-Almaniya-Gürcüstan arxeoloji ekspedisiyasının 2006-2007-ci illərdə fəaliyyəti haqqında – İdealtəpədə arxeoloji qazıntılar / 2006-2007-ci illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları, s.72.

¹ Алиев К.Г. К истории изучения археологических памятников на территории древней Кавказской Албании / Известия АН Азерб.ССР (серия общественных наук), 1961, с.26.

² Алиев К.Г. К истории изучения...с.27.

rixinə, mədəniyyətinə marağı artdı. Rus tarixçilərinin tədqiqat obyektinə Cənubi Qafqazın da daxil olması ilə Albaniya dövlətinin tarixi bu tədqiqatlarda yer almağa başladı. Məhz bu səbəbdən məsələnin tarixşünaslığına çarlıq dövrü nəşrlərindən başlamalıyıq.

Cənubi Qafqazın işğalı gerçəkləşdikdən sonra çar Rusiyası bölgəyə marağı artırmaqdan ötrü tarixçilərə ərazini hərtərəfli araşdırmaq göstərişlərini verdi. 1835-ci ildə F.Kruzenin Cənubi Qafqaz əyalətləri barədə məqaləsi də məhz yuxarı dairələri bölgəyə cəlb etmək məqsədilə yazılmışdı. Müəllif məqalədə Albaniya tarixi barədə bir neçə məsələyə də yer ayırmışdır. F.Kruze qeyd edir ki, Albaniya ərazisi antik dövrdə Roma üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdi. Çünki, buradan Kürün aşağısı ilə Ön Asiya ölkələrinə ticarət yolu keçirdi.¹ Müəllif Albaniyanın sərhədləri məsələsinə də toxunmuş, onun şimal sərhədini Soana-Samur çayı ilə, cənub sərhədini isə Kür çayı ilə məhdudlaşdırmışdır. Müəllifin Klavdi Ptolemey və Konrad Pevtingerin xəritələri əsasında hazırladığı xəritədə də Albaniya əraziləri cənubda Kür çayı ilə məhdudlaşdırılıb.² Kürü Albaniyanın cənub sərhədi kimi qəbul etməkdə səhvə yol verilsə də, F.Kruzenin bu məqaləsi Albaniya haqqında ilk geniş məlumat idi.

1846-cı ildə “Xalq maarif nazirliyinin jurnalı”nda A.Yanovskinin məqaləsi çıxdı “Qədim Qafqaz Albaniyası” adlanan və jurnalın iki sayında nəşr olunan bu geniş həcmli məqalədə müəllif daha çox əraziyə 1929-cu ildə etdiyi səfər zamanı diqqət etdiyi məsələləri işıqlandırmağa, Albaniya tarixini analiz etməyə çalışmışdır. A.Yanovskinin bu məqaləsini antik Albaniyanın tarixinə həsr olunmuş ilk ciddi tədqiqat işi saymaq olar.³ Müəllif məqalədə antik müəlliflərdən Strabon, Böyük Plini, Klavdi Ptolemeyin verdiyi məlumatlara öz mülahizələrini də əlavə etmişdir. Məqalənin böyük hissəsi Klavdi Ptolemeyin göstərdiyi alban şəhərlərinin lokalizəsindən ibarətdir. Müəllif belə bir səhv nəticəyə gəlmişdir ki, Klavdi Ptolemeyin

¹ Крузе Ф. О важности юго-кавказских областей России в отношении антикварном, и о Птолеме, главном писателе в рассуждении географии сей страны / ЖМНП, 1835. 4.5, с.426.

² Крузе Ф.О важности ...с. 431.

³ Яновский А.О. древней Кавказской Албании / ЖМНП, 1846, ч.52, с. 115.

Xəzərə töküldüyünü qeyd etdiyi çaylar əslində Kür çayına tökülür, Albaniyanın Xəzər sahilində yerləşən şəhərləri də əslində Kür sahilində yerləşmişdir.¹ Buradan da müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, antik Albaniya yalnız və yalnız Şəki və Şirvan ərazilərini əhatə etmişdir. Müəllifin son nəticəsinə görə Albaniya “Kürün sol sahilində, İberiyadan Xəzər dənizinə qədər, Şimalda Qafqaz dağları ilə, qərbdə Alazan çayı, şərqdə Xəzər dənizi, cənubda Kür çayı vasitəsilə Ermənistanla həmsərhəd olmuşdur”.² A.Yanovskinin başlıca səhvi onun toponim və digər coğrafi adların zahiri oxşayışına diqqət çəkərək fikir yürütməsidir. Doğrudur, bu amili diqqətdən qaçıрмаq olmaz, amma, bu hər zaman doğru nəticəyə aparan bir metod da deyil. Çünki, zaman keçdikcə coğrafi adlar dəyişikliyə uğrayır. Həmçinin, bu yerlər haqqında qeydlər aparan antik müəlliflər ərazi, tayfa adları və digər adları öz tələffüzlərinə uyğun yazdıqlarından onlara güvənmək hər zaman doğru nəticəyə gətirib çıxarmır. Uzun illər sonra A.Yanovskinin lokalizə metodu barədə S.V.Yuşkov belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu metodla Albaniyanı Qafqazın istənilən hissəsinə yerləşdirmək olar.³

Albaniya barədə məlumatlar İ.Şopenin “Qafqazın qədim tarixi və onun sakinləri barədə qeydlər” məqaləsində də yer alır. Qeyd edək ki, məqalə bir sıra ziddiyyətli məqamlarla doludur. Müəllif Albaniyanın bir sıra əyalətləri barədə məlumat verməyə çalışmış, toponimləri izah etməyə cəhd göstərmişdir. Maraqlıdır ki, Albaniya və Ağvaniya toponimlərini ayrı-ayrı vahidlər olaraq vermiş, eyni zamanda “Ağvaniya” toponiminin “Albaniya”nın erməni dilində səsləniş forması olduğunu qeyd etmişdir.⁴ Təəccüblüdür ki, “alban” və “ağvan” etnonimlərinin də müxtəlif tayfalara aid olduğunu bildirir.⁵ Əlbəttə, bu məsələyə doğru yanaşma deyil. Müəllif Kambisena vilayətini Albaniyanın cənubunda yerləşdirmək və onu ermənilərə məx-

¹ Яновский А.О. древней... с. 98.

² Яновский А.О. древней... с. 52.

³ Юшков С.В. К вопросу о границах древней Албании / Исторические записки, №I, 1937, с. 6.

⁴ Шопен И. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей. СПб: В типографии Н.Тиблена, 1866, с.374.

⁵ Шопен И. Новые заметки..., с. 371.

sus ərazi olaraq qeyd etməklə də səhvə yol verir.¹ Albaniyanın şimal-qərb sərhədləri barədə nəticələri isə nisbətən doğrudur. Müəllif Albaniyanın şimal-qərb qurtaracağını Herlər ölkəsi olaraq göstərir, her tayfalarının isə alban tayfa ittifaqına daxil olmasını yazır.

P.K.Uslar (1816-1875) 1869-cu ildə nəşr olunan “Qafqaz və Cənubi Qafqazda xristianlığın başlanması” məqaləsində Albaniya tarixinə də toxunub. Müəllifin fikrinə görə Albaniyanın ərazisinə Bakı və Yelizavetpol quberniyaları, Alazanətrafı ərazi, Kaxetiya və aşağı Kür düzənlikləri, dağlıq Dağıstan da daxil olmuşdur.² Müəllif gürcü mənbələrinə istinadən Kartlinin əhalisinin kax və herlərdən yarandığını, iber və albanların ümumi köklərindən danışır. Təbii ki, onun sonuncu fikri qəbul edilməzdir.

Akademik B.Dorn (1805-1881) 1875-ci ildə “Kaspi. Qədim rusların Təbəristana yürüşü barədə” adlı məqaləsinə “Ptolemeyə görə qədim Albaniya” başlıqlı yazı da əlavə etdi və bunu çap etdirdi. Lakin, əvvəlki yazarlardan fərqli olaraq o, Klavdi Ptolemeyin verdiyi məlumatlara daha tənqidi yanaşır və Strabona istinadən Kaspiananı Albaniyaya aid edir.³ Akademik yazır ki, Albaniya Şəki, Şirvan, Dərbəndə qədər Dağıstanın bir hissəsini, həmçinin Kaspiananı da əhatə edir.⁴ Albaniyanın qərb sərhədinin isə Böyük Pliniyə istinadən Alazan çayından keçdiyini düşünürdü. Akademik B.Dorn Albaniyanın cənub sərhədi olaraq isə Kür çayını görmürdü. Onun fikrinə görə əgər Albaniya cənubda Kür çayı ilə məhdudlaşdırılsa, o zaman albanlar Pompeylə döyüşə 80 000-dən çox qoşun çıxara bilməzdilər. Akademik B.Dorn bəzi toponim və hidronimləri də lokalizə etməyə cəhd etmişdir. O da A.A.Bakıxanov kimi Albana şəhərini müasir Dərbənd, Albanus çayını isə Samur çayı hesab edirdi və beləliklə, Dağıstanın da bir hissəsinin albanların yaşayış arealına daxil olmasını düşünürdü.

¹ Шопен И. Новые заметки..., с. 362.

² Услар П.К. Начало христианства в Закавказье и Кавказ / Сборник сведений о Кавказских горах. Вып. II, Тифлис, 1869, с. 15.

³ Дорн Б. Каспий (о походах древних русских в Табаристан). СПб: Тип. Императорской Академии 1875, с. 324.

⁴ Дорн Б. Каспий..., с. 324.

1924-1925-ci illərdə akademik V.V.Bartold (1869-1930) Azərbaycan Dövlət Universitetində mühazirələrində Albaniya tarixinin bəzi məsələlərinə də toxunmuşdu. O, Kaspiana əyalətini Arazın Kürə qovuşduğu yerdə lokalizə etmiş, Arran vilayətini Dərbənddən Araza qədər olduğunu qeyd etmişdir. Müəllifin fikrincə sonralar Şirvanla Cənubi Azərbaycan arasındakı ərazilər Arran adlanıb.¹ V.V.Bartold Pompeyin Albaniya ərazisinə e.ə. I əsrin 60-cı illərinə aid olan yürüşündən bəhs edərkən şəhər adlarının qeyd olunmamasına diqqət çəkmiş, bununla da Albaniyada şəhərlərin olmaması şübhəsini dilə gətirmişdir.² Lakin, əgər danışılan dövrdə Albaniyada şəhərlər olmasaydı Klavdi Ptolemeyin əsərində də öz əksini tapmazdı. Həmçinin, sonrakı dövrlərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar da ərazidə zəngin şəhər mədəniyyətinin olmasını sübut etdi. Akademik V.V.Bartold Albaniyanın danışılan dövrdə siyasi cəhətdən hər hansı bir dövlətdən asılı olub-olmaması məsələsinə də aydınlıq gətirmiş. Qeyd etmişdir ki, “romalıları Albaniyanın işlərində iştirak edirdilər, Parfiya da ərazidə maraqlı idi, lakin nə o, nə də o biri Albaniyanı öz əyalətinə çevirə bilməmişdir”.³

Albaniya tarixi ilə bağlı A.E.Krımskinin (1871-1942) də araşdırmaları var. Müəllifin 1934 və 1938-ci illərdə iki məqaləsi çıxdı. Məqalələr Qəbələ və Şəki şəhərləri haqqında idi. A.E. Krımskiyə görə Kürün hər iki sahili Albaniyaya aid olmuşdur, lakin sağsahil Albaniyası sonrakı dövrlərdə Albaniyaya birləşdirilib, yəni əvvəllər Albaniyanın olmayıb.⁴ İkinci məqalə isə bütövlükdə Şəkiyə həsr olunub. A.E.Krımskinin fikrinə görə Şəki Klavdi Ptolemeyin əsərində Ossika kimi qeyd olunan yaşayış məskənidir. Müəllif Strabonda qeyd olunan əhalisinin sayı çox olan, Ay məbədinin yerləşdiyi

¹ Бартольд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку: Общество Обследования и Изучения Азербайджан, 1925, с.23.

² Бартольд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку: Общество Обследования и Изучения Азербайджан, 1925, с. 25.

³ Бартольд В.В. Место Прикаспийских...с. 29.

⁴ Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании) / Сборник статей в честь С.Ф.Ольденбурга. Ленинград, 1934.с. 290.

kahin şəhərinin də elə həmin Şəki olduğu qənaətimdədir.¹

XX əsrin 30-cu illərində akademik S.V.Yuşkovun (1888-1952) Albaniya ilə bağlı məqalələri çıxmağa başladı. Bunlardan biri müəllifin 1937-ci ildə Albaniyanın sərhədləri ilə bağlı nəşr etdirdiyi məqalədir. Məqalədə müəllif antik mənbələrə istinadən özündən əvvəlki bəzi müəlliflərin məsələyə yanaşmalarını tənqid etmiş, Albaniyanın sərhədləri ilə bağlı öz nöqteyi-nəzərini ortaya qoymuşdur. S.V.Yuşkov Albaniyanın sərhədləri ilə bağlı ona qədər mövcud olan fikirlər üzərində də dayanmışdır.² O, Albaniyanın qərb sərhədləri ilə bağlı antik müəllif Strabondan daha çox Böyük Pliniyə inanır, Alazan çayını sərhəd olaraq göstərir.³ Lakin, müəllif Plininin Kambis (İori) çayının da Albaniyadan axması barədə qeydini diqqətdən qaçırmışdır (*Plin. VI.36, 33.26*). Bu da Alazan çayının sərhəd təşkil etmədiyini göstərir.

Akademik S.V.Yuşkov bir sıra çay adlarını lokalizəsinə də cəhd etmişdir. O, belə hesab edir ki, Kas-Sulak, Alban-Samur, Kir-Kür çayıdır və Klavdi Ptolemey sadalayan şəhərlər Albaniyanın sahil şəhərləri deyil, daxili şəhərlərdir. Sahil deyəndə Sulak-Samur arası, yaxud Samur-Kür arası şəhərlər nəzərdə tutulub.⁴ S.V.Yuşkov Albaniyanın tərkibində Dağıstanın da olmasından əmindir və belə hesab edir ki, Albaniyanın sərhədləri yalnız V əsrdən etibarən xəzər və hunların yürüşləri ilə əlaqədar cənuba çəkilə bilər.

1950-ci ildə V.N.Leviatovun məqaləsi çıxdı. Məqalədə Albaniyanın e.ə.V-b.e. III əsrlərdə siyasi, iqtisadi həyatı, maddi mədəniyyəti araşdırılmışdır. Onun fikrincə Albaniyanın şimal sərhədləri Dərbəndə, cənub sərhədləri Midiyaya qədər uzanır.⁵

1959-cu ildə Albaniya tarixinə aid ilk ümumiləşmiş əsər ortaya çıxdı. Dövrün albanşünaslarının stolüstü kitabına çevrilən K.V.Treverin “Qafqaz Albaniyasının tarixinə və mədəniyyətinə dair öçerk-

¹ Крымский А.Е. Страницы из истории...с. 370.

² Юшков С.В. К вопросу о границах древней Албании / Исторические записки, №I, 1937, с. 129.

³ Юшков С.В. К вопросу о... с. 133.

⁴ Юшков С.В. К вопросу о... с. 130.

⁵ Левиатов В.Н. Азербайджан с V века до н.э. по III век н.э. / Известия АН Азерб.ССР, 1950,1, с.72.

lər” əsəri Albaniyanın e.ə.IV əsrdən b.e. VII əsrinə qədərki tarixini əhatə edir. Bu əsər Albaniyanın bütövlükdə tarixini əhatə edən ilk əsərdir. Əsərdə Albaniyanın sərhədləri barədə danışarkən K.V.Trever Albaniyanı Kürün orta və aşağı axarlarında, həm sağısahil, həm də solsahildə lokalizə edir, bura Dərbəndə qədər olan ərazini daxil edir.¹ Konkret olaraq qərb torpaqlarından danışarkən isə, müəllif Klavdi Ptolemeyin verdiyi şəhər koordinatlarını da nəzərdən qaçırmır. Müəllif bu alban şəhərlərindən bir hissəsinin Alazan çayının o biri tayında olması, beləliklə, Alazan çayından qərbdəki torpaqlarda da albanların yaşamasını öz əsərində qeyd etmişdir.² Albaniyanın qərb torpaqlarının sakinləri olaraq isə, əsasən qarqarları göstərir. K.Treverin əsərində bəzi nöqsanlar olsa da, Albaniyanın min illik tarixini əhatə edən ilk ümumiləşdirilmiş əsərdir və müəllifin bu monoqrafiyası albanşünaslıqda yeni mərhələyə keçid oldu.

Albaniya tarixi ilə bağlı mühüm tədqiqat işləri aparanlardan biri də Z.İ.Yampolskidir. Əsasən Antik Albaniyanın ictimai-iqtisadi quruluşu, ərazisi, etnik tərkibi, mədəniyyəti və digər məsələlərlə məşğul olmuş, öz tədqiqatlarında antik və ilk orta əsr qaynaqlarına istinad etmişdir.³ Eyni zamanda, müəllifin Albaniya dövlətinin beynəlxalq ticarətdə rolu, ərazisindən keçən ticarət yolları ilə bağlı araşdırmaları da maraqlıdır.⁴

Albaniyanın qərb sərhədləri məsələsi gürcü və erməni tarixşünaslığında da bu və ya digər formada öz əksini tapmışdır. Bu tədqiqatlarda məsələyə Gürcüstan və Ermənistan tarixi çərçivəsində baxıldığından qərəzli mövqedən yanaşmalar çox olur. Buna görə də bu əsərlərə tənqidi yanaşmaq daha doğru olardı.

Tədqiqatlarında Albaniya tarixi bu və ya digər dərəcədə əks olunan gürcü tarixçilərindən biri Q.A.Melikişvilidir. Müəllifin “Qədim

¹Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, с. 42.

² Тревер К. В. Очерки по истории и культуре...с. 113.

³ Ямпольский З.И. Древняя Албания в III-I вв. до н.э. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1962, 381 с.; Ямпольский З.И. Материалы о происхождении азербайджанского народа / Известия АН Азерб.ССР, 1956, №1, с.93-101.

⁴Ямпольский З.И. К изучению древне азербайджанского города Юнана / Музей Истории Аз.ССР, 1959, №67.

Gürcüstanın tarixinə dair” əsərində Gürcüstan tarixi baxımında çox əhəmiyyətli məsələlərə toxunulsa da, müəllif ərazinin tarixi-coğrafiyası ilə bağlı məsələlərə qərəzli yanaşmışdır. Albaniyanın qərb ərazilərini gah Armeniya çarlığının, gah da İberiyanın bir parçası hesab etməsini misal göstərə bilərik. Müəllifin ümumi fikrincə Kambisena vilayəti də daxil olmaqla Albaniyanın şimal-qərb torpaqları Eretinin tərkibinə aiddir, Ereti isə Kartlinin bir hissəsidir.¹ Lakin, Armeniya çarlığının gücləndiyi bir zamanda ərazi işğala məruz qalıb. Burada müəllif Artaksi və Zariadrinin işğallarını nəzərdə tutur ki, onların işğal dairəsində Albaniya əraziləri göstərilməyib. Müəllif Strabona istinadən Kambisena vilayəti də daxil olmaqla Albaniyanın şimal-qərb torpaqlarının Armeniya çarlığının tərkibində olması, daha sonralar, erməni II Tigranın ölümündən sonra isə, İberiyaya qayıtması qənaətidədir.² Baxmayaraq ki, antik müəlliflərin əsərlərində bunu birbaşa təsdiqləyən heç bir məlumat yoxdur.

Maraqlıdır ki, Q.A.Melikişvili Kambisena vilayəti də daxil olmaqla Albaniyanın şimal-qərb torpaqlarının etnik cəhətdən Kartli çarlığının bir hissəsi olmadığını yazır.³ Həmçinin, Yaloylutəpə mədəniyyəti kimi tanınan Erkən alban mədəniyyətinin şərq Gürcüstana da yayıldığını, buradakı mədəniyyətə bənzəmədiyini etiraf edir.⁴ Bütün bunlara baxmayaraq, ərazinin mədəni və etnik cəhətdən Albaniyaya aid olmasını etiraf etmək istəmir.

Albaniyanın qərb torpaqları məsələsi T.Q.Papuaşvilinin tədqiqatlarında da yer alır. Müəllifin doktorluq dissertasiyası Heretinin problemlərinə həsr olunmuşdu ki, bu da birbaşa Albaniyanın qərb torpaqlarına aid idi. Müəllif Heretiyə daxil olan ərazi vahidlərindən Suketinin sərhədlərini şərqdə Şəki şəhərinə qədər uzadır, qərbdə Hunan qalası da daxil olmaqla bu ərazilərin İberiyaya aid olmasını iddia edir.⁵ Müəllif həmçinin, qərbi Albaniyada yaşayan herləri

¹ Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси: Изд-во АН Груз.ССР, 1959, с. 297.

² Меликишвили Г.А. К истории... с. 292.

³ Меликишвили Г.А. К истории... с. 292.

⁴ Меликишвили Г.А. К истории... с. 128.

⁵ Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эретии: очерки социально-экономической и политической истории. Автореф. дис. канд. ист. наук. Тбилиси,

(gel/gerr) də iberləşdirir.¹ Hereti tarixi alban ərazisi olduğu kimi, herlər də Albaniyanın avtoxton əhali qrupuna aiddir və onların iberləşdirilməsi saxtalaşdırmadan başqa bir şey deyil.

Albaniyanın şimal-qərb torpaqlarının İberiyaya aid olması fikri ilə çıxış edən tədqiqatçılardan biri də gürcü tədqiqatçısı D.L.Musxelişvilidir. Müəllif “Şərqi Gürcüstanın tarixi-coğrafiyası” adlanan kitabında “Şərqi Gürcüstan” dedikdə açıq-aydın Albaniyanın şimal-qərb torpaqlarını (Şəki və Kambisena da daxil olmaqla) nəzərdə tutur.² Əsər Albaniyanın sərhədləri ilə bağlı qərəzli iddialarla doludur. Müəllif bu monoqrafiyası ilə Azərbaycanın Mingəçevirə qədər olan bütün şimal-qərb zonasına iddia edir. D.L.Musxelişvilinin əsas istinad etdiyi mənbələr gürcü mənbələri idi, hansılar ki, orta əsrlər dövründən başlayır. Buna baxmayaraq, o, Kambisena da daxil olmaqla Albaniyanın qərb torpaqlarının hələ eramızdan əvvəl İberiyaya aid olmasından danışır. D.L.Musxelişvili həm alban vilayəti Şəkini “iberləşdirməyə” çalışır, həmçinin iddia edir ki, alban vilayəti Kambisena da hələ e.ə. II-I əsrlərdə “iberləşməyə” məruz qalmışdır.³ Bu dövrün antik dövr mənbələri isə danışılan dövrdə Albaniyanın şimal-qərb sərhədlərinin Dəryal keçidinə qədər uzandığını göstərir.

Albaniyanın qərb əraziləri ilə bağlı məlumatlara gürcü müəlliflərinin son tədqiqatlarında da məlumatlar var. Bunlardan biri gürcü müəllifi İ.Qaqoşidzenin də həmmüəllif olduğu “İberiya və Roma” adlanan əsərdir. Kitabın bir bölümü İberiyanın qonşularına həsr olunub və şərq qonşusu qismində Albaniyadan da danışılır. Əsərdə Albaniyanın qərb vilayəti olaraq Kambisena vilayətindən bəhs olunur, bu vilayətin əzəli iber torpağı olması, yalnız qısa zaman kəsiyində albanların əlində olması fikri səsləndirilir. Müəlliflərin fikrinə görə Kambisena Alazan çayı yaxınlığında yerləşmiş,

1971, c.6.

¹ Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эрети... с.7.

² Musxelişvili Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии, Тбилиси: Мецниереба. 1982, с.5.

³ Musxelişvili Д.Л. Из исторической... с. 31.

Albaniya ilə sərhədi təşkil edən İberiya ərazisidir.¹ Bunun ardınca müəlliflər Böyük Plinidən sitat gətirərək, “albanlar və iberləri Oka-zan (Alazan) çayı ayırır” qeydini əsas göstərərək fikirlərini tamamlamışlar. Klavdi Ptolemeyin Albaniyanın sərhədlərinin Alazan çayının qərbinə qədər uzanması məlumatına gəldikdə isə müəlliflər bunun antik yazarın zamanına aid olmayan məlumat olması fikrindədirlər.² Onların fikrincə Klavdi Ptolemeyin zamanında, yəni II əsrdə İberiya Farasmanın hakimiyyəti altında öz yüksəliş dövrünü yaşayırdı və bu torpaqlar Albaniyanın sərhədlərinə daxil ola bil-məzdi. Lakin antik müəlliflərin əsərlərində İ.Qaqoşidzeni bu cür düşünməyə vadar edən heç bir məlumata rast gəlinməmişdir.

Gürcü müəlliflərindən fərqli olaraq, erməni müəllifləri şimal-qərbi Albaniya deyil, qərbi Albaniya torpaqlarına iddia irəli sürürlər. Erməni tarixşünaslığında ümumi qəbul olunan fikrə görə Albaniyanın Kür çayından cənubdakı bütün qərb əraziləri ermənilərin olub. Həmişə “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayan erməni müəllifləri hələ XVIII əsrin sonlarından bu əsassız iddianı irəli sürərək illər keçdikcə daha da inkişaf etdirdilər. İlk dəfə M.Çamçyan tərəfindən irəli sürülən bu iddia sonralar çox sayda erməni müəllifinin araşdırma mövzusu oldu. S.T.Yeremyan,³ Y.A.Manandyan,⁴ T.X.Akopyanın⁵ tədqiqatlarında Albaniyanın qərb əraziləri olan Otena, Sakasena, Araksena əraziləri əsassız olaraq erməni ərazisi kimi göstərilib.

Antik Albaniya ilə bağlı qərb tarixşünaslığında məlumatlar olduqca azdır. Bəli, qərb tarixçiləri xüsusi olaraq Albaniya tarixi ilə məşğul olmayıblar. Yalnız bəzi alimlər Böyük Plini, Klavdi Ptole-mey kimi coğrafiyaşünasların verdiyi çay, şəhər, dəniz adlarını müa-

¹ Iberia and Rome. A.Furtwängler, I.Gagoshidze, H.Löhr, N.Ludwig, Langen-weißbac, Langenweissbach: 2008, p. 7.

² Iberia and Rome. A.Furtwängler... p. 8.

³ Еремян С.Т. Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов По Табуле Пеп-тингера /ВДИ, 1939, № 1, с. 155.

⁴ Манандян Я.А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван: изд. Ерев. унив., 1954, 280 с.

⁵ Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван: изд.АН Арм.ССР, 1987, 304 с.

sir adlara uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Paul-Vissov-Krollun “Qədim klassikanın ensiklopediyası”nda V.Tomaşekin ayrıca məqaləsi çıxdı.¹ Burada müəllif Albaniyanın sərhədlərini Klavdi Ptolemey və Böyük Pliniyə görə müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. V.Tomaşekə görə Albaniyanın şimal sərhədi Qafqaz silsiləsinin şərq tərəfinin təşkil edən Keraun dağları, cənub sərhədi Kürün aşağı axarı, şərqdən Xəzər dənizi, qərbdənsə Alazan-İori çayları arasındakı ərazidir. Klavdi Ptolemeyin sadaladığı şəhər adlarından isə müəllif yalnız Qanqara-Bakı, Xabala-Qəbələni qəbul edir, digər şəhərlərin palçıq və qamışdan daha çox istifadə edilərək tikildiyindən məhv olub getdiyini, onların müasir lokalizəsinin heç birinin də doğru olmadığını deyir.²

Son illərin tədqiqatlarından italyan müəllifi Marko Baisin “Qafqaz Albaniyası: etnos, tarix, ərazi-yunan, latın və erməni mənbələrinə əsasən” əsəridir. Əsər Albaniyanın həm antik, həm orta əsrlər dövrünü əhatə etsə də, antik dövrə çox az yer ayrılmış, daha çox orta əsrlər dövrü işıqlandırılmışdır. Təəssüf ki, müəllif ixtisası etibarilə ermənişünas olduğu üçün əsərdə də bunu əks etdirmişdir.³

Azərbaycan tarixşünaslığında Albaniya mövzusunun A.A.Bakıxanov (1794-1846) ilə başlamaq olar. Albaniya, onun sərhədləri, əhalisi barədə onun “Gülüstani-İrəm” əsərində müəyyən məlumatlar vardır. Azərbaycan tarixşünaslığının əsasını qoyan A.A.Bakıxanov antik müəllifləri, həmçinin, ərəb, fars, gürcü, erməni mənbələrini araşdıraraq əsərini mümkün qədər mənbələr əsasında yazmağa çalışmış, verdiyi məlumatlara aydınlıq gətirməyə, izahlar etməyə də cəhd etmişdir. O, Klavdi Ptolemeyin qeyd etdiyi bəzi şəhər adlarını lokalizə etmiş, alban tayfa birliyinə daxil olan xalqların etnogenezini verməyə cəhd etmişdir. Onun fikrincə, Albana şəhəri müasir Dərbənd, Albanus çayı isə Samur çayı, həmçinin, Klavdi Ptolemeyin Kemaxiyası müasir Şamaxı, Niqa Nuxa şəhəri, Kabalaka isə Qəbələdir.⁴ Müəllif, həmçinin Pompeyin albanlarla olan döyüşlərini də

¹ Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, с.6.

² Алиев К.Г. Античная Кавказская... с. 6.

³ Marco Bais. Albania caucasica: etnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latine, armene. Milano: Mimesis, Simory, 2001.

⁴ Бакиханов А.К. Гюлистан-Ирам. Баку: ЭЛМ, 1991, с. 19.

təsvir etmiş, bunu özünəməxsus şəkildə anlatmışdır.¹ A.A.Bakıxanov Albaniya ərazisindən tapılan epigrafik nümunələrini də qeyd etmiş, onların bir təsadüf olmaması məsələsi üzərinə diqqət çəkmişdir.

Albaniya tarixi ilə bağlı digər maraqlı bir tədqiqat Cümhuriyyət dövrü xadimlərindən olan Mirzə Bala Məmmədzadəyə aiddir.² XX əsrin 50-ci illərində Türkiyədə nəşr olunan bu əsərdə müəllif Albaniyanın “Türk Albaniya” adlandırmış, tədqiqatını da məhz bu fikir üzərində qurmuşdur. Mirzə bala Məmmədzadə əsərində yunan və Roma müəlliflərinin Albaniya və albanlarla bağlı məlumatlarını analiz etməyə çalışmış, erməni və gürcü mənbələrindən nümunələr gətirmişdir. Həmçinin müəllif özünə qədər Albaniya ilə bağlı yazılmış əsərlərdən də faydalanmış, onlara istinadlar vermiş, alban şəhərlərinin lokalizəsi ilə bağlı öz fikirlərini irəli sürmüşdür.

Albaniya tarixinin yerli tarixçilər tərəfindən hərtərəfli araşdırılması XX əsrin II yarısından başlayır. 1974-cü ildə Azərbaycanda ilk dəfə antik Albaniyanın tarixinə dair Kamal Əliyevin əsəri çap olundu. K.Treverin əsərindən sonra bu ilk ümumiləşmiş əsər idi. Qədim yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərindən birbaşa istifadə edən müəllif Albaniya tarixi ilə bağlı bir neçə monoqrafiyanın müəllifidir.³ Müəllif əsərlərində Albaniya tarixinin bir çox məsələləri ilə bərabər sərhədlər məsələsinə də toxunmuşdur. Müəllif antik müəlliflərdən Strabon, Böyük Pliniyə və digərlərinə istinadən, Kambisenanın Albaniyanın şimal-qərb sərhədlərini təşkil etməsi, eyni zamanda Kürün hər iki sahilinin albanlara məxsus olması fikrindədir.⁴ K.Əliyevin fikrincə bəzi vaxtlarda Albaniyanın sərhədləri qərbdə

¹ Бакиханов А.К..., с.41.

² Mirze Bala, Azərbaycan tarihinde Türk Albaniya, Ankara, Yeni Cezaevi Matbaasi, 1951.

³ Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrdə. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1997; Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1986. 129 с.; Алиев К.Г. Древнегреческие и латынские первоисточники по истории древнего Азербайджана. Баку: ЭЛМ и Тахсил, 2010, 400 с.; Алиев К.Г. Кавказская Албания (I в. до н.э. – I в. н.э.). Баку: ЭЛМ, 1974, 363 с.; Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, 125 с.

⁴ Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, с.32

Kaxetiyə qədər uzanmışdır.¹ Müəllif albanların siyasi tarixini e.ə. I əsrdən başlaması ilə digər albanşünaslardan fərqlənir. E.ə. IV əsrdə cərəyan edən proseslərlə bağlı albanların adının hallanması, albanların bu dövrdəki siyasi proseslərdə iştirakı ilə bağlı faktları nəzərə alsaq, müəllifin bu mülahizəsi ilə razılaşa bilmərik.

Albanşünaslıqda T.Məmmədovun tədqiqatlarının da əhəmiyyətli yeri var. Tədqiqatçının araşdırma mövzusu daha çox Albaniyanın orta əsrlər dövrü olsa da, müəllif öz tədqiqatlarında Albaniyanın antik tarixinə də yer ayırmışdır. Müəllifin əsrlərində albanların erkən orta əsrlərdə yaşadığı ərazilər, siyasi sərhədlər, etnik məsələlər, mədəniyyət və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.² Xüsusilə, etnik məsələlərdə öz nöqteyi-nəzəri ilə fərqlənir.³ Müəllif ilk tədqiqatlarından başlayaraq albanların türkmənşəli olduğunu söyləmişdir.

F.Məmmədova Albaniyanın antik və eləcə də erkən orta əsrlər dövründəki vəziyyəti, siyasi və inzibati quruluşu, sərhədləri, mədəniyyəti və digər məsələlərə aid çoxsaylı məqalələrin və bir neçə monoqrafiyanın müəllifidir. F.Məmmədovaya görə antik Albaniyanın şimal-qərb sərhədini Kambisena vilayəti təşkil etmiş, Sakasena, Otena, Orxistena, Araksena isə qərbi və cənub-qərbi Albaniyanı təşkil etmişdir. Lakin, antik dövrdə Albaniyanın şimal-qərb sərhədini Kambisena vilayəti ilə məhdudlaşdırmaq, doğru deyildir. Müəllifin kitablarında yer alan xəritələrdə də ziddiyyətli məqamlar var. Məsələn, “Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası” adlı kitabının 134-cü səhifəsində verilən e.ə. III əsri əks etdirən xəritədə Albaniyanın qərb ucqarı Kür və Xrami çayları arasındakı ərazilər, Hunan qalasından bir qədər qərbdə müəyyənləşdirilib.⁴ E.ə. II-I əsrlərin xəritəsində isə, Albaniyanın qərb sərhədləri bir az ölkənin içərisinə doğru çəkilib.⁵ Bu dövrdə Albaniyaya Armeniya çarlığı tərəfindən hərbi təcavüzün olması antik müəlliflərin məlumatları ilə

¹ Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания... с.32.

² Мамедов Т.М. Кавказская Албания (IV-VII вв.). Баку: Маариф, 1993, с. 60.

³ Мəmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 2006, s.43-79.

⁴ Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, s. 134.

⁵ Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi..., s.136.

təsdiqlənmədiyindən, bunun xəritədə əks olunması da yanlışdır. Ümumiyyətlə, antik mənbələrin e.ə. IV-III əsrlərdəki siyasi sərhədlərlə bağlı dəqiq məlumatlarının olmadığı bir vaxtda bu dövrü əks etdirən dəqiq xəritələrin tərtibi doğru hal deyil. Çünki, Albaniyanın sərhədləri və inzibati vahidlərini göstərən mənbələr ən tez e.ə. I əsrdən başlayır. Məhz buna görə də xəritələrdə qeyri-dəqiqliklər var. Əfsuslar olsun ki, xəritələrlə bağlı yanlışlıqlara müəllifin “Qafqaz Albaniyası və albanlar” adlanan digər monoqrafiyasında da rast gəlinir.¹

F.Məmmədovanın etnik məsələlərdə də kəskin mövqeyi ilə fərqlənir. Müəllif albanların etnik kimliyi məsələsində onları yalnız bir etnik mənşəyə bağlamaqla yanlışlığa yol vermiş, alban tayfaları arasında etnik cəhətdən kimmer-iskit-sakların varisi olan tayfaların (məsələn, sakasenlər) də mövcud olması faktını gözardı etmiş, nəticədə səhv ümumiləşdirmələr ortaya çıxmışdır.²

Albaniya əhalisinin etnik tərkibinin araşdırılmasında R.Məlikovun xidmətləri də qeyd olunmalıdır. Müəllif xüsusilə də alban tayfa ittifaqına daxil olan uti tayfalarını araşdırmış, onların tarixi kutilərin davamı olması konsepsiyası üzərində dayanmışdır.³

Antik Albaniyanın mədəniyyət, din, şəhərlər, ticarət və digər məsələlərinin öyrənilməsində F.Əliyevanın da tədqiqatlarının rolu var. Müəllifin kitablarında alban tayfa ittifaqına daxil olan tayfaların mənəvi dünyası, mədəniyyəti və s. məsələlər yer alır.⁴

Tarixşünaslıq bazasına M.Rəsulovanın “Qafqaz Albaniyasının antik və ellin dünyası ilə ticari-iqtisadi və mədəni əlaqələri: e.ə.IV – b.e.III əsrləri” əsəri də daxil edilmişdir. Əsərdə antik Albaniyanın antik dünya ilə əlaqələri, beynəlxalq ticarətdə Albaniyanın rolu, Albaniya ərazisindən keçən ticarət yolları və digər məsələlər araş-

¹ Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку: Центр исследования Кавказской Албании, 2005, с.763.

² Мəmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi... s.70.

³ Меликов Р. Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества. (VI-IV вв. до н.э). Баку, 2003, с.115.

⁴ Алиева Ф.К. Культура античного Азербайджана-Мидийской Атропатены и Кавказской Албании (IVв. до н.э. – III в н.э). Баку: Тахсил, 2007, 180 с.

dırılıb.¹ Bundan əlavə, müəllifin tədqiqat dairəsinə Albaniya ərazisindən tapılmış numizmatik materialların araşdırılması da daxildir.²

Alban tayfa ittifaqına daxil olan tayfaların etnik cəhətdən araşdırılmasında Q.Qeybullayevin tədqiqatlarının öz yeri var. Müəllifin “Azərbaycan xalqının etnogenezinə dair”, “Azərbaycan toponimiyası” və digər kitablarında mövzu ilə bağlı maraqlı məlumatlar var.³ Lakin, müəllif bəzi alban tayfalarının etnogenezi ilə bağlı yanlış nəticələrə də gəlmişdir.

Ş.Hacıəlinin “Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar” monoqrafiyası da Albaniyanın qərb torpaqlarının araşdırılmasında əhəmiyyətli tədqiqat əsəridir. Müəllif antik mənbələrə, orta əsr erməni, gürcü, ərəb mənbələrinə istinadən bu torpaqların əzəldən Albaniya dövlətinin bir parçası olmasını, bu ərazilərdə yaşayan xalqlardan birinin də alban tayfa ittifaqına daxil olan gellər olmasını qeyd etmişdir.⁴ Orta əsr gürcü mənbələrindən bəhrələnən müəllif sonralar Hereti adlanan Albaniyanın şimal-qərb ərazilərinin iberlərə heç bir aidiyyəti olmadığını göstərmişdir.

Mövzunun tarixşünaslığı bazasına daxil olan digər bir əsər E.Əlibəyovanın “XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində rus tarixşünaslığında Azərbaycanın qədim tarixinin məsələləri” tədqiqat işidir. Müəllif Albaniya tarixinin araşdırılmasında böyük rola malik rus tədqiqatçılarının əsərlərini incələyərək onlara münasibət bildirmiş, müəlliflərin mövqeləri ilə bağlı öz fikirlərini ifadə etmişdir. Kitabda Albaniyanın qərb ərazilərinin tarixi ilə bağlı məsələlər də əks olunub.⁵

¹ Расулова М.М. Торгово-экономические и культурные связи. Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. – III век н.э. Баку: Мутарджим, 2008. -228 с.

² Расулова М.М. Денежное обращение в Албании в I в. до н.э. – I в н.э. / Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права, 1991, 4. с.66-75.

³ Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1994, 248 s.; Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1992, 140 s.

⁴ Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar. Bakı: Təhsil, 2007, 280 s.

⁵ Алибекова Э.Б. Вопросы древней истории Азербайджана в российской ис-

Son dövrlərdə Albaniyanın şimal-qərb əraziləri ilə bağlı S.Süleymanova,¹ E.Lətifova,² A.Məmmədovanın³ tədqiqatlarını da qeyd etmək lazımdır. Onların tədqiqatları Albaniyanın Lpiniya-Kambisena ərazilərinin tədqiqi baxımından əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada AMEA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən nəşr olunan “Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi” əsəri də Albaniyanın şimal-qərb sərhədlərinin araşdırılmasında yeni addım kimi qəbul oluna bilər.

Antik Albaniyanın qərb ərazilərinin öyrənilməsində ərazinin arxeoloji cəhətdən tədqiq edən tarixçilərin əsərlərinin də böyük rolu var. Bu baxımdan Q.K.Nioradze, A.Qaraəhmədovanın, T.N.Qolubkina, İ.Babayevin, F.Osmanov, C.Xəlilov, S.M.Qaziyev, Ö.Ş.İsmizadə, Q.M.Aslanov, Q.Qoşqarlı, N.İ.Rzayev, Q.Cəbiyev və digərlərinin fəaliyyəti danılmazdır.

ториографии XIX начала – XX вв. Баку: Тахсил, 2009, с.114-143.

¹Süleymanova S.Ə. Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi Lpiniya-Ereti / AMEA Tarix İnstitutunun əsərləri, 2007, XX c., s.56-73; Сулейманова С.А. Этнополитическая история северо-западной Албании в свете архетипов в местных источниках / AMEA-nın Xəbərləri, tarix, fəlsəfə. və hüquq seriyası, 2004, №4, s.51-82; Сулейманова С.А. Торговые колонии на Caspi via между центральной Азией и Кавказом / Инст. Восточных Рукоп. РАН, 2008, №8, с.40-58.

² Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi. Red. İ.S.Bağirova, Bakı: Şərq-Qərb, 2012, s.108-171.

³ Мамедова А.А. Территориальные вопросы на северозападным Азербайджане до образования Джаро-Белоканского джамаатства.<http://gisap.eu/ru/node/951>

İ F Ə S İ L

ANTİK ALBANİYANIN QƏRB TORPAQLARI VƏ SƏRHƏDLƏRİ

1.1. Antik Albaniyanın sərhədləri

Albaniya tarixi xalqımızın inkişaf tarixinin böyük bir mərhələsini təşkil edir. Antik dövrdə Qafqaz dağları arasından yüksələn Albaniya dövləti ərazisində yaşayan bir çox tayfaları birləşdirən vahid siyasi qurum idi. Yunan müəlliflərinin məlumatlarına görə əvvəllər 26 müxtəlif dildə (ləhcədə) danışan alban tayfası məhz Albaniya dövlətinin simasında tarix səhnəsinə çıxmışdı. Təəssüflər olsun ki, Albaniya dövlətinin antik dövrdəki vəziyyəti ilə bağlı məlumatlarımız çox azdır. Mənbələrin böyük əksəriyyətini antik Yunan-Roma mənbələri müəlliflərin əsərləri təşkil edir. Bu məlumatlarda isə ziddiyyətli məqamlar çoxdur, xüsusilə də ərazi-sərhəd məsələlərində. Antik mənbələrə müraciət edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu məlumatlar çox vaxt birbaşa müşahidəçilər tərəfindən deyil, şifahi təsvirlər əsasında qeydə alınır. Bura hər hansı müharibələr, yürüşlər öncəsi aparılan kəşfiyyat xarakterli qeydlər, yürüşdə, müharibədə iştirak edən şəxslərin bölgə əhalisi barədə məlumatları da daxildir. Bu tip məlumatlar çox vaxt təsviri xarakter daşıyır və bəzən reallığı əks etdirməyə də bilər. Bu mənada antik müəlliflərdən Strabonun albanların puldan istifadə etməməsi barədə qeydi ilə Albaniya ərazisində müxtəlif ərazilərdə aşkarlanan pul dəfinələrinin ziddiyyət təşkil etməsini xatırlatmaq yerinə düşər. İkinci bir məqam ərazi-sərhəd məsələlərinin antik müəlliflər tərəfindən ərazi deyil, çox vaxt etnik sərhədlər çərçivəsində işlənilməsidir. Antik müəlliflər çox vaxt təsvir etdikləri xalqların ərazi sərhədlərini deyil, onların yayılma areallarını verməklə kifayətlənmişlər. Çünki, o dövrdə ərazi-sərhəd məsələləri müasir dövrdə olduğu kimi konkret deyildi. Bütün bunlar Albaniyanın antik dövrdəki sərhədləri ilə bağlı məsələlərdə ehtiyatlı

davranmağı tələb edir. Yalnız antik müəlliflərə istinadən sərhədləri təsvir etsək isə səhv etmiş olarıq. Çünki, bizə məlum olan mənbələrə əsasən, antik dövrün ilk mərhələlərində, daha dəqiq söyləsək e.ə. IV əsrə qədər Albaniyada vahid siyasi qurumun formalaşmasını əminliklə söyləyə bilmirik. Belə olan şəraitdə antik dövrün ilk mərhələləri üçün daha çox etnik sərhədlərdən danışmaq düzgün olardı. Yəni, məsələyə ilk olaraq Albaniya dövlətinin sərhədləri kimi deyil, Albaniya dövləti yaranana qədər (e.ə. IV əsrə qədər) alban tayfalarının yayıldığı, yaşadığı ərazilər kimi baxmaq lazımdır. Müəyyən dövrlərdə isə, bu etnik sərhədlər həm də Albaniyanın ərazi sərhədlərini təşkil etdi.

Antik dövrdə albanlar Azərbaycan Respublikasının ərazisi, Şərqi Gürcüstan, Şərqi Ermənistan, Cənubi Dağıstan ərazilərində yaşayırdılar. Albanların ərazi sərhədləri isə cərəyan edən siyasi hadisələr nəticəsində sabit qalmayaraq zaman-zaman dəyişikliyə uğramışdır.

Antik müəlliflərin Albaniya ilə bağlı qeydlərində Qafqaz dağları ilə bağlı məlumatlara kifayət qədər tez-tez rast gəlinir. Antik müəlliflərin məlumatlarına görə Pont və Kaspı dənizləri üzərində bir dağ ucalır, onları bir-birindən ayırır və bərzəxin qabağına sədd çəkir. Bu qeyd qədim coğrafiyaşünas Strabonun Qafqaz dağları haqqında məlumatındandır. Müəllif qeyd edir ki, bu dağ “cənubdan Albaniya və İberiyani, şimaldan isə Sarmatiya düzlərini ayırır” (*Strabo. XI.2.15*).¹ Diqqət etsək görürük ki, təbiət Albaniyanın sərhədlərini elə özü müəyyənləşdirib. Şimaldan Qafqaz bir divar, bir sədd rolunu oynayır, şərqdən Xəzər, Cənubdan Araz bu özünəməxsusluğu tamamlayır. Albanlar da digər qədim xalqlar kimi qarşılarına ciddi bir maneə çıxana qədər yayılıblar. Yəni, şimaldan Qafqaz, cənubdan Araz, şərqdən Xəzər, qərbdən isə Kür və Araqvi qovuşaraq yolu kəsənə qədər yayılmışlar. Qafqazın dağlıq hissəsi bütövlükdə Albaniyaya aid olmayıb, lakin onun ən hündür hissələri albanların ərazisində olub.² Bu haqda Strabon yazır: “Əsl Qafqazın ən uca sıra

¹ Страбон. География в 17 книгах. (Пер. А.Стратановского). Москва: Наука, 1964, с. 473.

² Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrdə. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1997, s. 11.

dağları Albaniya və İberiya ilə, həmçinin kolxların və henioxların (əraziləri) ilə (həmsərhəd) olan ən cənub dağlardır” (*Strabo.XI.15.6*).¹ Hətta qədim coğrafiyaşünas Albaniyanın şimal-şərq qurtaracağını da göstərmişdir. Onun məlumatlarına görə Albaniyanın şimalı ilə uzanan Qafqaz “vadilər üzərində ucalır və dənizə ən yaxın olanları Kerauniya (Κεραυνία) dağları adlanır” (*Strabo.XI.4.1*).² Kerauniya silsiləsi Albaniyanı Sarmatiyadan ayırmışdır. K.Əliyevin fikrinə görə Kerauniya dağları Samur çayından şimalda lokalizə edilməlidir ki, bu da Dərbənddən şimal ərazilərin də Albaniyanın sərhədlərinə daxil olmasını göstərir.³ Oxşar məlumatları Klavdi Ptolemey də verir: “...cənubda (Sarmatiya) Korak çayına qədər, oradan da (həm) Kolxida, həm İberiya, həm də Albaniya xəttinə qədər, Kaspi dənizinə qədər Evksin Pontunun bir hissəsi ilə həmsərhəddir...” (*Ptol.V.8.7*).⁴ Başqa bir məlumatında Klavdi Ptolemey Albaniya-nın Sarmatiya ilə olan sərhədini bir daha təsdiqləyir: “Albaniya şimaldan Sarmatiyanın təsvir edilən hissəsi ilə məhdudlaşır” (*Ptol.V.8.1*).⁵

Antik dövrdə Albaniyanın şərq sərhədləri şimalda Sarmatiya sərhədlərindən başlayıb cənubda Kür çayının mənsəbinə qədər uzanaraq Kaspi dənizi sahilində qurtarırdı. Antik yazarların əsərlərində Albaniyanın digər sərhədləri barədə ziddiyyətli məqamlar olsa da, şərq sərhədləri daha konkret verilmişdir. Klavdi Ptolemey bu barədə yazır: “Albaniya şimalda Sarmatiyanın təsvir edilən hissəsi ilə, qərbdə göstərilən xətt boyu İberiya ilə, cənubda İberiya hüdudlarından Hirkan dənizinə, Kürün 79°40′-44°30′ koordinatlarındakı mənsəbinə doğru... şərqdə isə Hirkan dənizinin buradan (Kür çayının mənsəbindən) Soana çayına kimi uzanan hissəsi ilə aşağıdakı təsvirə

¹ Страбон. География в 17 книгах. (Пер. А.Стратановского). Москва: Наука, 1964, с. 500.

² Страбон. География в 17 книгах. (Пер. А.Стратановского). Москва: Наука, 1964, с. 475.

³ Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrdə. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1997, s. 13.

⁴ Claudius Ptolemy. The Geography. (Translated by Stevenson E.L.). New York: Public Library, 1991, p. 121.

⁵ Claudius Ptolemy. The Geography... p. 231.

uyğun olaraq (həmsərhəddir)” (*Ptol. V.11.1*).¹ Bu mətndən göründüyü kimi, Albaniyanın cənub-şərq sərhədləri Kür çayının mənsəbinə qədər müəyyənləşdirilmişdir. Cənub-şərqdə yerləşən Kaspiana vilayəti də Albaniyaya məxsus idi. Bu barədə Strabon yazır: “Kaspiana vilayəti də albanlara məxsus idi...” (*Strabo. XI.4.5*).² Kaspiananın Albaniya vilayəti olaraq göstərilməsi onun cənub və cənub-şərq sərhədlərinin Araz çayı ətrafından keçməsinin daha bir sübutudur.

Albaniyanın cənub sərhədləri məsələsi Albaniya tarixinin ən mübahisəli mövzularından biridir. Bu barədə antik müəlliflər bir-birinə zidd müxtəlif məlumatlar verdiyi üçün Albaniyanın cənub sərhədləri ciddi mübahisə mövzularından birinə çevrilmişdir. Xüsusilə də erməni tarixşünaslığında Albaniyanın cənub sərhədinin Kür çayı ilə məhdudlaşdırılması ilə bağlı fikirlər geniş yayılmışdır. Bunların əsasını çox vaxt Kaspiana vilayətinin ermənilərə, yoxsa albanlara aid olması ilə bağlı mübahisələr təşkil edir. Həmçinin, 2 Kaspiananın (erməni Kaspianansı və alban Kaspianası) mövcud olması ilə bağlı fikirlər də ortaya atılmışdır.³ Buna yuxarıda Strabonun Kaspiananın Albaniyaya aid olması ilə bağlı digər bir qeydini açıqlaya bilmədikləri üçün uydurmuşlar. Əslində Strabon Kaspiananın ermənilərə aid olduğunu deyil, Artəşesin zamanında onların atropatenlərdən Kaspiananı aldıklarını, yəni Kaspiananın Atropatenaya aid olduğunu göstərir. Bu iddiaların üstündə isə erməni müəllifləri Albaniyanın cənub sərhədinin Kür çayı ilə müəyyən olunması və bunun dəyişməz sərhəd olması ilə bağlı fikirlər formalaşdırmışlar. Lakin, nə Akopyanın, nə də digər erməni müəlliflərinin Kürü Albaniyanın dəyişməz cənub sərhədi olaraq göstərməsi, Kürdən cənubdakı alban torpaqlarının ermənilərə məxsus ərazilər olaraq göstərməsi qəbul oluna bilməz. Antik müəlliflərin əsərlərində bütün Kürətrafi düzənliklərdə albanların yaşadığını göstərən mül-

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, s. 23.

² Страбон. География в 17 книгах. (Пер. А.Стратановского). Москва: Наука, 1964, с. 475-476

³ Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван: изд. АН Арм. ССР, 1987, 51-52.

liflər var. Həmçinin, orta əsr mənbələrində də Kürün hər iki sahili Albaniya ərazisi olaraq göstərilmişdir. Alban tarixçisi M.Kalankatlı qeyd edir ki, “Böyük Kür çayı sakit-sakit bu ölkənin düz ortasından axır və iri və xırda balıq gətirib, sularını Xəzər dənizinə tökür” (*M.Kal., I, 4*).¹ Göründüyü kimi, müəllif Kür Albaniyanın cənubundan keçir demir, “düz ortasından axır” söyləyir. Başqa bir yerdə oxuyuruq: “...Aran Araz çayından başlayaraq Hunan qalasınadək uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq almışdır” (*M.Kal., I, 5*).² Qeyd etmək lazımdır ki, M.Xorenli də eyni faktı səsləndirmişdir: Alban hökmdarına “Erasx çayından başlamış, Xnarakert adlanan qalayadək olan alban düzü və onun dağlıq hissəsi miras qaldı...”³ Bu faktlar göstərir ki, Kür çayının hər iki sahili albanların tarixi ərazilərinə daxil olmuşlar. Lakin, ola bilsin ki, siyasi hadisələrin gedişi ilə bağlı bəzən bu ərazilər Albaniyanın siyasi sərhədləri çərçivəsindən müvəqqəti olaraq çıxmışdır, amma işğalla bağlı heç bir tarixi qeyd yoxdur. Ərazi olaraq isə, burada daim alban tayfaları yaşamışlar. Kür çayının hər iki sahilində eyni etnosun yaşadığı arxeoloji cəhətdən də təsdiqlənir.⁴

1.2. Albaniyanın qərb sərhədləri

Albaniya qərbdə İberiya ilə həmsərhəd idi. Antik müəlliflərin demək olar ki, hamısında Albaniyanın qərb sərhədləri ilə bağlı məlumat kimi onların qərbdə iberlərlə qonşu olması göstərilib. Tədqiqatçıların bir qrupu Alazan (Qanix) çayını, bir qrupu isə, İori (Qabırri) çayını iber-alban sərhədi olaraq göstərir.⁵ Lakin, bölgənin

1 M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Tərc. Z.Bünyadov. Bakı: Elm, 1993, s. 16.

2 M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi..., s. 17.

3 Армянская География VII века (приписывавшаяся Моисею Хоренскому). (Пер. К.П.Патканова) СПб: Типография Императорской Академии Наук, В.О., 9 л., №12, 1877, с. 332.

4 Алекперов А.И. Терракоты древнего Азербайджана. Баку: Элм. 1994, s.51.

5 Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959 с. 113; Услар П.К. Начало христианства в Закавказье и Кавказ / Сборник сведений о Кавказских горах. Вып. II. Тифлис, 1869, с. 15; Юшков С.В. К вопросу о

arxeologiyası, həmçinin əraziyə aid antropoloji nümunələr İori çayından qərbdəki müəyyən ərazilər, hətta Araqvi çayının yuxarı axarlarına qədər olan ərazilərin, Şərqi Ermənistanın bəzi ərazilərinin etnik albanların yaşadığı areala daxil olmasını göstərir. Xüsusilə e.ə. I əsrin sonu-eranın I-II əsrlərində baş verən hadisələri təsvir edən mənbələrdə bunu açıq şəkildə görmək olar. Albaniya dövləti formalaşana qədər ərazidə Kaspi (Xəzər) tipi olaraq xarakterizə olunan əhali qrupu yaşamışdır ki, müasir Qafqazda azərbaycanlılardan başqa ikinci bir xalqla təmsil olunmur. Hələ ən qədim zamanlardan ərazidə Kür-Araz mədəniyyəti olaraq tanınan Erkən tunc dövrü mədəniyyəti yayılmışdı. Bu mədəniyyətin izləri Azərbaycan Respublikasından əlavə, Gürcüstanın və Ermənistanın şərq ərazilərində, Anadoluda, Şimali Qafqaz ərazisində, Cənubi Azərbaycanda da aşkarlanmışdır.¹ Erkən alban mədəniyyəti olaraq xarakterizə olunan Yaloylutəpə mədəniyyəti də yenə də Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarının şərq rayonlarını əhatə etmişdir.² Maraqlısı odur ki, gürcü müəllifləri özləri də antik dövrlərdə Gürcüstanın şərq ərazilərindəki fərqli bir mədəniyyətin mövcudluğunu qəbul edir, bunu öz əsərlərində hallandırır.³ Təbii ki, bu fərqli mədəniyyətin daşıyıcısı alban tayfaları olmuşdur. Antik dövrlərdən başlayaraq şərqdə Xəzər dənizindən qərbdə Dəryal keçidinə qədər olan ərazidə albanlar yaşayıb. Antropoloji materiallara əsasən bu rayonların əhalisi eyni antropoloji qrupa aiddir.⁴ Tədqiqatlar göstərir ki, ərazidə ən qədim zamanlardan dolixokran, ensizsifət Kaspi (Xəzər) tipi, sonrakı dövrlərdə isə genişsimalı qədim alban tipi yaşamışdır. Müasir Qafqazda bu cür, yəni dolixokefal baş quruluşuna malik xalq albanların varisi olan azər-

граница древней Албании / Исторические записки, №I, 1937, с. 133; Яновский А.О. древней Кавказской Албании / ЖМНП, 1846, ч.52, с. 52.

¹ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild. Bakı: Elm, 1998, s. 44-45.

² Исмизاده О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1956, с. 74-77.

³ Пицхелаури К. Археологические исследование 1990-2004 гг. в Кахети (итоги и перспективы) /Археология Кавказа, 2006, №1, с. 37.

⁴ Абдушелишвили М.Г. Антропология древнего и современного населения Грузии. Тбилиси: Изд-во Мецниереба. 1964 , с.53.

baycanlılardır.¹ Deməli, ərazinin yerli sakinləri olan albanlar danışılan dövrdə bu torpaqlarda sayca digərlərindən üstün idilər. Bunu təkcə müasir Azərbaycan Respublikasının qərb ərazilərində deyil, Gürcüstan Respublikasının şərqində, Ermənistanın şərqində antik dövrlərə, hətta daha qədim dövrlərə aid aşkarlanan dolixokefal baş quruluşlu sümük qalıqları sübut edir.² Borçalının həm şimalından (indiki Gürcüstan Respublikası ərazisindəki Samtavro qəbiristanlığından, Başkeçid (Dmanisi) rayonunun Qomareti (Kəmərlı) kəndindən, Bebnisi və Dvani düşərgələrindən) həm də cənubundan (indiki Ermənistan Respublikasının şimalındakı Şenqavit və Berkaber düşərgələrindən) morfoloji quruluşuna görə uzunbaşlı, ortoqnat və kəskin burun çıxıntılı Oğuz antropoloji tipinə aid olunan insan qalıqları aşkar olunmuşdur. Kaspi (Xəzər) tipinin analogiyasına indiki Ermənistan Respublikası ərazisində Göyçə gölünün cənub-qərbindəki Cararat düşərgələrində rast gəlinmişdir. Şenqavitdən tapılmış 5 kəllə qutusundan 4-ü kişi, 1-i isə qadın kəlləsidir. Şenqavit kəllələrinin baş göstəricisi 72,5, Cararat kəllələrinin baş göstəricisi 78,5 olduğu halda, müasir ermənilərdə bu göstərici ən azı 85,7-ə çatır.³ Hər iki halda və indiki Ermənistan ərazisindən tapılan kəllələr seriyasının ermənilərlə bağlılığı yoxdur. Həmçinin, Gürcüstan ərazisindəki Samtavro yaşayış yerindən tapılan kəllələrinin baş göstəriciləri də gürcülərdən daha çox azərbaycanlıların baş göstəricilərinə uyğundur.⁴ Bu oxşar nəticələr hələ Kür-Araz mədəniyyəti dövrünə aid olan tapıntılardan hiss olunur, nəinki antik dövrün maddi mədəniyyət nümunələrindən. Müqayisə üçün qeyd edək ki, azərbaycanlılarda bu ölçülər 78,1/139,5-dirsə, ermənilərdə 86,1/143,2, gürcülərdə isə 85,4/143,9-dur.⁵

¹ Гарабаг: Курекчай-200 (Ред. Махмудов Я.М., Бахрамов Дж.А., Мамедова Г.Н.). Баку-2005, с. 37.

² Гарабаг: Курекчай-200... с. 36; Вопросы истории Кавказской Албании (Ред. Иггар Алиев), Баку: Изд. академии наук Азербайджанской ССР, 1962, с. 24-29.

³ Гарабаг: Курекчай-200... с. 36.

⁴ Мəmmədov K. Borçalı qədim dövrdə / BDU: Türk dünyası: dünəni və bu günü beynəlxalq elmi konfransının tezisləri, Bakı-2011, s. 60.

⁵ Мəmmədov K. Borçalı qədim dövrdə... s. 60.

Tunc dövrü	Baş göstəricisi	Almacıq sümükləri arasındakı məsafə
Samtavro (kişi)	72, 2	128,3
Samtavro (qadın)	75,9	122,5
Şenqavit (kişi)	72,5	134

Vurğulamaq lazımdır ki, bunlar hələ Tunc dövrünə aid nümunələrin analogiyasıdır. Deməli, eramızdan çox-çox əvvəl bu ərazilərdə müasir azərbaycanlıların təmsil olunduğu Kaspi (Xəzər) tipi üstünlük təşkil etmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olur ki, indiki Borçalı ərazisi bütün Şimali Azərbaycan ərazisinə yayılmış Kür-Araz mədəniyyəti arealına daxil olduğu halda, indiki Qərbi Gürcüstanda fərqli mədəniyyətin qurucuları yaşamışlar. Bu isə mədəniyyətlərin qurucularının bir-birlərindən fərqli olan etnik mənşəyə malik olmalarını göstərir. Bu səbəbdəndir ki, orta əsr gürcü mənbələrində Gürcüstan Respublikasının şərq ərazilərində gürcü olmayan etnosun yaşadığı ifadə olunmuşdur. XI əsr gürcü müəllifi Leonti Mrovelinin “Kartli çarlarının həyatı” əsərində belə bir məlumat var: “O vaxt ki, çar Aleksandr lot törəmələrini qarşısından qaçmağa məcbur etdi və onları yarıqaranlıq ölkəyə göndərdi, onda o, ilk dəfə Kür çayı sahilindəki dörd şəhər və onun ətrafında yaşayan qəzəbli buntürk tayfalarını gördü. Bu şəhərlər Sarkine, Kaspi, Urbnisi, Odzraxə şəhərləri idi. Qalaları isə, böyük qala Sarkine, idarəçi qalası Kaspi, Urbnisi və Odzraxə qalaları idi... Çar onlarla mübarizə aparmağın mümkün olmadığını görüb oradan uzaqlaşdı. Bu vaxt isə buraya xaldeylərdən aralanan döyüşkən hon tayfaları gəldilər və buntürklərin başçısına vergi ödəmək qarşılığında məskən istədilər və Zanavidə məskən saldılar. Onlar əvəzində vergi ödədikləri yeri idarə etdilər və bura Xerki adlanırdı”.¹ Mənbədə adı çəkilən dörd şəhər Kür çayı sahilində yerləşirdi və əhalisi də buntürklər olaraq göstərilmişdir. Hal-hazırda

¹ Мровели Л. Жизнь картлийских царей. М: Директ-Медиа, 2010, с.9; Обращение Грузии. (Пер. с древнегруз. Э.Такайшвили). Тбилиси: Изд. Мецниереба, 1989, с.24.

da həmin ərazidə, dəqiq desək, Kür çayının sol sahilində, Tiflisdən 48 km şimal-qərbə doğru Kaspi adlanan şəhər qalmaqdadır. Bu ola bilsin ki, alban tayfalarından biri olan kaspilərə aid şəhər olmuşdur. Bu tayfaların Qara dəniz sahillərində geniş bir əraziyə yayıldıkları barədə antik mənbələrdə məlumatlar var.¹ Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə e.ə. V əsrə aid arxeoloji materiallara əsaslanaraq, ərazidə kaspilərin çoxluğunu düşünmək imkanımız var. Ə.Ələkbərovun fikrinə görə bu alban-kaspilər əslində sonrakı türk-xəzərlərdir.² Əslində, “Kaspi” və “Xəzər” coğrafi adlarının sinonim olması da təsadüf deyil. Ə.Ələkbərov kaspilərin və xəzərlərin balıqdan yapışqan hazırlaması haqqında antik və orta əsr müəlliflərinin məlumatlarına da diqqət çəkmiş və xəzərlərin tarix səhnəsində yalnız VII əsrdən etibarən peyda olmaları haqqında nəzəriyyəyə yenidən baxılmalı olduğunu vurğulamışdır.³ Beləliklə, Makedoniyalı İsgəndərin Qafqazda olub-olmaması məsələsi mübahisəli olsa belə, bu orta əsr gürcü mənbəsində diqqət çəkən cəhət müəllifin haqqında danışdığımız bölgədə gürcü deyil, buntürklərin – türk əsilli xalqın yaşadığının göstərilməsidir.

Həm “Gürcüstanın dönüşü”, həm də “Kartli çarlarının həyatı” salnamələrində bu ərazilərdə buntürklər və honların yaşadığı göstərilir. “Kartli çarlarının həyatı” əsərində isə, bir yerdə Makedoniyalı İsgəndərin geri qayıtması, üç aylıq mühasirədən sonra Sarkineni ələ keçirməsi təsvir olunub.⁴ Ardınca qeyd olunur ki, “...buntürklər qayalarda açdıqları lağımla mühasirədən çıxıb Şərqə çəkildilər... İsgəndər Sarkineni özü ilə gəzdirdiyi Arian-Kartli şahzadəsi Azaya bağışladı...”.⁵ Məhz bu Şərqə çəkilmə prosesini K.Məmmədli Tiflis-ətrafı ərazi ilə əlaqələndirir, hətta Tiflis şəhərinin buntürklər tərəfindən salına biləcəyi ehtimalını da irəli sürür.⁶ Onu da qeyd etmək

¹ Алекперов А. Один из древних тюркских этносов Передней Азии-кадусии / Tarix və Gerçəklik, 2010, I cild, s. 393.

² Алекперов А. Один из древних тюркских... s. 393.

³ Алекперов А. Один из древних тюркских... s. 393.

⁴ Мровели Л. Жизнь картлийских царей. (Пер. с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В.Цулая). Москва: Наука, 1979, с. 27.

⁵ Мровели Л. Жизнь картлийских царей... с. 28.

⁶ Мəmmədov K. Danışan tarix-Tiflis <http://www.youtube.com/watch?v=NfPW6q>

yerinə düşər ki, buntürklər yaşayan ərazilərdə Armaz şəhəri salınması da e.ə. IV əsrdə yaşamış Azonun xələfi Farnavazla (e.ə. 302-e.ə.237) əlaqələndirilir.¹ L.Mrovelinin müəllifi olduğu digər bir gürcü mənbəsində də Msxeta və ətraf ərazilərin yenidən inşası məhz çar Farnavazla əlaqələndirilib. Xatırladaq ki, gürcülərin çar Farnavaza qədərki hökmdarlarının demək olar ki, hamısı əfsanəvi xarakter daşıyır. Buna görə də ehtimal etmək olar ki, iberlərin Msxeta ətrafına gəlib çıxması məhz çar Farnavazın hakimiyyəti illərindən sonra başlamışdır. İberlər orta əsr gürcü mənbələrində buntürklər olaraq qeyd olunan xalqın Şərqə istiqamət götürməsindən sonra bu əraziləri mənimsədilər. Bu ərazilərin arxeologiyasının, Samtavro, Qomareti, Bebnisi, Dvanidən əldə olunmuş antropoloji nümunələrin məhz bu səbəbdən iberlərlə, müasir gürcülərlə bağlılığı yoxdur.

Qeyd edək ki, mənbələrdə adı hallanan buntürklərin türk tayfası olması aydın məsələdir. Buradakı “bun” komponentini tədqiqatçılar müxtəlif cür izah edirlər. İlk dəfə bu termini M.Brosse izah etmişdir. O, həm bu termini “primitiv türklər” olaraq tərcümə etmiş, həm də onları Keyxosrov tərəfindən qovulan türklər, yəni “Şahnamə”də adı keçən turanlılarla bağlamışdır.² Buntürklərin “Şahnamə”dəki turanlılar olması fikrinə E.Takaişvili də qismən qatılmışdır. Lakin terminin əvvəlindəki “bun” komponentini qədim erməni dilindəki “mizraq” sözü ilə bağlamış, sözü “mizraqlı türklər” olaraq tərcümə etmişdir.³ Lakin buntürk etnoniminin erməni dilində izah olunması fikri əğlabatan görünmür. N.Marr, N.Canaşia onun bu fikrini haqlı olaraq tənqid etmişdilər.⁴

N.Marr buntürklər terminini avtoxton türklər olaraq açıqlayır. L.Melikset-bek isə termindeki “bun” hissəciyini orfoqrafik xəta he-

0bb4

¹ Обращение Грузии. (Пер. с древнегруз. Э.Такайшвили). Тбилиси: Изд. Мецниереба, 1989, с.10.

² Brosset M. Histoire de la Georgie, S.-Petersbourg, Imprimerie de L'Academie Imperiale des science, 1849, I v., p. 33.

³ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). Москва-Ленинград.: Изд-во АН СССР, 1959, с. 1-2.

⁴ Alasania G. Gürcüler ve islam öncesi türklər. Trabzon: KTÜ yayınları, 2013, s. 3.

sab edərək, buntürklər deyil, huntürklər olduğunu düşünür.¹ Q.Melikişvili də bir yerdə onları proto-türklər, digər yerdə huntürklər olaraq izah etmişdir.² V.Qabaşvili bu barədə iki mülahizə irəli sürür, birinci mülahizə L.Melikset-bekin nəzəriyyəsinə təkrarlayır, ikinci mülahizəsi isə buntürkləri Göytürk xaqanı Bumın xaqanla bağlayır.³

Buntürk terminini G.Tsulaya etnik termin olaraq, yerli, əsl türklər olaraq izah edir, o da “Şahnamə”dəki turanlılarla əlaqələndirməni doğru qəbul edir.⁴ M.Seyidov isə “bun” hissəciyini kuman-qırğız-qaraqırğız-kazantatar türkcələrinə kuşak-nəsil mənasını verən “bun” sözü ilə bağlayır. S.Əliyarlı isə bu etnonimi bunalmış, digər türk tayfalarından ayrı düşmüş kimi izah edir.⁵ Qədim türk abidələri olan “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanında, göytürk abidələrindən Gültiginin abidəsində “bun” hissəciyi təqribən eyni məna çalarlarında işlədilmişdir. “Kitab-i Dədə Qorqud”da “Basatın Təpəgözü öldürdü-yü boy”da Təpəgözə yemək bişirməsi üçün Bunlu qoca və Yapağlu qoca verilir.⁶ “Bəkil oğlu İmran boyu”nda ovda yaralanan Bəkil oğluna belə müraciət edir: “Bəylər bəyi Qazan xanın əlini öpgil, ağ saqqallı babam bunlu degil”.⁷ Gültiginin abidəsində isə belə bir ifadə var: “...(Türk xalqı), Ötükəndə oturub karvanlar göndərsən heç bir bunuğ yox (dərdin olmaz)”.⁸

Türk ifadəsinə gəldikdə isə, hələ Böyük Plininin (I əsr), P.Melanın (I əsr) əsərlərində kimmer, skiflərdən danışılarkən “tyrkae” adlanan tayfaların adı çəkilmişdir. Böyük Plini sarmat qövmünə aid olan tayfaları sadalayarkən yazır ki, sarmatlar çox-saylı tayfalara

¹ Март Н.Я. Кавказские племенные названия и местные параллели / Труды комис. по изучению племенного состава населения России; вып.5, . Петроград, 1922, с. 709-715.

² Alasania G. Gürcüler ve islam öncesi türklər... s. 4.

³ Alasania G. Gürcüler ve islam öncesi türklər... s. 4.

⁴ Летопись Картли. (Пер. и примечания Г.В.Цулая). Тбилиси: Мецниереба, 1982, с. 59-60.

⁵ Hacıyev F.V. Gürcüstan coğrafiyasında əski türklər: buntürklərdən qarapapaqlara / I Uluslararası Uzak Asyadan Ön Asyaya Eski türkçe bilgi şöleni, Afyon-karahisar, 18-20 kasım 2009, s. 298.

⁶ Kitab-i Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 99.

⁷ Kitab-i Dədə Qorqud... s. 107.

⁸ Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, s.218.

bölünür, bunlardan “...nevaze, koite, kiziki, messeniani, kotobakhi, ket, ziq, tindari, tussaget, türklər səhraya qədər olan ərazilərdə yaşayırlar” (*Plin. VI.20*).¹ Ola bilsin ki, bu “türk” etnoniminin ən erkən deyiliş şəkillərindən biridir. Gürcü qaynaqlarında “türk” kəlməsinə də əslində bugünkü mənası ilə baxmaq lazımdır. Ş.Mesxia türklərin Kartlinin əhalisinin bir hissəsini təşkil etməsi barədə bir mənbə əldə etmiş, lakin onların mənşəyi barədə açıqlama verməmiş, bu barədə susmuşdur.² G.Tsulaya da bununla qismən razılaşaraq “islamöncəsi türklərin yad qövmrlərlə inanılmaz dərəcədə iç-içə yaşaya biləcəyini” dilə gətirmiş, türklərin Kartlidə yaşaya biləcəyini rədd etməmişdir.³ Bütün bu söylənən fikirlər sübut edir ki, gürcü müəllifləri özləri də buntürklərin türklərlə əlaqəsini, ən qədim dövrlərdən Gürcüstanın şərq hissəsində gürcü olmayan əhali qrupunun yaşadığını qəbul edirlər. Lakin orta əsrlər dövrünün mənbələrinə-də adları daha çox çəkilən tayfanın antik dövr hadisələri ilə bağlı xatırladılması onları tərəddüddə buraxır. Bu ondan qaynaqlanır ki, həmin müəlliflər antik müəlliflərin həmin bölgə haqqında məlumatlarını diqqətdən qaçırır, ya da bilərəkdən tədqiqata cəlb etməirlər. Antik müəlliflərdən Strabon İberiyanın dağlıq hissəsinin əhalisi barədə məlumat verərkən yazırdı ki, “...dağlıq hissədə sadə adamlar və döyüşçülər məskunlaşıb, onlar özlərinə qonşu və qohum olan skif və sarmatların adətləri ilə yaşayırlar... Hər hansı təhlükəli vəziyyət yarandıqda onlar həm öz aralarından, həm də skif və sarmatlardan on minlərlə döyüşçü çıxara bilirlər” (*Strabo. XI.3.3*).⁴ Bu məlumatdan aydın olur ki, İberiyanın dağlıq hissəsində skif və sarmatlarla qonşu və qohum olan xalq yaşayırdı. Strabon onları iberlərin bir hissəsi kimi göstərsə də, zənnimizcə onlar iber olmaya da bilərdilər. Gürcü tarixşünaslığında da bu barədə fikirlər mövcuddur. İ.A.Cavaxaşvili

¹ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т. II. Латинские писатели, вып. I. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1904, с. 180.

² Alasania G. Gürcüler və islam öncəsi türklər..., s. 6-7.

³ Мровели Л. Жизнь картлийских царей. (Пер. с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В.Цулая). Москва: Наука, 1979, с. 58

⁴ Страбон. География в 17 книгах. (Пер. А.Стратановского). Москва: Наука, 1964, с. 474

skif-sarmatlara qohum olan bu əhali qrupunun adıgey-çəçen-ləzgi qruplarından birinə aid olması barədə fikirləri var.¹ Yəni onlar Strabonun iddia etdiyi kimi iberlərin bir qrupu olmaya da bilərdilər. Çünki başqa bir yerdə qədim müəllif onların albanlarla qohum və ya qonşu olmasından danışır. Ola bilsin ki, Strabon, yaxud onun xəbər qaynaqları onların konkret olaraq hansı etnik qrupa aid olduğunu müəyyənləşdirə bilməmişdirlər. Maraqlıdır ki, orta əsr gürcü mənbələrində yenə də eyni ərazidə fərqli bir etnos-buntürklər qeyd olunur. Burada D.Bakradzenin buntürklərin skiflərlə qohum olması barədə mülahizəsini yadımıza salmalıyıq.² Mənbədən də göründüyü kimi skif-sarmatlarla qohumluğuna işarə edilən xalqla buntürklərin yaşadığı ərazi üst-üstə düşür, ona görə antik mənbədə sözügedən xalqın orta əsr mənbələrində buntürklər olaraq qeyd olunması mülahizəsi qəbul oluna bilər. Təhlükəli vəziyyət yarandıqda onların bir-birinə yardım etməsini, hətta albanlara da eyni səbəblə yardım etmələrini Strabonun başqa bir qeydi təsdiqləyir. Antik müəllif yazırdı ki, "...köçərilər yadellilərlə mübarizədə iberlərə etdikləri kimi eyni səbəblərdən albanlara da kömək edirdilər" (*Strabo. XI.4.5*).³ M.Xəlilovun fikrinə görə Strabon "qohumluq və qonşuluq"dan başqa bir səbəb göstərmədiyinə görə onların qohum və qonşu olduqları üçün bir-birlərinə yardım etdiyi aydın olur.⁴ Burada digər bir məqam həmin xalqın albanlarla qohum olmasının işarə edilməsidir. Antik müəlliflər tərəfindən alban adının bəzən ümumi mənada işlədildiyini, ümumi mənada albanlara aid edilən tayfaların içərisində skiflərlə qohumluğu birbaşa göstərilən tayfaların olduğunu nəzərə alsaq, yenə də bu ərazidə yaşayan tayfanın buntürklər olması barədə mülahizə yürüdə bilərik. Bu ərazidə müxtəlif vaxtlarda aparılan arxeoloji qazıntılar da bunu bir daha təsdiqləyir. Gürcüstan Respublikasının xüsusilə şərq ərazilərində tarixi e.ə.VIII əsrdən əvvələ gedib

¹ Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси: Изд-во АН Груз. ССР, 1959, с. 119-120.

² Bakradze D. Gürcüstan tarixi. Tb. 1889 (gürcü dilində), s. 132.

³ Страбон. География... с. 476.

⁴ Халилов М. Сарматия-Кавказская Албания: границы, контакты / Античная цивилизация и варварный мир. Новочеркасск, 1992, с. 26.

çıxmayan çoxlu sayda skiflərə aid tapıntılara rast gəlinmişdir ki, bu mövzu hələ də mübahisəyə açıqdır. Hətta bəzi gürcü müəllifləri danışılan dövrdə skiflərin Şərqi Gürcüstan üzərində siyasi hakimiyyətinin olmasını da düşünürlər.¹

Bütün bu deyilənlərdən belə məlum olur ki, gürcü mənbələrinin haqqında danışdığı “buntürklər” bəlkə də mif deyil. Bu antik dövrdə bu ərazidə yaşamış, albanlarla qohum və qonşu olduğu qeyd olunan skif və sarmat əsilli əhali qrupu ola bilərdi. Orta əsr gürcü mənbələri isə onları buntürklər olaraq qeyd etmişdilər.

Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, alban tarixçisi M.Kalankatlı da albanların şimal tayfaları ilə qohumluğuna işarə etmişdir (*M.Kal. I.2.4*).² Məlum olduğu kimi, M.Kalankatlı “şimal xalqları” adı altında Ön Qafqaz çöllərində yaşayan erkən orta əsr türk tayfalarını nəzərdə tutmuşdur.³

Bələliklə, orta əsr gürcü mənbələrində verilən məlumatın hansı dövrə aid olmasından asılı olmayaraq, ərazidə yaşayan xalqın iber, gürcü əsilli olmadığı göstərilib. Bu da dediklərimizi bir daha təsdiqləyir. Deməli, müasir Azərbaycan ərazisi də daxil olmaqla, Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarının şərq əraziləri də albanların yaşadığı əraziyə daxil olub.

Tədqiqatçıların çox hissəsi Albaniyanın antik dövrdəki sərhədlərini Hereti ərazisi ilə bağlayırlar. Lakin son illərin tədqiqatları göstərir ki, bu ərazi də Albaniyanın qərb sərhədlərini ifadə etmir. Bu fikir XI əsr gürcü mənbəsindən götürülmüş, sonralar isə mülahizə halına salınaraq gürcü tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Yəni Heretinin Albaniyanın qərb qurtaracağı olması fikri orta əsrləri ifadə edir, bunu Albaniyanın antik dövrdəki qərb sərhədinə də şamil etmək doğru deyil. Əsasən her (ger, gel) tayfalarının yaşadığı Hereti ərazisindən qərbdə Albaniyanın lupenlər (lpin), silvlər (çilb), sodlar (tsod) yaşayan Lpiniya vilayəti də mövcud idi. Son dövrlərdə bu ərazini Lpiniya-Ereti adlandıraraq tədqiq

¹ Alasania G. Gürcüler ve islam öncesi türkler... s. 4-9.

² M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 15.

³ Халилов М. О происхождении албанского погребального ритуала “убитые враги” / Azərbaycan arxeologiyası, 2002, №3-4, c. 27.

edənlər oldu.¹ Amma yenə də vurğulamaq lazımdır ki, bu toponimlərin heç biri antik dövrə aid deyil, orta əsr mənbələrində istifadə olunan toponimlərdir. Antik mənbələrdə isə bu ərazidə lupenlər, silvlər, sodların yaşadığı bildirilib (*Plin.VI.36*).² Lpiniya ərazisi Albaniyanın şimal-qərb ucqarını təşkil edirdi. Bu vilayət Böyük Qafqazın cənub ətəklərində, Alazan çayı vadisində yerləşirdi. Tədqiqatçılardan K.V.Trever,³ Q.Qeybullayev⁴ də eyni fikri təsdiqləyirlər. Orta əsr gürcü mənbələrində Tsuketi (Tsaxur), Lakvasti (Laqodexi), Kasri (Qax) əraziləri də Lpiniyaya aid edilir.⁵ Müasir Gürcüstanın Laqodexi, Telavi, Duşeti rayonlarının ərazisindəki Lapniani, Laban-Kuri, Lapani-Atkari kimi toponimlər bu ərazilərin Albaniyanın Lpiniya vilayətinin ərazisinə daxil olduğunu göstərir.⁶

Lpiniya vilayəti Albaniyanın şimal-qərb qapısı rolunu oynamışdır. Ərəb mənbələrində ifadə olunan “Lbin səddi”, “Bab Liban şah” keçidi məhz bu vilayətin ərazisində yerləşirdi.⁷ Strabon İberiyadan Albaniyaya olan keçidlər barədə danışarkən qayalar arasındakı cığırdan keçmək, sonra isə Alazan çayının sahilindəki bataqlıqları keçmək lazım olduğunu qeyd etmişdir (*Strabo.XI.3.5*).⁸ Bu təsvir gürcü mənbələrində əks olunan Lpiniya ərazisindən keçən “Ləkit yoluna” da uyğun gəlir.⁹ Antik müəlliflərin Sarmat qapıları, Alban qapıları, Qafqaz qapıları kimi qeyd etdiyi Dəryal keçidi isə Lpiniyanın arxasında yerləşirdi. Böyük Plinin verdiyi məlumatlara görə “...Albaniya sərhədlərindən başlayaraq dağların bütün sinəsi boyu

¹ Süleymanova S.Ə. Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi Lpiniya-Ereti / AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Əsərləri, 2007, XX c., s. 56-73.

² Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild. Bakı: Elm, 1998, s. 25-26.

³ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, с. 48

⁴ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: Элм, 1991, с.152.

⁵ Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi. Red. İ.S.Bağirova, Bakı: Şərq-Qərb, 2012, s. 19.

⁶ Мамедова А.А. Территориальные вопросы на северо-западным Азербайджане до образования Джаро-Белоканского джамаатства. <http://gisap.eu/ru/node/951>

⁷ Süleymanova S.Ə. Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi Lpiniya-Ereti / AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun əsərləri, 2007, XX c., s.56; Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi. Red. İ.S.Bağirova, Bakı: Şərq-Qərb. 2012, s.16.

⁸ Страбон. География... s. 474.

⁹ Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi... s. 21.

vəhşi silv tayfaları, onlardan aşağıda lupenlər, sonra isə, didurlar və sodlar yaşayırdı. Onların arxasında çoxlarının səhvən Kaspi qapıları adlandırdığı Qafqaz qapıları yerləşir” (*Plini. VI.26.30*).¹ Bu qeydin ardınca müəllif bu keçidin təsvirini verərək bildirir ki, “bu nəhəng təbiət əsəri dağın qəfil yarılması nəticəsində yaranıb və keçidin özü dəmir tirlərlə əhatə olunub, onların altından, ortadan dəhşətli iyi olan çay axır”. Burada təsvir olunan coğrafi göstəricilər Dəryal keçidinə tamamilə uyğun gəlir. Hal-hazırda istifadə olunan hərbi Gürcüstan yolunun bir parçası olan Dəryal keçidi həqiqətən də qayaların arasındadır və ortasından da Terek çayı axır. Böyük Plininin əsərindən verdiyimiz bu fraqmentin davamında müəllif yazır: “Qapıların hər tərəfindən qayalar üzərində çoxsaylı tayfaların girişinə mane olmaq məqsədi ilə tikilmiş Kumania adlanan istehkam yerləşir. Beləliklə, bu ərazidə iber şəhəri Hermastla üzbəüz qapılar cahanı hissələrə bölür”. Buradakı Kumania tarixi ədəbiyyatda Dəşti-qıpçaq adlanan ərazini ifadə edir ki, Qara dənizin şimalını və Qafqazları əhatə edirdi. Hermast şəhəri isə antik müəlliflərə görə İberiyanın əsas şəhəri idi. Antik müəllifin bu qeydi bir daha “*Caspia portae*” ifadəsinin Dəryal keçidini ifadə etdiyini göstərir. Lakin müəllif buranın səhvən Kaspi qapıları adlandırıldığını, əslində Qafqaz qapıları olduğunu vurğulayır. Əsərin başqa bir yerində antik müəllif bu məsələyə yenidən qayıdaraq bu keçidin ətrafında yaşayan xalqların adlarına uyğun olaraq müxtəlif cür adlandırıldığını vurğulayır (*Plini, V.9*). Plini hesab edir ki, bu anlaşılmazlığın yaranmasının səbəbkarları Korbulonun Qafqaza yürüşünün müşayiətçiləridir. Çünki onlar marşrutu ifadə edən xəritələrdə belə Kaspi qapıları ifadəsini işlətməşlər (*Plini, VI.40*). Bunun ardınca antik müəllif qeyd edir ki, əlbəttə “Kaspi xalqlarının başqa qapıları da vardır, lakin bu barədə yalnız Böyük İsgəndərin yürüş iştirakçılarının məlumatlarından öyrənə bilərik”. Beləliklə, verilən məlumatlardan göründüyü kimi Dəryal keçidinə qədər olan ərazilər Albaniyaya aid olan ərazilərdir. Müasir xəritədə Dəryal keçidi Araqvi çayının yuxarı axarlarında,

¹ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т. II. Латинские писатели, вып. I. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1904, с.182.

Cənubi Osetiyada Lars yaşayış məntəqəsinin ərazisindədir. Böyük Plinidən bir qədər sonra yaşamış olan Klavdi Ptolemeyin məlumatlarında da Dəryal keçidi iber-alban-sarmat sərhədində göstərilmişdir. Antik müəllif Albaniya ilə İberiyanın sərhədini 77°-47° coğrafi kordinat üzərində göstərmiş, eyni zamanda, Sarmat qapılarını da buna çox yaxın koordinat üzərində göstərmişdir (*Ptol. V.8*).¹ Deməli, bu dövrdə Dəryal keçidinə qədər olan ərazi hələ də Albaniyanın qərb torpaqlarına daxil idi.² Dəryal keçidinə nəzarət isə həm iber, həm də albanların öhdəsinə düşürdü. Qafqazdakı siyasi vəziyyətlə əlaqəli olaraq həm iberlər, həm də albanlar bu keçiddən və bu keçidin arxasındakı xalqlardan istifadə edirdilər. Bu barədə məlumatlar Strabon, Korneli Tasit, Dion Kassinin əsərlərində qalmışdır. İber və albanlar zaman-zaman bu qapıları açaraq şimal tayfalarının buradan keçməsinə icazə verirdilər. B.e. 35-ci ilində albanlar iberlərin Armeniya çarlığı və Parfiya ilə mübarizəsinə qoşularaq sarmat dəstələrini Dəryal keçidindən buraxdılar (*Tac. Ann. VI.33*).³ Tasit burada keçid üçün Kaspi qapıları ifadəsini istifadə etmişdir. A.Amiranəşvilinin fikrinə görə bu Dəryal keçidindən qərbdə yerləşən Meotida-Kolxida yoludur.⁴ Bu faktdan məlum olur ki, eranın I əsrinin əvvəllərində Dəryal keçidinə qədər olan ərazilər albanların əlində olub. Antik müəlliflərdən bəziləri sarmatların alban və iberlərin köməyinə gəlməsini onların skif-sarmatlarla qohumluğu ilə əlaqələndirirlər (*Strabo. XI.3.3*).⁵ Bəziləri isə sarmat qoşunlarının məhz muzdlu qismində iber və albanlara kömək edə biləcəyini qeyd edirlər (*Tac. Ann. VI.33*).⁶ Deməli, Dəryal keçidi iber və albanların həyatında əhəmiyyətli rol oynayırdı. Eranın I əsrinin ikinci yarısında da Dəryal

¹ Claudius Ptolemy. *The Geography*. (Translated by. Stevenson E.L.). New York: Public Library, 1991, p. 119.

² Халилов М. Сарматия-Кавказская Албания: границы, контакты / Античная цивилизация и варварный мир. Новочеркасск, 1992, с. 69.

³ Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с. 41.

⁴ Амиранашвили А. Иберия и римская экспансия в Азии/ВДИ. 1938, №4, с.61.

⁵ Страбон. География... с. 474.

⁶ Корнелий Тацит. Анналы, малые произведения. Т.1. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1970, с.174.

keçidinə nəzarət ola bilsin ki, albanların əlində olmuşdur. Çünki, Roma imperatoru Neron (54-68-ci illər) ölkənin müxtəlif yerlərindən topladığı ordunu “Kaspi qapılarına, albanlara qarşı göndərmişdi” (*Tac. Hist. I.6*).¹ A.İ.Amiranaşvilinin fikrinə görə yürüşün səbəbi digərlərindən fərqli olaraq Albaniyanın müstəqilliyini saxlaması və Dəryal keçidini öz nəzarətində saxlaması olmuşdur.² Deməli, albanlar yenə də Dəryal keçidinə nəzarət etməklə şimal-qərb sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumuşdular. II əsrin müəllifi olan Klavdi Ptolemey Dəryal keçidini yenə də Albaniyanın şimal-qərb ucqarı olaraq göstərir .

Klavdi Ptolemeyin məlumatlarında Sarmat qapılarından əlavə 80°-47° coğrafi koordinatlarında Alban qapıları da qeyd olunmuşdur. Ş.Hacıəli bu qapıları Sarmat qapılarından şimal-şərqə doğru, müasir Kaxetiya ərazisindəki Borbalo dağında lokalizə edir.³ Müəllifin fikrinə görə Alban qapılarının Kaxetiya ərazisində yerləşməsi bu ərazilərin Albaniyaya aid olmasını bir daha sübut edir.

Beləliklə, orta əsrlərdə Lpiniya adlanan Alban vilayətinin ərazisi antik dövrdə çox geniş olmuş, Dəryal keçidinə qədər olan əraziləri əhatə etmişdir. Orta əsrlər dövründə Lpiniya Albaniyanın əhəmiyyətli vilayətlərindən birinə çevrilmiş, müəyyən qədər daxili müstəqillik daşımışdır. Bu dövrün mənbələrində, xüsusilə, M.Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində Lpiniyanın adı Albaniyadan sonra ayrıca olaraq çəkilir (*M.Kal. I.15*).⁴ Həmçinin dövrün alban katolikosları da “Albaniya, Çola, Lpin katolikosu” rütbəsini daşıyırdı (*M.Kal. II.15,III.23*).⁵ Bunlar göstərir ki, bu sərhəd ərazi orta əsr Albaniyasında daha da əhəmiyyət qazanmışdır. F.Məmmədovanın fikrinə görə isə, bu ərazinin erkən orta əsrlərdə Çola ilə birlikdə daxili muxtariyyəti var imiş.⁶ Bu ərazi həmçinin, Albaniyada xris-

¹ Корнелий Тацит. История. Т.2. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1969, с. 8.

² Амиранашвили А. Иберия и римская экспансия в Азии/ВДИ. 1938, №4, с.173

³ Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar, Bakı: Təhsil, 2007, s. 64.

⁴ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 32.

⁵ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 111.

⁶ Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, s.80.

tianlığın ilkin ocaqlarından, müqəddəs Yeliseyin fəaliyyət dairəsinə daxil olan ərazilərdən hesab olunur.¹

Antik dövrdə Albaniyanın qərbdə yerləşən vilayətlərindən biri də Kambisena idi. Bu vilayətin adına antik mənbələrdə Kambisena, orta əsr mənbələrində Kambeçan (erməni mənbələrində), Kambeçenovani, Kambeçovani (gürcü mənbələrində) şəklində rast gəlinir.² Kambisena vilayəti Albaniyanın qərb sərhədlərində qeyd olunan bir ərazi idi. Bu vilayətin qərbdən İberiyaya birbaşa çıxışı var idi. Antik müəlliflərdən Strabon yazırdı: “İberiyadan Albaniyaya giriş susuz və daşlı Kambisena vilayətindən keçir” (*Strabo. XI.4.5*).³ Albaniyanın tarixi torpaqlarına aid olan bu vilayətin ərazisinə şimal-qərbdən Alazan və İori çaylarının orta axarları, cənubda Kür çayına qədər olan torpaqlar, şərqdə isə Alazan, İori və Kür çaylarının qovuşduğu yerə qədər olan torpaqlar daxil idi. Dağlıq Şirak yaylasının bir hissəsi də bura aid idi. Kambisena vilayətinin qərb həddləri isə Kür çayına qədər gedib çıxırdı. Strabon “Coğrafiya” əsərinin bir hissəsində yazırdı: “...İberianın mərkəzindəki düzənliklərdən çaylar axır. Onlardan ən böyüyü Kürdür. O, başlanğıcını Armeniyadan götürür və iti axarla yuxarıda xatırladılan düzənliyə çıxaraq, Qafqazdan axıb gələn Araq (çayını) və başqa qolları qəbul edir, sonra isə dar vadidən keçərək Albaniyaya axır; çay bu vadi ilə Armeniya arasında otlaqlarla çox zəngin olan düzənliklərdən əzəmətlə axaraq, daha çox çayları, o cümlədən Alazan, Sandoban, Roytak və Xanı (hamısı gəmiçiliyə yararlıdır) qəbul edir və nəhayət, Kaspi dənizinə tökülür” (*Strabo. XI. 3.2*).⁴ Bu fragmentdə Kür çayının Araqvi çayını qəbul etdikdən sonra dar vadi ilə Albaniyaya axmasından danışılır. Müasir Qafqazın xəritəsinə baxdıqda Kürün Araqvi çayını qəbul etdikdən sonra ən dar vadi yaratdığı ərazi müasir Tiflisətrafi ərazilərdir. Məhz bu “dar vadi”dən sonra Kürün yatağı genişlənir və Xəzər dənizinə qədər bu cür davam edir. Antik müəllifin qeyd etdiyi bu məlumat göstərir ki, ən azı Strabonun yaşadığı dövrdə Araqvi çayından aşağı

¹ Мəммədova Ф. Azərbaycanın siyasi tarixi..., s. 80.

² Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: Элм, 1991, с. 159

³ Страбон. География... s. 476.

⁴ Страбон. География... s. 474.

ğıda yerləşən Kürətrafi ərazilər Albaniyaya, onun Kambisena vilayətinin ərazisinə aid olmuşdur. Strabon bu mətndə “Kürün dar vadisi ilə Armeniya çarlığı arasında otlaqlarla zəngin düzənliklər”dən də danışır. Məlumatdan aydın olur ki, həmin düzənliklər Armeniya çarlığının hüdudlarına daxil deyilmiş, deməli, alban ərazisi imiş. Ş.Hacıəlinin fikrinə görə Strabonun bəhs etdiyi düzənliklər Araqvi çayından cənub-şərqdə yerləşirdi və çox güman ki, müasir Xrami çayına qədər uzanırdı.¹ Lakin, müəllif bu ərazini Albaniyanın Kambisena vilayətinə daxil etmir, çünki Kambisenanın əsasən Kürdən şimalda yerləşdiyini düşünür.² Amma bu ərazinin Armeniya çarlığına aid olmadığı da mətnədən açıq şəkildə görünür. F.Məmmədovanın fikrinə görə isə Kür çayı ilə Xramçayın arasındakı bu ərazi Kambisenaya aid olmuşdur.³ Müəllifin Kambisenanın bu hissəsinin Komisena adlanması barədə fikirləri də var.

Strabon Kambisena vilayətini 3 xalqın sərhəd ərazisi olaraq göstərüb. Armeniya çarlığı haqqında məlumat verərkən antik müəllif qeyd edir ki, “Armeniya qismən düzənliklərdən ibarətdir, başqa hissəsi isə dağlıqdır, Kambisena kimi, orada ermənilər həm iberlər, həm də albanlarla qonşudurlar” (*Strabo. XI.4.1*).⁴ İberlərə məxsus Qoqarena ərazisini tutduqdan sonra (e.ə. II əsr) ermənilər iberlərlə Kür çayı vasitəsilə ayrılmış oldular. Böyük Plini yazır: “Qafqaz dağlarına səpələnmiş bu qəbilə (albanlar) Armeniya və İberiya sərhədindəki Kür çayına qədər gəlib çıxır” (*Plin. VI.39*).⁵ Burada Albaniyanın Kambisena vilayəti ilə Kür çayı vasitəsilə İberiya və Armeniya çarlığı ərazisindən ayrılması nəzərdə tutulub. Beləliklə, Kambisena vilayəti Böyük Plininin təsvir etdiyi zamanlar əsasən Kür çayından şimaldakı əraziləri əhatə edirdi. Alazan və İori çaylarının orta axarları isə Kambisenanın əsas ərazilərinə daxil idi. Bu barədə

¹ Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar, Bakı: Təhsil, 2007, s. 73

² Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan... s. 73.

³ Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, s. 127-128.

⁴ Страбон. География... s. 475.

⁵ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т. II. Латинские писатели, вып. I. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1904, с. 184.

Böyük Plininin daha bir məlumatı əhəmiyyət daşıyır. Antik müəllif yazırdı: “Kas və Alban, sonra bağlanğıcını Qafqaz dağlarından götürən Kambis, sonra yuxarıda deyildiyi kimi, Koraksi dağlarından axan Kür Albaniyadan keçərək dənizə tökülür” (*Plin. VI.36*).¹ Burada Kambis çayını tədqiqatçılar İori (Qabırri) çayı ilə eyniləşdirirlər. Bu göstərir ki, Kambis-İori çayının ətrafındakı ərazilər Albaniyaya, onu Kambisena vilayətinin ərazisinə aid idi. Elə vilayətin də adının məhz bu çayın adı ilə Kambisena adlandırıldığı söylənir.² Vaxtilə Q.Qeybullayev Kambis və Qabırri oronimlərini müqayisə edərək onların hər ikisinin ilk hissəsinə diqqət çəkmiş, ikinci sözün özündə “kamb” komponentini qoruduğunu vurğulamışdır. Böyük Plinin bu mətni elə onun özünün alban və iberləri Okazan (Alazan) çayı ayırması barədə olan məlumatını təkzib edir.

Yuxarıda verilən məlumatlardan aydın oldu ki, Araqvi çayından cənubdakı Kürətrafi ərazilər ən qədim zamanlardan Albaniyaya aid olub. Lakin buna baxmayaraq, gürcü tarixşünaslığında belə bir fikir var ki, Kambisena, Lpiniya ərazilərinin də daxil olduğu Albaniyanın şimal-qərb torpaqları e.ə. II-I əsrlərdən İberiya tərkibinə qatılmışdır.³ Q.A.Melikişvili alban torpaqları hesabına İberiyanın genişlənməsi faktını bir az da qədimləşdirərək yazırdı: “Artıq e.ə. III əsrdə hələ də qismən alban tayfalarının məskunlaşdığı Hereti ərazisinin Kartli dövlətinin (İberiya) tərkibinə daxil olduğunu hesab etmək olar”.⁴ Əvvəlcə qeyd edək ki, Hereti məhfumu çox geniş mənalı verir və orta əsrlərə aid olan bir istilahdır. İlk dəfə V əsrdə istifadə olunan bu toponimin adı altında geniş bir ərazi nəzərdə tutulur. Vaxuştiyə görə Heretiyə indiki Şərqi Kaxetiya, Kizikiya (Kambisena) və Yeliseni (indiki Balakən, Zaqatala, Qax əraziləri) daxil olmuşdur. T.Q.Papuaşviliyə görə Hereti dedikdə müasir Kaxetiya, Alazanətrafi ərazi, Dağıstanın dağlıq rayonları nəzərdə tutulmalıdır.⁵ Q.V.Tsulayanın

¹ Латышев В.В. Известия древних писателей... 1904, с. 183.

² Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев... с. 160.

³ Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси: Изд-во АН Груз.ССР, 1959, с. 297; Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии, Тбилиси: Мецниереба. 1982, с. 31.

⁴ Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии... с. 297-298.

⁵ Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эретии... Автореф. дис. канд. ист. наук.

fikrinə görə isə, qədim gürcü mənbələrinə əsaslanmalı olsaq, XI əsrdə Hereti dedikdə Kaxeti nəzərdə tutulurdu, ardınca isə müəllif yazır : “ölkənin qədim tarixini qələmə alan gürcü müəllifi Leonti Mrovelinin nəzəriyyəsinə görə Ereti ərazisi alban tayfa ittifaqının ərazisinə daxil idi”.¹ D.L.Musxelişvili də eyni məlumatı səsləndirir: “Məsələ burasındadır ki, qədim erlər və Hereti ölkəsini (dar mənada Kambisena da daxil olmaqla) gürcü mənbələri qədim İberiyanın bir hissəsi hesab etmirlər”.² Deməli, gürcü müəllifləri özləri də başa düşür və etiraf edirlər ki, herlər və iberlər ayrı-ayrı xalqlardır və Hereti məhfumu altında nəzərdə tutulan ərazilər nəinki antik dövrlərdə, heç sonralar da İberiya dövlətinin tərkibinə daxil olmayıb.

Gürcü salnaməsi XI əsrdə “Şakixi, Xunzaxi” və “Diodeti” daxil olmaqla Ştori və Maçis-Tsxali (Mazımçay) çayları arasını və Alazan (Qanix) çayından şərqlə və şimal-şərqlə doğru olan əraziləri Heretinin kantonları olan Ştori və Maçiyə aid edir.³ D.L.Musxelişvili isə bu ərazilərə iddia etsə də, öz tədqiqatlarında qeyd etməli olur ki, gürcü çarları və gürcü kilsəsi siyasi vəziyyətdən istifadə edərək öz nüfuzlarını Albaniya ərazilərinə də yaymağa çalışsalar da, gürcü və erməni mənbələrində Şaki, Bex, Xeni, Kambeçani əraziləri VIII əsrin II yarısında da Albaniya vilayətləri adlandırılmaqda davam edirdi.⁴

Gürcü müəllifləri bu dövrdə də, bundan sonrakı dövrlərdə də ərazi iddialarını müxtəlif şəkildə, çox vaxt isə dini siyasət vasitəsilə yürüdürdülər. “Kartli salnaməsi”ndə VIII əsrdə çar Arçilin Zuketidə, Kasri, Lakvastidə (Laqodexi), Nuxpatidə dini təbliğat aparması qeyd olunur.⁵ XIV əsr gürcü mənbəsində də eyni məsələlər öz əksini tapır. Burada gürcü katolikosunun Zaxur, Qax-Eliseni, Qum, Lekarti, Qanuxi, Kiş Nuxi, Xundza, Naxçe, Tuşeti...Belakan, Pipinetidəki məbədlərə “həqiqi dini, Gürcüstan və Albaniyanın tarixini öyrətmək

Тбилиси. 1971, с. 70.

¹ Мровели Л. Жизнь картлийских царей. Москва: Директ-Медиа, 2010, с.44

² Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии... с.17.

³ Вахушти Багратиони. История царства Грузинского. (Пер. Н.Т.Накашидзе) Тбилиси: Мецниереба, 1976, с. 128.

⁴ Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии... с. 32-33.

⁵ Летопись Карти. (Пер. и примечания Г.В.Цулая). Тбилиси: Мецниереба, 1982, с. 40-41.

üçün” şagird göndərdiyi göstərilir.¹ Təbii ki, burada əsl məqsəd tarix öyrənmək olmamışdır. Katolikosun bu tədbiri “həqiqi dini, Gürcüstan və Albaniyanın tarixini öyrətmək” məqsədi bu ərazinin hər zaman Albaniyanın ərazisi hesab edildiyini sübut etməklə yanaşı, gürcü mənbələrində və kilsə kitablarında Albaniya tarixinin təhrif olunması və Albaniya kilsə sənədlərinin gürcü kilsəsi tərəfindən saxtalaşdırılması cəhdlərinə dəlalət edir.²

Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazinin Hereti adlanması məhz albanlarla, alban tayfalarına aid olan herlərlə bağlı idi. Herlər antik dövrlərdə gel adı altında alban tayfa ittifaqına daxil idi və onlar kompakt halda Albaniyanın şimal-qərbində yaşayırdılar. Sonralar, orta əsrlərə doğru gəllərin (ger) yaşadıqları ərazilər onların adları ilə Hereti adlanmağa başladı. Ereti məfhumunu isə elmi ədəbiyyata müasir tədqiqatçılar gətirmişlər. Orta əsr mənbələrindən heç birində ərazi Ereti adlandırılmayıb, ya Hereti (Gereti), ya da Xereti şəklində işlənib.³ Q.A.Melikişvilinin Heretini İberiya tərkibində olması ilə bağlı səsləndirdiyi iddiaya gəldikdə isə, onun bu fikrə gəlməyinə səbəb “Kartlis Sxovreba”da çar Farnadconun (e.ə. II əsrin I yarısı) Kaxetiyanın şimal-şərq sərhədlərində Nekresi adlanan qalanı tikdirməyə başlaması barədə məlumatıdır.⁴ Gürcü salnaməsində deyilir ki, “Çar Farnadco Kaxetinin şimal şərq sərhədində Nekresi adlanan qalanı tikməyə başladı”. Burada Hereti ifadəsinin işlənmədiyini aydındır. Müəllifi bu cür düşünməyə vadar edən məsələ isə antik müəlliflərin İberiya ilə sərhəddə hər hansı bir qalanın mövcud olması ilə bağlı məlumatlarına söykənir. Eyni zamanda, Strabonun Kambisenada 3 xalqın qonşu olması barədə məlumatını da bu məlumatla əlaqələndirən müəllif belə hesab edir ki, həmin dövrdə Kambisena İberiya tərkibində idi və çar Farnadco qalanı məhz bu ərazidə tikdirmişdir.⁵ Bu qalanın tikintisinin isə, doqquzuncu çar-II Arşak

¹ Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi. Red. İ.S.Bağirova, Bakı: Şərq-Qərb, 2012, s. 19.

² Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1961, s. 19; Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, s. 58.

³ Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar... s. 41.

⁴ Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar... s. 69.

⁵ Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии... с. 297-298.

(e.ə. I əsrin II yarısı) tərəfindən başa çatdırıldığı söylənilir.¹ Bu məsələyə toxunan Ş.Hacıəli öncə bir qalanın 100 ildən artıq bir vaxta tikilməsi faktının real olmadığını vurğulamış, həmçinin qeyd etmişdir ki, Kaxetiyanın şərqində belə bir qalanın mövcudluğu faktını qəbul etmək, bu qalanın iber çarı tərəfindən tikilmədiyini də qəbul etməkdir.² Bu dövrdə Kaxetiya ərazisi İberiya tərkibinə daxil olmadığından gürcü müəlliflərinin iddiaları da əsassız sayıla bilər. Çünki, antik mənbələrdən yuxarıda verdiyimiz məlumatlardan ayın olur ki, bu dövrdə Hereti ərazisi İberiyanın ərazisi ola bilməz. Q.A.Melikşvilinin bu nəzəriyyəsi sonralar T.Q.Papuaşvili, D.L.Muxxelişvili, İ.Qaqoşidze və digər gürcü tədqiqatçıları tərəfindən qəbul edilərək Kambisena, Hereti barədə “yeni konsepsiya” hazırlandı. “Kartlis Sxovreba”ya əsaslanan gürcü tədqiqatçıları hesab edirlər ki, e.ə. III əsr İberiyanın ən qüdrətli zamanıdır və çar Farnavazın hakimiyyəti Kaxetiya qədər yayılmışdır.³ Antik müəlliflərin heç birində bu barədə məlumat yoxdur. E.ə. III əsrdən sonrakı mənbələrdə açıq şəkildə bu ərazilər alban etnosuna aid ərazilər olaraq göstərilir. Arxeoloji və etnoqrafik materiallara gəldikdə isə, bu ərazilərin daha erkən dövrlərə aid arxeologiyası, tapılan insan qalıqlarının antropoloji təhlili ərazini birbaşa albanlar ilə bağlayır. Amma, təəssüflər olsun ki, T.Q.Papuaşvili yazır ki, Hereti İberiyaya aid ərazidir, herlər isə e.ə.II-I əsrlərdə assimilyasiya olunmuşdular.⁴ Müəllif Heretinin əyalətlərindən biri olaraq Suketini göstərir, bura Şəkiyə qədər olan Azərbaycan torpaqlarını aid edir və bununla da Şəkiyə qədər olan əraziyə iddia qaldırmış olur.⁵ Tədqiqat işinin bir hissəsində isə müəllif Alazan-İori hövzəsinin əhalisinin kart-kaxlara çevrilməsindən, bu prosesin isə ən gec e.ə. III əsrdən etibarən baş verdiyini söyləyir, heç bir əsas olmadan herlərin gürcüdəlliyi tayfa

¹ Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar... s. 70.

² Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar... s. 70.

³ Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии... с. 297.

⁴ Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эретии... Автореф. дис. канд. ист. наук. Тбилиси. 1971, с. 6.

⁵ Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эретии... Автореф. дис. канд. ист. наук. Тбилиси. 1971, с. 6-7.

olduğunu iddia edir.¹ Q.V.Tsulaya isə bunun əksinə olaraq qeyd edir ki, “herlər hələ XI əsrdə mövcud idilər”.² Çünki, L.Mroveli onları kart-kaxlardan fərqlənən ayrıca tayfa olaraq qeyd etmişdir. L.Mrovelinin əsəri Heretinin sərhədləri barədə də qiymətli məlumatlar daşıyır. Əsərdə Qafqaz xalqlarının Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin nəvəsi Tarqomasın 8 övladından törədiyi söylənilir. Müəllif yazır ki, “Onun oğulları arasında 8 qardaş, çox güclü və şöhrətli qəhrəmanlar fərqlənirdi: birinci-Haos, ikinci-Kartlos, üçüncü-Bardos, dördüncü-Movakan, beşinci-Leqos, altıncı-Heros, yeddinci-Qafqaz, səkkizinci-Eqros”.³ Burada Qafqazda yaşayan xalqların soykökü müəyyənləşdirilməyə çalışmışdır.⁴ L.Mroveliyə görə Haosdan ermənilər, Kartlosdan gürcülər, Bardosdan Arran albanları, Movakandan Kür çayından şimalda yaşayan albanlar, Leqosdan ləzgilər, Qafqazdan şimal-qərbi Qafqaz xalqları, Herosdan herlər, Eqrosdan meqrellər törəmişdir. Çünki, müəllif Tarqamosun 8 övladının müvafiq olaraq həmin xalqların yaşadığı əraziləri atalarından miras olaraq aldıklarını söyləyir.⁵ Burada Herosa düşən ərazilər “Kür çayından şimalda Kiçik Alazanın (İori) mənəsbindən hazırda Qulqula adlanan Tketbaya qədər olan ölkə” oldu. Heros burada, hər iki Alazanın qovuşduğu yerdə (Alazanla İorinin qovuşduğu) şəhər tikdirdi və bu şəhər onun adı ilə Hereti adlandı.⁶ Hazırda bu ərazi Xoranta adlandırılır. Salmamədə digər “qardaşlara” verilən torpaqlar da aydın göstərildiyindən Heretinin sərhədlərini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunlardan Kartlinin sərhədlərini ifadə edən Kartlosa verilən torpaqlar şərqdə Hereti və Berduci çayına qədər uzanırdı.⁷ “Bardosa Kürdən cənuba, Berduci çayından Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yerədək torpaqları verdi. Bu Bardos Bardavi şəhərini tikdi və orada kök saldı. Movakana isə Kürdən şimalda, Kiçik Alazanın mənəsb-

¹ Папуашвили Т.Г... с. 7.

² Папуашвили Т.Г... с. 41.

³ Мровели Л. Жизнь картлийских царей... с. 21.

⁴ Насиəли Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar... s. 44.

⁵ Мровели Л. Жизнь картлийских царей... с. 33.

⁶ Мровели Л. Жизнь картлийских царей... с. 33.

⁷ Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi... s. 95; Мровели Л. Жизнь картлийских царей... с. 22.

bindən dənizədək torpaqları verdi... Leqosa Daruband (Dərbənd) dənizindən Lomeka çayınadək, şimalda Xazaretinin (Xəzər xaqanlığı) Böyük çayınadək torpaqları verdi”.¹ Mətdən göründüyü kimi, L.Mroveli Heretinin sərhədlərini açıq şəkildə göstərmişdir, həmçinin Kartlosa ayrılan ərazilər, yəni iberlərin ərazilərini də ayrıca göstərmişdir. Hereti ilə Kartlinin sərhədi Berduci çayından keçirdi.² Maraqlıdır ki, mifik Kartlosun oğullarından biri də Qardabos idi. Məhz bu oğula Hunan verilmişdi. Onun sərhədləri “şərqdə Berduci çayı, qərbdə Qaçiani, şimalda Kür çayı” idi. Bu ərazi orta əsrlər Albaniyasında Girdman adlandırılan əraziyə müvafiq gəlir. Müasir dövrdə isə ərazi Gürcüstan Respublikasının Qardabani rayonu ərazisinə müvafiqdir. Qardabos-Girdman-Qardabani toponimlərini müqayisə edərkən, bu oxşarlıq ortaya çıxır. Gürcü müəlliflərinə görə “Qardman” “Qardabani”nin erməni dilində işlənmə formasıdır.³ Lakin, nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil ki, X əsr ərəb mənbəsində də “Qardman” işlədilib.⁴ T.Məmmədovun fikrinə görə “Girdman” bu adın iranlaşmış formasıdır.⁵ Ə.Ələkbərov isə Albaniyanın qərb ərazilərində İran elementlərinin çoxluq təşkil etməməsi faktını nəzərə alaraq bunu mümkün hesab edir.⁶ Müəllif bu sözü türk dilində izah edərək Qırd(man) – Qurd(man) ola biləcəyini, “qurd məskəni” mənasını verə biləcəyini istisna etmir. Q.Cəbiyev “Girdman” sözünü “gur duman” olaraq izah edərək ərazinin gur dumanlı olmasını səbəb olaraq göstərir.⁷ Müəllif Girdman vilayətini Albaniyanın şərqində lokalizə etməklə ənənəvi konsepsiyadan uzaqlaşsa da, “Girdman” sözünün etimologiyası ilə bağlı fikirləri maraq doğurur. Girdman vilayətinin Albaniyanın qərb ərazilərinə daxil olması fikri isə daha ağılabatandır, təkcə ona görə ki, M.Kalankatlı onu Uti vilayətinin

¹ Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi... s. 95; Мровели Л. Жизнь картлийских царей... с. 22-24.

² Мровели Л. Жизнь картлийских царей... с. 33.

³ Мровели Л. Жизнь картлийских царей... с. 102.

⁴ Алекперов А. Этимология некоторых названий тюркско-албанского происхождения / Dirçəliş XXI əsr, 2011, 398.

⁵ Мəmmədov Т. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 2006, s.49.

⁶ Алекперов А. Этимология некоторых названий..., s. 398.

⁷ Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, s. 81.

havarı olaraq göstərmişdir. Uti vilayətini isə Albaniyanın daha çox mərkəzi və qərb ərazilərini əhatə edirdi. Eyni zamanda, XIII əsr müəllifi Gəncəli Kirakos qeyd edir ki, Vardan Tovuş (Tovuz) və Şamxorun (Şəmkirin) qonşuluğunda “Girdman” qalasını tikdirdi.¹ Bu məlumat da, həmçinin, göstərir ki, Girdmanı Albaniyanın hardasa qərb sərhədləri daxilində axtarmaq daha doğru olardı. Lakin Azərbaycan tarixşünaslığında olan dağlıq Şirvan ərazisindəki ikinci Girdman fikri də əsassız deyil. İlk dəfə XII əsr müəllifi Fələki Şirvaninin şerlərində Şirvanda Girdmançay hövzəsində bu vilayət qeyd olunmuşdur.² Lakin, mənbələrin əksəriyyətində Şəmkirçay hövzəsində, İberiya ilə sərhəddə yerləşən Girdmandan danışılır. Hətta, Şamxorçayın qollarından biri də erməni mənbələrində Kartman çayı olaraq qeyd olunub.³

Gürcü müəlliflərinin fikrinə gəldikdə isə, hələ orta əsr müəllifləri Qardabanini “Kvemo Kartli” hesab edirdilər.⁴ Buna görə də bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Qardabani və Kartli sinonim ifadələrdir.⁵ Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, “Kartli salnaməsi”ndə təsvir olunan ərazi bölgüsü Girdmanın sərhədlərini ifadə edirdi və bu vilayət böyük ehtimalla antik dövrdə Kambisenanın ərazisinə aid idi.

Erməni müəllifləri də Girdmanı İberiya ilə sərhəddə lokalizə edirlər.⁶ Hərçənd ki, onların fikrinə görə bu ərazilər qərbi Albaniya deyil, “şərqi Armeniya” əraziləridir.

Sadalanan faktlar bizə Heretinin İberiyaya aid olmadığını sübut etməyə yetərlidir. Bu ərazilər IV Davidin işğallarına qədər Gürcüstandan ayrı ərazi vahidinə – Heretiyə daxil olmuşdur. Gürcü çarı IV Davidin Hereti bölgəsini işğal etməsinə qədər herlərin gürcüləşməsi barədə heç bir məlumat yoxdur.

Bələklə, Kambisena ərazisinin e.ə. III əsrdən İberiya tərkibində olması barədə iddiaların elmi əsası yoxdur. İstər Strabon, istərsə də

¹ Алекперов А. Этимология некоторых названий..., s. 400.

² Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев..., с. 186.

³ Гейбуллаев Г.А... с. 186.

⁴ Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии...с. 31.

⁵ Алекперов А. Этимология некоторых названий... с. 398.

⁶ Еремян С.Т. Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов По Табуле Пефтингера / ВДИ, 1939, №1, с. 79.

Böyük Plinidən gətirilən faktlar bu ərazilərin ən qədim zamanlardan Albaniyaya aid olduğunu göstərir. Sonrakı dövrlərdə də bu ərazilər Albaniyaya aid olmuşdur. Roma sərkərdəsi Pompeyin e.ə. 65-ci ildə Albaniya üzərinə yürüşü məhz Albaniyanın bu torpaqlarından başlanmışdır. Dion Kassinin məlumatlarına görə Roma sərkərdəsi albanlar üzərinə hücumə keçərkən əvvəlcə Kür çayını keçməli oldu. Plutarx da bunu təsdiqləyir. Pompeyin e.ə. 65-ci ildə Albaniyaya yürüşündən bəhs edərkən o yazırdı: “O, yenə də Kür çayını çətinliklə keçdi və ordunu təhlükə qarşısında qoydu, çünki barbarlar (albanlar) çayın sahilinə uzun çəpər çəkmişdilər. Susuz çöllə uzun və əziyyətli məsafə (yol keçəcəyini nəzərə alaraq, o, on min tuluğun su ilə doldurulmasını əmr etdi. Düşməyə qarşı gedən Pompey onları Abant (müasir Alazan) çayı yaxınlığında, artıq döyüş qaydasında düzülmüş gördü” (*Plut. Pompey. XXXV.4*).¹ Bəzi tədqiqatçılar Pompeyin yürüş istiqamətini müəyyənləşdirərək, onun müasir Ağstafa rayonu ərazisində Kür çayını keçib Alazan çayına doğru getdiyini ehtimal edirlər.² Bizim fikrimizcə isə, Pompey qoşunları Qoqarena ərazisindən Kür çayını keçmiş, sonra Kambisena vilayəti vasitəsilə şərqi doğru hərəkət etmişlər. Strabondan bizə məlum olduğu kimi, Kür ilə Alazan arasındakı “uzun və əziyyətli” keçiləcək yol Kambisena əyalətindən keçirdi: “İberiyadan Albaniyaya yol susuz və daşlıq Kambisena vilayətinin içindən Alazan çayına doğru gedirdi” (*Strabo.XI.4.5*).³ Göründüyü kimi, Strabonun məlumatları ilə Plutarxın məlumatları üst-üstə düşür və Kambisena vilayətinin bu dövrdə albanlara məxsus olmasına heç bir şübhə qalmır. Pompeydən sonra e.ə. 36-cı ildə Albaniyaya yürüş etmiş Mark Antonin sərkərdəsi Kanidi Krass da eyni marşrutla hərəkət etmişdir. Kanidi Krass Albaniyaya daxil oldu, alban çarı Zoberə qalib gələrək onu Romanın müttəfiqinə çevirdi.⁴ Burada Albaniyanın əsasən qərb əraziləri təcavüzə məruz qalsa da, buranın hər hansı uzunmüddətli işğalı,

¹ Алиев К.Г. Античные источники... с.62; Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 3-х т. Т II. Москва: Правда, 1990, с. 281.

² Наси́лі Ш. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar... s. 73.

³ Страбон. География... s. 476.

⁴ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild. Bakı: Elm, 1998, s. 336

yaxud İberiyaya birləşdirilməsindən də söhbət getmir.

B.e.I-II əsrlərində Albaniyanın qərb ərazilərində güclü şəhərləşmə prosesi getmişdir. Antik müəlliflərdən Klavdi Ptolemey bu dövrdə Albaniya ərazisində 29 yaşayış məntəqəsinin adını çəkmiş və koordinatlarını vermişdir ki, bunlardan bir hissəsi də Albaniyanın qərb torpaqlarında, həmçinin Kambisena vilayəti ərazisində yerləşirdi. Bu şəhərlərdən 5-i İberiya ilə Albaniyanın sərhədində, digər 11-i bəzi müəlliflərə görə yenə qərb ərazilərində yerləşmişdir. Klavdi Ptolemeyin təsvirlərinə görə bu dövrdə “Albaniya şimalda Sarmatiyanın təsvir edilən hissəsi ilə, qərbdə göstərilən xətt boyu İberiya ilə, cənubda İberiya hüdudlarından Hirkan dənizinə, Kür çayının $79^{\circ}40' - 44^{\circ}30'$ koordinatlarındakı mənsəbinə doğru Böyük Armeniyanın bir hissəsi ilə, şərqdə isə Hirkan dənizinin buradan (Kürün mənsəbindən) Soana çayına kimi uzanan hissəsi ilə aşağıdakı təsvirə uyğun olaraq (həmsərhəddir)” (*Ptol.V.11.1*).¹ V kitabın 11-ci fəslinin 3-cü fraqmentində isə Klavdi Ptolemey Albaniyanın qərbində yerləşən şəhərlər və yaşayış məntəqələrini sadalayır və koordinatlarını verir: İberiya ilə Qafqazdan axıb gələn və Kürə tökülən çay arasında:

Taqoda.....	$77^{\circ}30' - 46^{\circ}50'$
Bakriya.....	$77^{\circ} - 46^{\circ}30'$
Sanua.....	$77^{\circ}40' - 46^{\circ}40'$
Dehlane.....	$77^{\circ}20' - 45^{\circ}45'$
Niqa.....	$77^{\circ}20' - 45^{\circ}15'$

Məlumatlardan göründüyü kimi, K.Ptolemey İberiyadan Qafqazdan başlayıb Kür çayına tökülən naməlum çay arasında beş alban şəhərini sadalayıb. Bu naməlum çay ya İori, ya da Alazan (Qanix) çayı ola bilər. Tədqiqatçıların bu barədə yekdil fikri mövcud deyil. İori çayını Qabırrı ilə eyniləşdirənlər çoxluq təşkil etdiyi üçün geriye Alazan fikri qalır. Deməli, bu şəhərlər Alazan çayının o tərəfində yerləşirdi. Antik müəllif buradan İberiya sərhədinə qədər beş alban şəhəri – Taqoda, Bakriya, Sanua, Dehlane, Niqa mövcud idi. Maraqlıdır ki, Klavdi Ptolemey bu dövrdə İberiyada cəmi 10 yaşayış məntəqəsi qeyd etmişdir. Albaniyanın isə ümumilikdə 29, Alazan çayından qərbdə isə ən azı 5 şəhəri mövcud idi. Bu qeydin özü Alba-

¹ Claudius Ptolemy. The Geography... 1991, s. 123.

niyanın İberiyadan nə dərəcədə böyük və inkişaf etmiş olduğunu göstərir. A.Yanovskidən başlayaraq çoxları bu şəhərlərin lokalizəsinə çalışmışlar. A.Yanovski ad oxşarlıqlarını əsas götürərək Bakriya-Baxçalı, Sanua-Cunut, Dehlane-Dəhnə, Niqa-Nuxa şəhərinin yerində lokalizə olduğunu iddia edir.¹ Müəllif Albaniyanın əsasən Şəki və Şirvan ərazilərini əhatə etməsi düşüncəsində olduğu üçün Klavdi Ptolemeyin koordinatlarını bu ərazilərdə tapmağa çalışmışdır. A.Krımski Niqa yaşayış məskəninin Nuxa-Şəki ilə eyniləşdirmişdirilməsi faktını qeyd etsə də, daha çox Ossika-Şəki üzərində dayanır. Lakin, vaxtilə B.Dornun, sonralar K.Treverin də göstərdiyi kimi, Niqa yaşayış məskəninin Nuxa ilə eyniləşdirmək doğru olmazdı.² Çünki, indiki Şəki o vaxtki İberiya-Albaniya sərhədindən xeyli aralıda yerləşirdi. Klavdi Ptolemeydə isə bu şəhər İberiya ilə Albaniya arasında olan ərazidə yerləşirdi, bu da ən azı Alazandan qərbdəki ərazilər anlamına gəlir. Buna görə də antik müəllifin sadaladığı yaşayış məntəqələri barədə S.N.Muravyovun gəldiyi nəticələr daha məntiqlidir. Müəllif bu beş alban şəhərinin lokalizə edərkən əsasən hansı çayların aralığında yerləşmələrinə diqqət çəkərək daha dəqiq nəticələrə nail olmuşdur. O, Taqodanı müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəksə də, Bakriyanın müasir Bakurtsixi, Sanuanın müasir Snori, Deqlananın Cuqaani, Niqanın Anaqa şəhəri olması fikrindədir.³

Klavdi Ptolemeyin haqqında məlumat verdiyi alban şəhərlərindən biri də Telayba (Teleba) şəhəridir. Antik müəllifin 85°-46°40' koordinatlarında qeyd etdiyi bu şəhərin müasir Telavi şəhəri olması ehtimalı var. Bu mülahizəni K.V.Trever, S.N.Muravyov da vaxtilə öz tədqiqatlarında dilə gətirmişlər.⁴ Gürcü tədqiqatçılarından

¹ Яновский А.О. древней Кавказской Албании / ЖМНП, 1846, Ч.52, с. 90.

² Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, с. 141; Дорн Б. Каспий (о походах древних русских в Табаристан). СПб: Тип. Императорской Академии 1875, с. 341.

³ Муравьев С.Н. Птолемеява карта Кавказской Албании и уровень Каспия / ВДИ, 1983, № 1. с. 132-133.

⁴ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре... с. 141; Муравьев С.Н. Птолемеява карта Кавказской... с. 139.

D.L.Musxelişvili də eyni fikri səsləndirmişdir. Hətta müəllif onu da qeyd edir ki, şəhər Albaniyada yerləşirdi və bununla da dolayısılə etiraf edirdi ki, bu ərazilər tarixi Albaniya sərhədləri daxilində olmuşdur. Gürcü tədqiqatçıları Telavi sözünü gürcü dilindəki “tela”-tor, hörük mənasını verən sözlə əlaqələndirərək, toponimi “toxuculuq yeri” olaraq etimologiya edirlər.¹ Lakin, Albaniya ərazisində qeydə alınmış bir toponimin gürcü dilində etimologiyası heç cür doğru qəbul oluna bilməz. Azərbaycan tədqiqatçılarından Ə.Ələkbərov isə Teleba (Telayba) toponimini fərqli bir şəkildə izah etmişdir. Müəllifin fikrinə görə şəhər Kambisena vilayətinin ərazisində yerləşirdi. Müəllifi bu cür düşünməyə vadar edən məsələ antik müəlliflərdən Strabonun Kambisena vilayəti ilə bağlı verdiyi bir məlumatdır. Strabona görə İberiyadan Albaniyaya olan yollardan biri də Kambisena ərazisindən keçir. Bu yol isə qayaların arasında çapılmış, çətin keçilə biləcək dar bir ərazi ilə başlayırdı (*Strabo. XI. III.5*).² Ə.Ələkbərov Strabonun bu məlumatını Telaba (Telayba) toponimi ilə bağlayır. Müəllif belə bir mülahizə irəli sürür ki, Telaba yaşayış məskəni Kambisena ərazisinə uyğun gəldiyindən, Telaba Tel-oba, Tel(ik)-oba kimi izah oluna bilər, yəni, ərazinin təsvirinə uyğun olaraq, “dəlinmiş yer”-Tel(ik)-oba.³

Klavdi Ptolemeyin qeyd etdiyi alban yaşayış məskənləri içərisində Albaniyanın qərb ərazilərində yerləşməsi ehtimalı olanlardan biri də Tiavnadır. Antik müəllif bu yaşayış məskəni 82°15'-46°40' coğrafi koordinatları üzərində qeyd etmişdir (*Ptol.V.11.6*).⁴ M.Q.Canaşvilinin, həmçinin S.N.Muravyovun fikrinə görə bu Tiflisdən şimalda yerləşən müasir Tioneti şəhəri ola bilər.⁵ Qədim coğrafiyaşünas bu şəhəri müasir Tiflis şəhəri olduğu söylənilən Thilbis yaşayış məntəqəsinin yaxınlığında işarələmişdir. Müasir Tioneti şəhərinin Yuxarı İori axarlarında, Tiflisdən şimalda yerləşməsi fak-

¹ Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии... с. 20.

² Страбон. География... с. 471.

³ Алекперов А. Этимология некоторых названий... с. 397.

⁴ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских, 1904.. с. 243.

⁵ Муравьев С.Н. Птолемея карта Кавказской... с. 141.

tını nəzərə alsaq, Tiavnanın Tioneti ola bilməsi ehtimalını qəbul edə bilərik.

Beləliklə, Klavdi Ptolemeyin qeyd etdiyi alban yaşayış məntəqələrinin müasir xəritədə lokalizə etmək nə qədər çətin olsa da, oronimlərə istinadən əminliklə söyləyə bilərik ki, antik müəllifin təsvir etdiyi dövrdə albanlar Alazanın hər iki sahilində yaşayırdılar. Hətta Albaniyanın şimal-qərb hüduqları Dəryal keçidinə qədər çatırdı. Bu barədə Klavdi Ptolemeyin Sarmat qapısı adlandırdığı Dəryal keçidi, İberiya və Sarmatiya ilə Albaniyanın sərhədinin eyni coğrafi koordinatlar üzərində qeyd etməsi barədə məlumatı yadıma salaq (*Ptol.V.11.1*).¹ “Coğrafiya” əsərində bu fikri tamamlayan başqa bir məlumat da var. Antik müəllifə görə Albaniya ilə İberiyanın sərhədində, Kür çayı üzərində Zalissa şəhəri mövcud olub (*Ptol.V,10*).² Klavdi Ptolemey bu şəhəri 76°-44°40' coğrafi koordinatları üzərində qeydə almışdır. Hələ XX əsrin 20-ci illərində gürcü müəllifi N.S.Kakabadze bu şəhərin Tbilisi-Tiflis olduğunu yazırdı.³ Erməni tarixçisi S.T.Yeremyan da öz əsərində qeyd edir ki, Konrad Pevtinger xəritələrində həmin ərazidə Delisi adlanan şəhər qeyd olunub. Beləliklə, Zalissa-Delisi-Tbilisi iber-alban sərhədində yerləşmişdir. Bu bizə Strabondan Kür çayının Araqvini qəbul etdikdən sonra dar vadi ilə Albaniyaya axması barədə məlumatını xatırladır. Burada Strabonun məlumatları Klavdi Ptolemeyin məlumatları ilə üst-üstə düşür. Deməli, Tiflis də daxil olmaqla müasir Şərqi Gürcüstanın böyük hissəsi Albaniyanın tərkibində olmuşdur. Fikrimizcə, Klavdi Ptolemey və Strabonun toxunduğu bu iki məqam I-II əsrlərdə Kambisenanın iberlərdə olmasını fikrinin həqiqətə uyğun olmadığını göstərir. Danışılan dövrdə İberiyanın sərhədlərinin genişlənməsi fikri kifayət qədər şişirdilmişdir. Düzdür, bu dövrdə Romanın da köməyi ilə İberiya bir qədər möhkəmlənmişdi. İberiya yalnız Romanın təzyiqləri ilə idarə olunur və burada imperiyanın siyasi xətti

¹ Claudius Ptolemy. The Geography... s. 121.

² Claudius Ptolemy. The Geography... s. 121.

³ Какабадзе Н.С. История названия города Тбилиси / Исторический сборник. Кн. 2, Тбилиси, 1928, с. 115.

yürüdüldü (*Tac. Ann. VI.32; I.9; Dio. III.36*).¹ Belə bir vəziyyətdə, yəni, İberiya Romanın ən azı itaətkar müttəfiqi olduğu bir vaxtda Albaniyanın şimal-qərb ərazisinin İberiyaya qatılması ehtimalı inandırıcı deyil.²

Bu ərazilər sonrakı dövrlərdə də Albaniyanın sərhədlərində daxil olmuşlar. Xəzərlərin 763-764-cü illərdə Cənubi Qafqaza olan yürüşlərini təsvir edən mənbələrdə onların Kürün şimalında yerləşən alban ərazilərinə – Həcəri, Qala, Ostani-Mərzban, Haband, Gelavi, Şaki, Bies, Heni, Kambexçan, Xozmas ərazilərinə səpələndiyini göstərmişlər.³ Bu əyalətlərdən Həcəri, Gelavi, Kambexçan əraziləri yuxarıda haqqında söhbət açılan – Albaniyanın şimal-qərb əraziləri idi. Mətdənən göründüyü kimi bu ərazilər hələ də alban əraziləri hesab olunurdu. Ərəb işğalları başladıqdan və Albaniya ərazisi də işğala məruz qaldıqdan sonra Albaniyanın qərb əraziləri daha çox Arran məfumu ilə ifadə olunurdu. Tiflis şəhəri ərəb mənbələrində Arranın 3 böyük şəhərindən biri kimi qeyd olunmuşdur.⁴ Bunlar göstərir ki, ərəblər də tarixi ənənəyə sadıq qalaraq bu əraziləri alban ərazisi hesab etmişlər.

Albaniyanın qərbdəki digər ərazilərindən bizə məlum olanlar Sakasena (Şakaşena), Otena (Uti) vilayətləri olmuşdur. Bu vilayətlər Albaniyanın Kür çayından cənubda yerləşən sağsahil ərazilərinin bir hissəsini təşkil edirdi. Sakasena vilayəti Kambisenanın cənubunda, müasir Gəncə-Qarabağ ərazisində yerləşirdi. Vilayətin adı əraziyə hələ e.ə. VII əsrdə köç etmiş sak tayfalarının adı ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu mənada Sakasena toponimini yerli hesab etmək olar. Bu toponimi ilk dəfə Strabon işlətməmişdir – Sakasena şəklində. Ondan sonrakı müəlliflərdə isə, məsələn, Plinidə Sakasan, Arrianda isə Sakasin şəklində ifadə olunmuşdur (*Plin. VI.29; Arr. Anab. III.8.4*,

¹ Корнелий Тацит. Анналы, малые произведения. Т.І. 1970..., с. 169; Cassius Dio. Roman History Vol. III, 1914... p. 15.

² Мəммədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və... s. 138.

³ Мамедова А.А. Территориальные вопросы на северо-западным Азербайджане до образования Джаро-Белоканского джамаатства. <http://gisap.eu/ru/node/951>

⁴ Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan, 1993..., s. 94.

III.11.1).¹ Orta əsr mənbələrində isə toponimin qeyd olunma şəkli Şakaşendir (*M.Kal.II.2*).² Q.Qeybullayev belə hesab edir ki, bu toponim saka (şaka) etnonimindən və qədim türk dillərində bir qayda olaraq tayfa adlarına əlavə edilən və mənsubiyyət bildirən çin (şin, sin) sözündən ibarətdir.³ Deməli, Strabon Sakasin, yaxud Sakasen əyalət adını “Sakasen” kimi yazmış (deməli, “sin” sözünü “sen” kimi yazmış) və sonuna yunan dilində, ümumiyyətlə, Asiya yer adlarına əlavə edilən “a” səsini qoşmuşdur. Erməni və rus tədqiqatçıları isə bu toponimin sonundakı “şen” hissəciyinin erməni dilində “kənd” mənasını verən sözdən yarandığını iddia edir, bununla da Sakasenanın qədimdən ermənilərə aid olan ərazi olduğunu söyləyirlər. Lakin bu fikir uydurmadır, ən azı ona görə ki, erməni dilində “şen” sözü yoxdur.⁴ Beləliklə, Sakasena toponimi türk dilində (Sakasin / Sakaşin) “saklara aid” mənasını verir. İ.Əliyev də toponimin “şen” hissəsinin azərbaycanca “şenlik” – “yaşayış məntəqəsi-məskən” olduğunu bildirmiş, Sakasena-Şakaşen vilayəti adının etimologiyasını “sakların məskəni” kimi izah etmişdir.⁵

Qafqaza sakların gəlişi Albaniya dövlətinin yaranmasından çox-çox əvvələ aiddir. Eyni zamanda sakların Qafqazda məskən saldığı ərazi də Albaniya ərazisi ilə məhdudlaşmır. Antik müəlliflərin əsərlərində müxtəlif ərazilərdə saklarla bağlı etnonimlər və toponimlər qalmışdır. Təkcə Strabon 4 yerdə Sakasena toponimini istifadə etmişdir ki, burada 3 müxtəlif Sakasenadan söhbət gedir. Bunlardan biri Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşirdi. Çünki, Strabon əsərində iki dəfə “Hirkaniyada aşağıda” yerləşən Sakase-

¹ Arrian. Alexander the Great. (Transl. Chinnock E.J.). London: Hodder and Stoughton vol.I. 1929, p. 155, 161; Латышев В.В. Известия древних писателей, 1904... с. 182.

² M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 76-77; Армянская География VII века (Пер. К.П.Патканова), 1877... с. 51.

³ Budaqov B., Qeybullayev Q. Yuxarı Qarabağ/http://budaqbudaqov.com/index.php?option=com_content&view=article&id=14:yuxari-qaraba&catid=71:vtn&Itemid=12

⁴ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев... с. 96.

⁵ Алиев И.Г. Карабах в древности / Известия АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1988, 3. с. 17.

nadan danışır (*Strabo. II.1.4, XI.7.2*).¹ Bu Sakasena Araksena adlanan ərazi ilə yanaşı sadalanmışdır (*Strabo. II.1.4*).² Araksena Araz çayı sahillərini əhatə etdiyi üçün Sakasenanın Cənubi Azərbaycan ərazisində lokalizəsi daha doğrudur. Hələ e.ə. V əsr müəllifi Ksenofont bu ərazidə, hirkanların qonşuluğunda yaşayan saklar barədə yazmışdır (*Xen. Anab. V.2*).³ Q.Qeybullayevin fikrincə bu Sakasena Xəzərin cənub-qərb sahillərində yerləşmişdir.⁴

Növbəti Sakasena Anadolu ərazisində, Qızılırmak çayının sol sahilində yerləşirdi. Strabon yazır ki, saklar Armeniyada ən yaxşı yerlərə yiyələndilər və bura onların adı ilə Sakasena adlandı (*Strabo. XI.8.4*).⁵ Armeniya toponiminin əhatə etdiyi ərazi o zaman Anadolu ərazisində Qızılırmak çayının ətrafındakı əraziləri ifadə etdiyindən bu ərazidə də Sakasena adlanan əyalətin mövcudluğunu ehtimal etmək olar. İndi də həmin ərazilərdə saklarla bağlı olan Şəki toponimi qalmaqdadır.

Üçüncü, Albaniya ərazisində yerləşən Sakasena isə əsasən Gəncə-Qarabağ bölgəsini əhatə edirdi. Zəngəzur və Göyçə mahal-larının ərazisi də bura daxil idi.⁶ Bu ərazinin e.ə. VII əsrdə Qafqazda yaranmış olan Sak (İskit) çarlığının özəyini təşkil etməsi barədə mülahizələr də var. Bundan öncə haqqında danışılan Sakasena əyalətlərinin ermənilərlə əlaqəsi olsa da, sonuncu Sakasenanın onlara aidiyyəti olmadığı düşünülür. Bu mənada ermənilərin iddiaları da əsassızdır. Vaxtilə bu ərazinin Armeniya çarlığına aid olan ərazi kimi qəbul edilməsinin səbəbi isə tədqiqatçıların 3 müxtəlif Sakasenadan söhbət getdiyinin fərqiə varmaması olub. Buna görə də tədqiqat işlərində Gəncə-Qarabağ bölgəsini əhatə edən Sakasenanın Armeniya çarlığına aid ərazi olması ilə bağlı iddialar səslənməyə başlayır. Lakin bu ərazi Armeniya çarlığına aid deyildi. Ərazi əvvəllər Sak

¹ Страбон. География... s. 183, 482.

² Страбон. География... s. 183.

³ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т. I. Греческие писатели, вып. I. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1893, с. 77.

⁴ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев... с. 83.

⁵ Страбон. География... s. 484.

⁶ Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi. Red. İ.S.Bağirova... s. 70.

çarlığına aid olmuş, Albaniya dövləti yarandıqdan sonra isə Albaniya ərazisinə daxil olmuş, lakin nisbətən müstəqil olmuşdur. Buna görə də antik mənbələrdə Albaniyadan ayrı əyalət olaraq adı çəkilib. Albaniyanın Lpiniya, Hereti, Çola vilayətlərinin daşdığı funksiyanı yadıma salaq. Ola bilər ki, Sakasena da ayrıca inzibati vahidi təşkil etmiş, yaxud yarımmüstəqil ərazi olmuşdur. Albaniya dövləti Aranın başçılığı ilə yenidən birləşdirildikdə isə, Albaniyaya qatılıb. Çünki, orta əsr mənbələrində isə bu ərazi də Arana miras qalan Araz çayından başlayıb Hunan qalasınadək uzanan ərazilər içərisində, Albaniyaya məxsus torpaqlar kimi göstərilib. M.Kalankatlı öz əsərində qeyd etmişdi ki, Gəncə şəhəri məhz bu vilayətin ərazisində yaranıb (*M.Kal. III.17*).¹

Məlumat üçün qeyd edək ki, Albaniyanın bu vilayəti 371-ci ildə Sasanilərlə Roma arasında baş verən Dzirav döyüşünün nəticəsində digər alban vilayətləri olan Uti, Girdman, Koltla bərabər itirildi. Albaniya bu döyüşdə Sasani dövlətinin müttəfiqi olaraq çıxış etdiyindən və döyüşün nəticəsi uğursuz olduğundan bu ərazilər qısa müddətə Albaniyanın idarəçiliyindən çıxdı. Erməni tarixçilərinin iddialarının kökündə məhz bu hadisə durur. Albaniyanın qərb sərhədlərinə daxil olan Sakasena, Uti, Girdman, Kolt vilayətləri 387-ci ilə qədər ermənilərin ixtiyarında oldu. Yalnız bu vaxt Kür çayı Albaniyanın cənub sərhədinə çevrildi.

Qərbdəki digər böyük vilayət Otena vilayəti idi. Şimaldan Sakasena, cənubdan Araksena ilə sərhəd olan bu ərazinin utilərin adı ilə Otena (orta əsrlərdən başlayaraq Uti, Utik şəklində) adlanması barədə mülahizələr mövcuddur. Bu tarixi alban vilayəti də erməni müəlliflərinin əsərlərində erməni vilayəti olaraq göstərilir. Bu müəlliflərdən bəziləri vilayətin əvvəllər Albaniyaya məxsus olmasını, sonralar ermənilər tərəfindən ələ keçirildiyini, bəziləri isə əzəldən erməni torpağı olmasını iddia edirlər. Əlbəttə ki, hər iki iddia cəfəngiyatdan ibarətdir. Antik dövrə aid olan mənbələrin heç birində ərazinin işğal olunması ilə bağlı fakta rast gəlinməmişdir. Orta əsr alban mənbəsi M.Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində də ərazi alban ərazisi olaraq göstərilir. Orta əsr erməni mənbələrinə gəldikdə isə, onların ən çox

¹ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 198.

sitat gətirib etibar etdikləri “VII əsr erməni coğrafiyası”nda deyilir: “Uti Arazdan qərbə doğru, Arsaxla Kür arasında yerləşir, albanlar yaşayan 7 əyaləti var. Bunlar Aranrot, Tri, Rot-Patsian, Aque, Tuç-katak, Qardman, Şikaşen və Patrav şəhəri daxil olmaqla Uti özüdür”.¹ Q.Qeybullayev qeyd edir ki, bu əyalətlərdən hər birinin Azərbaycan dilində izahı var.² Həmçinin, müasir qərb tarixşünaslığında bu ərazi vahidlərinin udin dili əsasında izahına da rast gəlmək mümkündür. Lakin bu fraqmentdə diqqət çəkən cəhət orta əsr erməni müəllifinin Utidə albanların yaşamasını qeyd etməsidir. Elə həmin mənbə Uti vilayətinin özünü “Böyük Armeniya” dövlətinin tərkibindəki vilayətlər sırasında sadalasa da mətndən görünüyü kimi, ərazidə ermənilərin deyil, albanların yaşadığını göstərmişdir. Yəni ərazi M.Xorenlinin danışdığı dövrdə hansı dövlətin tərkibində olmasından asılı olmayaraq albanlara məxsus olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, M.Xorenlinin bu məlumatı hansı dövrə aid olduğu dəqiq bilinmir, amma toponimlər daha çox orta əsrlər dövrünə uyğun gəlir, antik mənbələrin heç birində belə inzibati bölgülər əks olunmayıb. Deməli, ərazi orta əsrlərdə də alban ərazisi kimi tanınırdı.

Strabon Uti vilayətinin ərazisində iki antik alban şəhərinin adlarını çəkmişdir. Qədim müəllif yazırdı: “...deyirlər... aynianlar Utiyada hasarlı şəhər salmışlar, o şəhərin adı Aynianadır, deyirlər burada yunan silahı, mis qablar və qəbirlər göstərilər; burada Anariaka şəhəri də vardır, o şəhərdə, deyirlər, yatanlara qeybdən xəbər verilən məbəd var” (*Strabo. XI.7.1*).³ Strabonun verdiyi məlumatlara görə Ayniana şəhəri hasarlarla möhkəmlən-dirilmişdi və hansısa qablar hazırlayan ustaları ilə məşhur idi. Bundan əlavə, şəhərdə guya hansısa sərdabələr vardır və bunlar əcnəbilərin diqqətini cəlb edirdi.⁴ K.Treverin fikrinə görə aynianlar Fessaliya

¹ Армянская География VII века (Пер. К. П. Патканова), 1877... с. 51.

² Budaqov B., Qeybullayev Q. Yuxarı Qarabağ/[http://budaqbudaqov.com /index.php?option=com_content&view=article&id=14:yuxari-qaraba&catid=71:vtm&Itemid=12](http://budaqbudaqov.com/index.php?option=com_content&view=article&id=14:yuxari-qaraba&catid=71:vtm&Itemid=12)

³ Страбон. География... с. 481.

⁴ Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrdə... s. 143.

tayfalarına aid olmuşlar və Strabona əsaslanmalı olsaq, Uti vilayətində olan Ayniana şəhərində yunan kolonistləri məskunlaşmış olurlar.¹ Z.İ.Yampolski “Qədim Azərbaycan şəhəri Yunanın öyrənilməsinə dair” adlı məqaləsində bu şəhəri IX-XI əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının (İbn Xordadbeh, İstəxri, Müqəddəsi və b) təsvir etdiyi Yunan şəhəri ilə eyniləşdirərək hesab edir ki, şəhərin qalıqlarını Qarabağ düzündə axtarmaq lazımdır.² Arxeoloqlar XX əsrin ortalarından başlayaraq müxtəlif ərazilərdə bu antik alban şəhərinin izlərini axtarmışlar. Ən son tədqiqatlar isə, Ağcabədi rayonu ərazisində Qalatəpə yaşayış məskənin bu qədim şəhərin qalıqları ola bilmə ehtimalını göstərir.³ Anariaka şəhərinin adını isə daha çox eyni adlı tayfa ilə bağlayırlar. Lakin bu adın “araniak” (Aranın nəslindən olanlar) etnonimindən yarana biləcəyini düşünənlər də var.

Erkən orta əsrlər dövründə Albaniyanın bu qərb əyalətinin əhəmiyyəti daha da artmışdı. M.Kalankatlinin yazdığına görə Albaniyanın V əsrdə salınmış paytaxtı Bərdə şəhəri məhz bu vilayətdə yerləşirdi. Antik dövrdə ayrıca vilayət kimi haqqında danışdığımız Sakasena vilayəti orta əsrlər dövründə Uti vilayətinin havarına (inzibati vahid) çevrildi.⁴ Həmçinin, Albaniyanın Mehranilər sülaləsinin irsi mülkü sayılan Girdiman ərazisi də bu vilayətin tərkibində idi. Beləliklə, Uti vilayəti I-VI əsrlərdə alban Arşakilərinin, VI-VII əsrlərdə isə Mehranilərin hakimiyyəti altında olan ərazilərə daxil olmuşdur. Orta əsrlər dövründə Albaniya ərazisində mövcud olan ən əhəmiyyətli və böyük yepiskopluqlardan ikisi Uti ərazisində yerləşirdi. Bunlar Bərdə və Girdimanda idi (*M.Kal. II.1,25*).⁵ V əsrdə Uti vilayətinə hunların hücumu oldu, VII əsrdə isə xəzərlərin. VIII əsrin əvvəllərində isə bütün Albaniya ərazisi olduğu kimi, Uti də ərəblərin işğalına məruz qaldı, ərəblərin inzibati bölgüsünə əsasən Aran

¹ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской...с. 143.

² Ямпольский З.И. К изучению древне азербайджанского города Юнана / Музей Истории Аз.ССР, 1959, № 67, с.366-367.

³ Əliyev T. Qalatəpə yaşayış məskənində Qafqaz Albaniyasının Enian şəhərinin izləri / Azerbaijan Archeology, 2009, №1, s. 143.

⁴ Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası... s. 91.

⁵ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 76, 128.

inzibati vahidinə daxil edildi. Bu ərazi IX əsrin II yarısında hələ də öz adını saxlayırdı. Bu dövrdə ərəblərdən asılı olan ərazilər arasında Uti hakiminin də adı çəkilmişdir.¹

Beləliklə, Sakasena, Otena vilayətləri Albaniyanın Kürdən cənubda yerləşən qərb əraziləri olub. Bu fakt təəssüf ki, bizə məlum olan mənbələr içərisində yalnız orta əsr mənbələrində əks olunur. Antik dövrə aid olan mənbələrdə isə bu vilayətlərin Albaniyaya aid olması birbaşa göstərilməyib, bu ərazilərin antik dövrdə hər hansı bir dövlət tərəfindən işğalı da qeyd edilməyib. Lakin Kürün sağ sahilindəki bu ərazilərdə ən qədim zamanlardan albanlar, saklar, utilər yaşasalar da, bu ərazi nədənsə antik dövrün bəzi müəllifləri tərəfindən Albaniyanın ərazi sərhədləri daxilində göstərilməyib. Antik müəlliflərin Kür çayını Albaniyanın cənub sərhədi olaraq qeyd etmələri, yəqin ki, həmin zamanlara təsadüf edib. Bu o demək deyil ki, həmin ərazilərdə alban tayfaları yaşamayıb, ya da ki, ərazi ermənilərin iddia etdiyi kimi ermənilərin “əzəli” torpaqlarına aid olub. Ərazinin arxeologiyası Kür çayının şimalındakı ərazilərlə eyniyyət təşkil etdiyi üçün Kürün hər iki sahilində eyni etnosun yaşadığı şübhəsizdir. Kürün cənubunda başqa etnos yaşasaydı antik müəlliflər Kür çayından cənubda ermənilər yaşayır yazardılar. Antik mənbələrdə isə albanların bütün Kürboyu düzənliklərdə yaşadığını yazılır (*Plin. VI.29*).² Ola bilsin ki, cərəyan edən siyasi hadisələrlə bağlı Kür çayı bir zamanlar Albaniyanın cənubdakı ərazi sərhədini təşkil edib, amma bunun nə zaman baş verdiyi, hansı səbəbdən belə olduğu bizə məlum deyil. Cərəyan edən hadisələrlə bağlı olaraq bu ərazilər müvəqqəti olaraq Albaniyanın sərhədləri çərçivəsindən çıxa bilərdilər. Bu ərazilərin yenidən Albaniya sərhədləri məfhumuna daxil olması da ən gec b.e.I əsrində gerçəkləşib. Çünki, alban çarı Aran Kürün hər iki sahilinin hökmdarı idi (*M.Kal. I.5*).³ Buranın erməni işğalına məruz qalması isə orta əsrlər dövrünə təsadüf edir. Buna görə də erməni tarixçilərinin Kür çayından cənubdakı torpaq-

¹ Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası... s. 92.

² Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских , 1904...с. 181.

³ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 17.

ların əzəli erməni torpaqları olması iddiası əsassızdır.

387-ci ilə qədər Albaniyanın cənub sərhədinin Kür çayından keçməsi barədə mülahizəni ilk dəfə hələ 1787-ci ildə M.Çamçyan irəli sürmüşdür.¹ Lakin uzun müddət bu məsələyə toxunan olmadı. XX əsrdə məlum siyasi hadisələrdən sonra bu məsələ elmi səciyyə daşımağa, müxtəlif elmi nəşrlərdə geniş əks olunmağa başlandı. Əslində boş bir iddiadan başqa bir şey olmayan Kür çayının alban-erməni sərhədini təşkil etməsi məsələsi erməni tarixçiləri tərəfindən əsaslı şəkildə işlənildi, fərqli mülahizələr şəklində ortaya atıldı. Bir mülahizəyə görə üç alban vilayətindən (Uti, Arsax, Paytakaran) yalnız Paytakaran e.ə. II əsrdə Armeniya çarı I Artaksi tərəfindən işğal edilmiş və 338-ci ilə qədər Armeniya dövlətinin tərkibində olmuş, yalnız bundan sonra Albaniyaya qaytarılmışdır. Kürün sağ sahilindəki Arsax və Uti vilayətləri isə yalnız 387-ci ildən sonra erməni işğalından azad olunaraq Albaniyaya qaytarılmışdır. Bu mülahizə 1963-cü ildə irəli sürülmüşdür və onun müəllifi S.T.Yeremyan 1951-1952-ci illərdə “Erməni xalqının tarixi” kitabının atlasında e.ə. II əsrdə Kürün həm sağ, həm də sol sahilinin Albaniyaya məxsus olduğunu göstərir. Bu atlasa görə sağ sahilə Sakasena, Otena (Uti), Kaspiana (Paytakaran) və Orxistena (Arsax) Albaniya torpaqları olmuşdur.² Atlasda göstərilir ki, e.ə. I əsrdə II Tiqran Kür çayının bütün sağ sahilini zəbt etmiş və II Tiqranla Pompey arasında e.ə. 66-cı ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən həmin ərazilər Armeniya çarlığının tərkibində qalmışdır. Bu iddianın heç bir elmi əsası və tarixi qaynağı yoxdur. II Tiqranın işğal dairəsinə Albaniya vilayətlərindən heç birinin daxil olmadığını antik müəlliflərin əsərlərindən bilirik.³ İkincisi, Orxistenanın orta əsr alban vilayəti olan Arsaxla eyniliyi də elmi sübutunu tapmayıb. Elmi ədəbiyyatlarda hələ də qalmış Orxistena-Arsax eyniləşdirməsi əslində albanşünasların buraxdığı ən böyük səhvlərdəndir.⁴ Mənbələrdə erməni vilayəti

¹ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 106.

² M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 106.

³ Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана...s. 61.

⁴ Xəlilov M. Antik Albaniyanın nəzəri arxeologiyası XX-XXI əsrlərin qovşağında / Azərbaycan arxeologiyası, 2004, №1-4, s. 35.

olaraq göstərilən bu ərazini Arsaxla eyniləşdirməklə ermənilərin iddialarına özümüz rəvac vermiş olduq. Əslində Orxistena Albaniya hüddudlarından kənarda yerləşən bir əyalət idi. Son tədqiqatlar göstərmişdir ki, Orxistena-Arxestiya (Van) gölü sahilində yerləşmiş və Dağlıq Qarabağa heç bir aidiyyəti olmamışdır.¹

Digər mülahizəyə görə Arsax və Uti vilayətləri hələ e.ə. I əsrdə II Tiqran tərəfindən işğal olunub Armeniya çarlığına qatılmış, 387-ci il müqaviləsinə görə isə Sasanilər və Bizans arasında bölüşdürülərək onların hakimiyyəti altına keçmişdir. Bu mülahizə də yuxarıda söylədiyimiz kimi, əsassızdır. Mülahizəni irəli sürən B.N.Arekelyan antik müəlliflərin heç birində yer almayan Arsax və Utini işğalını iddia edir ki, bunun arxasında siyasi səbəblərin dayandığı açıq hiss olunur. Üçüncü mülahizəyə görə (K.V.Trever tərəfindən irəli sürüldü) Arsax, Uti, Paytakaran və Sakasena vilayətləri e.ə. II əsrdə Armeniya çarı I Artaksi tərəfindən zəbt olunmuş və 387-ci ilə qədər Armeniya çarlığının tərkibində qalmış və yalnız 387-ci ildən sonra Albaniyaya qaytarılmışdır.² Deməli bu torpaqlar lap əvvəllər Albaniyaya məxsus olmuşdur, yəni Albaniyanın tarixi vilayətləri olduğundan son nəticədə yenə də ona qaytarılmışdır. Bu mülahizədə də Armeniya çarı tərəfindən e.ə. II əsrdə gerçəkləşən işğaldan danışılır ki, dəfələrlə qeyd olunduğu kimi belə bir işğal antik mənbələrlə təsdiqlənmir. II Tiqranın simasında Armeniya çarlığı heç bir zaman Albaniyanın Kür çayından cənubdakı bu qərb torpaqlarını işğal etməmişdir. Dövrü əks etdirən yazılı qaynaqların heç birində belə bir işğal qeyd olunmur. Əgər alban torpaqları II Tiqranın təcavüzünə məruz qalsaydı, Lukullun II Tiqranla müharibəsində albanlar erməni çarına köməyə getməzdi. Halbuki, Plutarx albanların II Tiqrana köməyə getdiyini, həm də bunun təbəçilik xarakteri daşmadığını öz əsərində qeyd etmişdir: “(Lukull tərəfindən Tiqranokertin mühasirəsi zamanı Tiqranın yanına) təbə olduqları üçün ermənilər, korduenlər, Midiya və adiabenlərin çarları gəldilər; Babil ətrafından, dənizdən çoxlu ərəb, Kaspi dənizindən çoxlu alban və onların qonşuları olan iberlər, həmçinin hədiyyələr müqabilində Araz ətrafından az sayda

¹ Xəlilov M. Strabona Artsax məlum idimi? /Tarix, 7 mart 1991.

² Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании...с. 56.

çar hakimiyyəti tanımayan tayfalar gəldilər”(Plut.Lucull. XXVI).¹ Digər bir sübut II Tiqranın məğlubiyyətindən sonra Pompeylə imzaladığı sülhün şərtləridir. Dion Kassi yazır: “...Ertəsi gün onları dinləyən Pompey böyük Tiqrana özünə miras qalan əraziləri geri verdi, onun işğal etdiyi əraziləri isə (Kappadokiya, Suriya, Finikiya, Armeniyaya birləşən heç də kiçik ərazi olmayan Sofena) ondan aldı, bundan əlavə ondan pul təzminatı da tələb etdi” (Dio. XXXVI. 53).²

Beləliklə, II Tiqran qalan bütün işğallarından əl çəkməli və Romaya bac ödəməli oldu. Armeniya çarı “Roma xalqının dostu və müttəfiqi” elan olunsə belə, Pompeyin triumfunda özü və ailəsi ilə birlikdə romalılara əsir qismində nümayiş olundu (Plut. Pompey. XLV; 99).³ Müqavilədə nəzərdə tutulduğu kimi II Tiqranın əlindən işğal etdiyi ərazilər alındı, Romaya birləşdirildi. Bunlar Suriya, Kommagena, Kilikiya, Sofena əraziləri idi. Öz əsas əraziləri isə II Tiqrandə qaldı. Bunlar dağlıq erməni yaylasının bir hissəsi və Kiçik Armeniyanın şərqə idi.⁴ Burada heç bir alban vilayətinin adı çəkilmir. II Tiqrandan sonra isə Armeniya çarlığının öz qüdrətini itirməsi və Romanın oyuncağına çevrilməsini nəzərə alsaq, onun hər hansı bir işğal həyata keçirməyini düşünmək ağılsızlıq olar. Belə ki, II Tiqrandan sonra taxta II Artavazd (e.ə. 55-34) çıxdı. Gərginləşən Roma-Parfiya münasibətlərində o Parfiyanı dəstəkləyərək onun bu dövrdəki üstünlüyündən istifadə etdi. Parfiyanın Roma ordusu üzərində Karr qələbəsindən (e.ə. 53) sonra Parfiya çarı Orodla qohumluq münasibətləri belə qurdu və ölkəni Roma təcavüzündən müvəqqəti olaraq qorudu. Bu barədə M.Kalankatlı aşağıdakı məlumatı vermişdir: “Artavazd Atropatenadan çoxlu qoşun yığıb, Qafqaz dağlarından güclü xalqları və Albaniyanın və İberianın ordularını dəvət edib, onlarla Mesopotamiyaya gedir, bunların köməyi ilə romalıları oradan çıxarır” (M.Kal.I.9).⁵ Mətdən göründüyü kimi,

¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания, Т II. 1990, с. 282.

² Cassius Dio. Roman History, 1914... p. 89-90.

³ Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана...с. 64.

⁴ История армянского народа / под ред. Б.Н.Аракеляна, А.Р.Иоаннисяна, Ереван: Айпетрат, 1951, с. 44.

⁵ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 20.

albanlar və iberlər Roma ilə olan müharibədə erməni çarına kömək etmişlər, Roma qoşunları məhz onların köməyi ilə uzaqlaşdırılıb. Lakin Romada ikinci triumvirlərin zamanında Antoni böyük bir qoşunla şərqlə yürüşə başladı. E.ə. 34-cü ildə Armeniyanın paytaxtı Artaxat tutuldu, II Artavazd özü və ailəsi də əsir düşdü.¹ Antoni burada çox qalmayaraq sərkərdəsi Publi Kanidi Krassa işləri tapşıraraq Misirə qayıtdı və hətta özü ilə Artavazd və ailəsini də əsir qismində apardı, onları Aleksandriyadakı triumf zamanı nümayiş etdirdi. Bu zaman II Artavazdın əsir düşməkdən xilas olan oğlu Artakses hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qalxdı. Onun rəqiblərindən biri Albaniyanın Uti vilayətində idi. Bu barədə M.Kalankatlı yazır: “Artakses Yervanda (erməni knyazı) hücum edəndə, Yervand Albaniyanın Uti vilayətində idi. Ordusunu orada saxlayıb, Artakses öz şəhərinə qayıdır. Orada alban ordularını yanına dəvət edir, onlarla Göyçə gölünün sahilinə gəlir və onların köməyi ilə Yervandı qovub, Ərməniyyəni işğal edir” (*M.Kal. I.9*).² Bu fraqmentdən belə məlum olur ki, romalılar ölkəni tərk edən kimi fürsətdən istifadə edən erməni çarı hakimiyyətə yiyələnməyə çalışır. Onun başlıca rəqibini zərərsizləşdirməsinə isə, alban qoşunları kömək etmiş olur. Bu fraqmenti dəyərli edən xüsusiyyət M.Kalankatlının Uti vilayətinin elə bu dövrdə də Albaniya dövlətinin ərazisinə daxil olmasını təsdiqləməsidir. Hadisələrin cərəyan etdiyi e.ə. I əsrin sonlarında Uti vilayəti Albaniyanın tərkibində olmuşdur. Nəinki Uti, digər ona qonşu ərazilər də həmçinin. Ona görə də əminliklə deyə bilərik ki, Albaniyanın Kürdən cənubdakı qərb əraziləri işğala məruz qalmayıb.

Digər tərəfdən, əgər Albaniyanı Kür çayı ilə məhdudlaşdırmalı olsaq, onun ərazisi əhəmiyyətli dərəcədə kiçiləcəkdir. Belə kiçik bir ərazidə Strabonun qeyd etdiyi 26 dildə (ləhcədə) danışan tayfalar yerləşə bilərdimi? Yaxud Kürə qədər olan belə kiçik bir ərazidən döyüşə 60 min piyada və 22 min atlı çıxarmaq olardımı? Nəzərə alaq ki, bu hələ döyüşə yararlı olan kişi əhalisinin sayıdır. Vaxtilə Z.İ.Yampolski bu rəqəmə istinadən e.ə. I əsrin sonu – I əsrin əvvəllərində Atropatena və Albaniyada 500000-750000 nəfər əhalinin

¹ История армянского народа, 1951...с. 47.

² M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 20

yaşaması ehtimalını irəli sürmüşdü.¹ Bu rəqəmi Atropatena və Albaniya arasında bölsək, sonra da Albaniyanı Kürə qədər məhdudlaşdırsaq belə böyük bir rəqəmin həmin əraziyə yerləşə bilməyəcəyi aydın olar. Bütün bunları nəzərə alaraq antik müəlliflərin Kür çayını Albaniyanın cənub sərhədi olaraq göstərilməsini yalnız müəyyən zaman kəsiyinə aid etmək olar. Eyni zamanda, yadımıza salaq ki, danışılan dövr haqqında mənbələrimiz əsasən Pompeyin şərq yürüşünün müşayiətçilərinə dayanır. Məlum olduğu kimi, Pompey öz yürüşü zamanı əvvəlcə Armeniya çarlığından keçmiş, daha sonra Albaniyaya daxil olmuşdu. Yəni, Roma qoşunları Albaniyaya cənubdan deyil, daha çox şimal-qərbdən daxil olublar, bir az da dəqiqləşdirsək Kambisena vilayətinin ərazisindən keçməklə. Bu ərazidə 3 dövlətin sərhədlərinin kəsişməsi ilə bağlı Strabonun qeydini yadımıza salaq: "...burada ermənilər iber və albanlarla qonşudurlar" (*Strabo. XI.4.1*).² Bu marşrutla hərəkət edən Roma qoşunlarının Kür çayını keçmələri labüd idi. Kürü keçən Pompeyin ordusunun bütün Albaniyanı fəth edə bilmədiyini də bilirik. Böyük ehtimalla onlar Albaniyanın yalnız qərbində olublar. Göz önündə Albaniyanın qərbini canlandırsaq, cənubda Kür çayı qalacaqdır. Bəlkə də, məhz bu səbəblə də antik müəlliflər albanların cənub sərhədi olaraq Kürü qeyd etməyə başladılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Albaniyanın qərb sərhədləri qeyd etdiyimiz dövrlər ərzində uzun müddət dəyişməz qalmışdır. O dövrü özündə əks etdirən, bizə məlum olan yeganə yerli mənbə olan M.Kalankatlının "Alban tarixi" əsəri fikrimizin sübutu üçün kifayət qədər etibarlı mənbə sayılır. Əsərin bir yerində müəllif yazır: "...Aran Araz çayından başlayaraq Hunan qalasınadək uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq almışdır" (*M.Kal. I.5*).³ M.Kalankatlıya görə Aran Albaniyanın ilk hökmdarıdır və Albaniyanın qərbində yerləşən Uti, Girdman, həmçinin Tsovd, Qarqar knyazlıqlarında yaşayan əhali də onun nəslindəndir. Mənbədən aydın olduğu kimi, Albaniyanın ilk hökmdarı sayılan Arana

¹ Вопросы истории Кавказской Албании (Ред. И. Алиев), 1962, с. 44

² Страбон. География... с. 475.

³ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 17.

qərbdə Hunan qalasınadək olan ərazi miras qalıb. Bu qala Kür çayı ilə Xramçayın qovuşduğu yerdə yerləşirdi, yəni Kambisena ərazisində. Deməli, Albaniya dövləti yaranandan onun sərhədi ən azı Hunan qalası ətraflarından başlayıb, alban tayfalarının hegemonluğu dövründə isə, sərhədlər bir qədər də qərbə çəkilərək müasir Tiflis ərazisi və onun ətraf bölgələri də daxil olmaqla müasir Gürcüstan Respublikasının şərq torpaqlarını əhatə edib. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, “erməni tarixinin atası” hesab edilən Movses Xorenasi də eyni faktı səsləndirmişdir: Alban hökmdarına “Erasx çayından başlamış, Xnarakert adlanan qalayadək olan alban düzü və onun dağlıq hissəsi miras qaldı...”.¹ M.Kalankatlı və M.Xorenlidən gətirilən bu iki fragmentdə Albaniyanın cənub sərhədinin Arazdan başlaması da diqqəti çəkir. Məndən aydın olur ki, Arana Arazdan şimaldakı ərazilər də miras qalmışdı. Yəni, Albaniyanın Kür çayından cənubdakı əraziləri əzəldən onun tərkibində olub. Bu ərazilərin Albaniyaya aid olmaması, Kürdən cənubdakı torpaqların ermənilərə aid ərazilər olması iddiaları əsassızdır. Əslində antik dövrün əvvəllərindən Kür çayından cənubdakı alban torpaqları da daxil olmaqla Albaniyanın qərbində ermənilərdən əsər əlamət yox idi. Qafqazda erməni çarı Artaksinin (e.ə. 189-160) dövrünə qədər erməni olmayıb. Ermənilərin Qafqazda avtoxton olmadığını antik müəlliflərdən başlamış bir çox müəlliflər qeyd etmişlər. Məsələn, Plutarx yazır ki, Pompey Pont çarı VI Mitridatı təqib edərkən avtoxtonlar yaşayan ərazidən keçməli oldu; “bunların arasında ən çoxsaylı olanlar iberlər və albanlardır” (*Plut. Pompey. XXXIV.28*).² Bunu Strabon da təsdiq edərək yazır ki, alban və iber qəbilələrini çıxmaq şərti ilə digər Qafqaz qəbilələri çox kiçik ərazilərə malikdirlər (*Strabo. XI.II.19*).³ Deməli, Qafqazın avtoxton əhalisi arasında ya ermənilər yoxdur, ya da sayları əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Müasir dövrün bir sıra erməni tədqiqatçıları da bu faktı qəbul edirlər (Abeqyan, R.Suni). Ermənilərin ilkin vətəni Fəratın yuxarı axarları olmuşdur. Herodotun “Tarix” əsərində yazılır ki, ermənilərin əcdad-

¹ Армянская География VII века (Пер. К.П.Патканова), 1877... с. 332.

² Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана... с. 62.

³ Страбон. География... с. 187.

ları “aşşurlar”dan yuxarıda, Fəratın yuxarı axarlarında, Ermənistanı Kilikiyadan ayıran ərazilərdə yaşayırlar. Həmçinin qədim müəllif onların Kiçik Asiyaya da gəlmə olduqlarını yazaraq qeyd edir ki, onlar gələcək ölkələrinə qərbdən gəliblər (*Herod .I.180,194; III.93; V.49,52; VII.73;13*).¹ Ksenofont da bunu təsdiqləyir. O yazır ki, mən sonralar şimali-mərkəzi Armeniya adlanan fasian və taoxların ərazisinə daxil olduqda başa düşdüm ki, ermənilər geridə qalıb.² Strabon isə ermənilərin Şimali Yunanıstanın Fessaliya adlanan hissəsindən, Armeniyan şəhərindən gəldiyini bildirir. Yəni, ermənilər Kiçik Asiyaya da sonradan gəlmişlər. Hələ XIX əsrdə İ.İ.Şopen yazırdı: “Ermənilər gəlmədirlər. Onlar Frigiya və İoniyadan gəlib Anadolu dağlarının şimalında məskunlaşblar”.³ A.Q.Adontsun əsərində isə belə bir məlumat var: “...alimlər belə hesab edirlər ki, ermənilər əvvəllər Frakiyada yaşamış frigiya tayfalarına aiddirlər. Belə güman olunur ki, kimmer köçləri ilə bərabər onlar öz frigiyalı həmvətənlərindən ayrılıb Kiçik Asiyada məskunlaşdılar, bir az da irəliləyərək Fəratın sağ qolu olan Halis çayının yuxarı axarlarında məskunlaşdılar”.⁴ Akademik Y.Mahmudovun “Real tarix və “Böyük Ermənistan” uydurması” adlı tədqiqat əsərində onların mənşəyi, Armeniya, Armini, həmçinin “Böyük Ermənistan”, “Kiçik Ermənistan” kimi terminlərin geniş izahları verilmiş, mənbələrə əsasən əsaslı şərhlər yer almaqdadır.⁵ Müəllif mənbələrə əsasən qeyd edir ki, “ermənilərin ulu babaları güman olunan etnos Kiçik Asiyanın yerli əhalisi deyil və onlar Fərat çayının yuxarılarına həqiqətən Balkan yarımadasından köçüb gəlmişlər”.⁶ İ.Əliyevin fikrinə görə isə yalnız Orontlar hakimiyyətdə gələndən sonra ermənilərin yaşadıkları ərazilər

¹Геродот. История. (Пер. Г.А.Стратановского) Ленинград: Наука, 1972, с.302.

² Латышев В.В. Известия древних писателей греческих ...1893, с. 67.

³ Шопен И. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей. СПб: В типографии Н. Тиблена, 1866, с. 26.

⁴Адонц Н. Армения / Новый энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона. СПб.1912.т.III, кол. 601, с. 609.

⁵ Y.M.Mahmudov. Real tarix və “Böyük Ermənistan” uydurması. Bakı: Turxan, 2014.

⁶ Y.M.Mahmudov. Real tarix...s.40.

Ararat düzənliyinə qədər genişlənilib.¹ Belə məlum olur ki, Orontlar sülaləsi hakimiyyətə gələndə qədər Armeniya çarlığının sərhədləri Qafqaz xaricində olub, dolayısı ilə, müasir Ermənistan ərazisində də erməni etnosu olmayıb. Bu ərazidə tarixən müxtəlif dövlətlər qurulsa da, ərazidə yaşayan etnosun ermənilər olmadığı da bir faktdır.

E.ə. II əsrdə Ermənistan ərazisinin necə adlandığı, burada kimlərin yaşaması isə məlum deyil. E.ə. 312-ci ildə Ön Asiyanın bir hissəsi, Kiçik Asiya, həmçinin Armeniya çarlığı Selevkilər tərkibinə qatıldı. Erməni əraziləri Sofena və erməni satraplıqları şəklində Selevki tərkibində idi. Bunlardan Armeniya satraplığı Van gölü hövzəsi və ondan Fərat çayının mənbəyinə qədər olan ərazini əhatə edirdi. E.ə. 220-ci ildə Selevkilər Orontların idarə etdiyi Armani vilayətini də bu satraplığa birləşdirdilər, Armani vilayətinin adı bütün əraziyə şamil edildikdən sonra Armeniya istilahı yarandı. “Böyük Ermənistan”, “Kiçik Ermənistan” istilahlarına gəldikdə isə, bu sırf şərti xarakter daşıyan ifadələr olmuşdur. Belə ki, İsgəndərin ölümündən sonra yuxarı Fərat düzənliyində bir erməni çarlığı da yaranmışdı ki, bu birincidən ərazi olaraq kiçik idi. Ona görə də Kiçik Armeniya adlanırdı, sonralar Armini də qatıldıqdan sonra ərazisi genişləyən digər hissə isə “Böyük Armeniya” adlanırdı. Amma bu “Böyük Armeniya” heç vaxt dənizdən dənizə olmayıb. Ön geniş mənada bura Van, Urmiya və Göyçə gölü arasındakı ərazilər daxil ola bilər, o da ki, qısa zaman kəsiyində. Erməni alimlərindən bəziləri də bunu etiraf edirlər. Məsələn, Hovannesyan etiraf edir ki, “qədim dövrlərdə qısa bir zaman kəsiyindən savayı Kilikiyadan Qafqaza qədər olan torpaqlar heç vaxt ermənilərə məxsus olmamışdır”. Lakin, xəyallarla yaşayan erməni xalqı bir vaxt “Böyük Ermənistan” yarada bilmək arzusuna o qədər dalmışlar ki, “irili-xırdalı” 26 “Ermənistan” uydurmuşlar: Birinci Ermənistan, İkinci Ermənistan, Üçüncü Ermənistan, Dördüncü Ermənistan, Bizans Ermənistanı, Kilikiya Ermənistanı, Yustinyan Ermənistanı, Yuxarı Ermənistan, Daxili Ermənistan, Dərin Ermənistan, Türkiyə Ermənistanı, Böyük Ermənistan, Cənubi Ermənistan, Şərqi Ermənistan, Qərbi Ermənistan, Şimali

¹ Алиев И.Г. Карабах в древности / Известия АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1988, т.3, с. 18

Ermənistan, Kiçik Ermənistan, Mesopotamiya Ermənistanı, Şimal-şərqi Ermənistan, Fars Ermənistanı, Böyük Ermənistanın böyük hissəsi, Böyük Ermənistanın bir hissəsi, Armani, Armeniyak, Erməni vilayəti.¹ Əslində heç bir tarixi Ermənistan olmayıb. ABŞ-ın Kolumbiya universitetinin professoru, erməni tədqiqatçısı N.Qasoyan hələ 70-ci illərdə yazırdı: “onlar tərəfindən (erkən orta əsr erməni tarixçiləri) təsvir olunan mənzərə reallığı deyil, onların öz ideyalarını-atəşpərəst İrana qarşı dayana bilən birləşmiş Ermənistanı əks etdirir”.² “Böyük Ermənistan” erməni xalqının xam xəyalından başqa bir şey deyil. Ermənilər antik dövrün heç bir mərhələsində Albaniyanın Kürdən cənubdakı ərazilərinə yiyələnərək Xəzər sahillərinə qədər ərazilərə yayılmamışlar. Ən qüdrətli zamanları II Tigranın dövründə olub ki, bu dövrdə də Albaniyanın qərbinə heç bir müdaxilə olmayıb, əksinə, çətinliyə düşmüş erməni çarına alban və iberlər qonşuluq borcu olaraq köməklik etmiş, Tigranokert ətrafındakı döyüşdə onu müdafiə etmişlər (*Plut. Lukull. XXVI*).³ II Tigrandan sonra isə Armeniya çarlığı öz gücünü itirdi, güclü dövlətlərin oyuncağı vəziyyətinə düşdü. Ariobarzandan başlayaraq təxminən yarım əsr Armeniya çarlığı Romanın təyin etdiyi şəxslər tərəfindən idarə olundu. O dövrün erməni pullarının üstündə Armeniya çarı allegorik, kinayə şəklində Roma imperatorunun ayaqları altında oturmuş qadın obrazında, itaətə gətirilmiş öküz şəklində, aman istəyən erməni döyüşçüsü obrazında təsvir edilmişdir.⁴

51-ci ildə Parfiya Arşakilərinin hökmdarı Vologez (50-76) öz qardaşı Tiridatı Armeniya çarlığına hökmdar göndərdi. Tiridat buradakı Tigran adlı hökmdarı qovaraq 54-cü ildə hakimiyyətə yiyələndi (*Tas. Ann. XV.2*).⁵ Bu addım Roma tərəfini qəzəbləndirdi və tərəflər arasına yeni müharibənin alovlanmasına səbəb oldu. Korbolonun

¹ Перекрестный анализ “Очерков истории стран Южного Кавказа” / Под ред. Р.Раджабов, С.Григорян, В. Колбаи. Ереван: Эдит Принт. 2011, с. 102.

² Перекрестный анализ “Очерков истории.. 2011, с. 55.

³ Алиев К.Г. Античные источники по истории... 1986, с. 54.

⁴ Məmmədli A. Ermənilərin gerçək tarixi. Bakı: Elm, 2005, s. 40; Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və...1993, s. 111.

⁵ Корнелий Тацит. Анналы, малые произведения. Т.І. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1970, с. 281.

başçılıq etdiyi Roma qoşunları Armeniya ərazisinə daxil olaraq Tiridatı devirdilər, yerinə Kappadokiya knyazını təyin etdilər. 58-ci ildə tərəflər arasında başlanan müharibə 63-cü ildə Tiridatın Roma protektoratlığını qəbul edərək taxt-tacına qaytarılması ilə başa çatdı.¹ Beləliklə, taxta çıxan Parfiya Arşaki sarayının nümayəndəsi Tiridat tacı Romanın əlindən almaqla hakimiyyətə qayıtdı, dolayısı ilə, Armeniya çarlığı ikili asılılıq altına düşdü.² Tiridat 75-ci ilə qədər oranı idarə etdi. Onun Armeniyada hakimiyyətə başlaması ilə ərazi Parfiya Arşakilərinin hakimiyyəti altına düşdü. Erməni mənbələrində Arşakuni adlanan bu sülalə müəyyən fasilələrlə 387-ci ilədək Armeniya çarlığını idarə etdi.³ Amma zaman-zaman yenə də Roma-dan yarıməsli vəziyyət özünü göstərirdi. F.Məmmədova K.Treverə istinadən bildirir ki, Armeniya çarlığının ərazisi 114-cü ilədək Parfiyalıların hakimiyyəti altında qaldı, 115-ci ildə isə, onlardan alınaraq Roma əyaləti elan edildi.⁴ Romada imperator Trayanın zamanında ermənilərdə çar hakimiyyəti də ləğv olunmuş sayılırdı. IV əsr müəllifləri Yevtropiy, Fest məlumat verirlər ki, “Trayan Parfiyalılardan Armeniyanı aldı, onu tacdan məhrum edərək Böyük Armeniyanı özününkü etdi. Albanlara çar verdi, iber, bosforlu və kolxları hakimiyyəti altına aldı”(Yevtr.VIII.3; Fest.XX).⁵ Trayandan sonra hakimiyyətə gələn Adrian Armeniya çarlığında Arşakilərin hakimiyyətini bərpa etdi.⁶ Amma Roma orduları bir müddət də Armeniya ərazisində qalmaqda davam etdilər. F.Məmmədovanın N.Q.Qasoyana istinadən verdiyi məlumatlara görə ermənilər 358-ci ilə qədər Roma xəzinəsinə xərac göndərməkdə davam etdilər.⁷ 387-ci ildə imzalanan Roma-Sasani sazişindən sonra isə “Böyük Armeniya” deyə bir qurum da qalmadı.

¹ История армянского народа / под ред. Б.Н.Аракеляна, А.Р.Иоаннисяна, Ереван: Айпетрат, 1951, с. 52.

² Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания... 1992, с. 44.

³ Мəmmədli А. Ермəniləрин гєрчəк тарихи... с. 40.

⁴ Мəmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi..., 1993, s. 112; Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании...,s. 129.

⁵ Алиев К.Г. Античные источники по истории.. 1986, s. 101-102.

⁶ Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии... 1959, s. 130.

⁷ Мəmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi... 1993, s. 113.

Armeniya çarlığının yuxarıda verilən siyasi vəziyyətinin təsvirindən görüldüyü kimi, ermənilərin danışılan dövrdə hər-hansı bir işğalından danışmaq yersizdir, ermənilərin özünün qayğıya və dəstəyə ehtiyacları olduğu bir vaxtda Albaniyanın qərb torpaqlarına müdaxiləsi fikri də inandırıcı deyil.

Beləliklə, Albaniyanın qərb torpaqları deyildikdə təkcə Azərbaycan Respublikasının qərb əraziləri deyil, həm də Ermənistan Respublikasının bəzi şərq rayonları, həmçinin Gürcüstan Respublikasının şərq əraziləri başa düşülməlidir. Bu ərazilər antik dövrdə alban etnosunun yaşadığı ərazilərə daxil olmuş, ərazinin bundan əvvəlki dövrləri də nə gürcü, nə də erməni etnosları ilə əlaqəli olmamışdır. Ərazinin arxeologiyası, antropoloji tədqiqatlar, həmçinin yazılı qaynaqlar bölgənin Albaniya dövlətinə aid olduğunu təsdiqləyir. Alban ümumi adı altında təmsil olunan müxtəlif etnoslar, o cümlədən alban etnosunun özü də bu ərazilərin daimi sakini olmuş, antik dövrdə Albaniyaya məxsus Lpiniya, Kambisena, Otena, Sakasena, ərazilərində yaşamışlar. İori çayından qərbdə, müasir Gürcüstanın Tiflisətrafı bölgələrinə qədər olan torpaqların vaxtilə Albaniyaya məxsus ərazilər olmasına heç bir şübhə yoxdur. Antik müəlliflərdən Böyük Plini və Klavdi Ptolemeyin məlumatları bizə bunu iddia etməyə imkan verir. Eyni zamanda orta əsr gürcü mənbələri, yerli alban mənbələri də təsdiq edir ki, bu ərazilər Albaniyanın tarixi sərhədlərinə, onun qərb ərazilərinə daxil idi.

II FƏSİL

ANTİK ALBANİYANIN QƏRB TORPAQLARININ ƏHALİSİ

2.1. *Antik dövrdə Albaniyanın qərbində yaşayan əhali*

Antik müəlliflərin əsərlərində Azərbaycan ərazisi həmişə əhalisi sıx olan, yaxşı məskunlaşmış ərazi olaraq göstərilir (*İ.Flav. VII.7.4; Plut. Pomp. XXXIV.28*).¹ Strabon və Plutarxın alban qoşununun sayı barədə məlumatlara əsaslanmalı olsaq, təxmini hesablamalara görə e.ə. I əsrin sonu – e. I əsrinin əvvəllərində təkcə Albaniyada 500 minə yaxın əhali yaşamışdır. Qeyd edək ki, albanlar döyüşə 60 min piyada, 12 min süvari qoşun çıxara bilirdilər və bu təxminən əhalinin 15 %-i deməkdir. Deməli, Albaniya ərazisi həqiqətən də, antik müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, sıx məskunlaşmış ərazi olub. Lakin, burada əhalinin sayı məsələsi ilə bərabər, əhalinin etnik tərkibi məsələsi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Antik müəlliflər bu barədə də əhəmiyyətli məlumatlar vermişlər.

Albaniyada yaşayan əhali haqqında ilk məlumatlar Herodota aiddir. İlk dəfə məhz o, alban tayfalarından olan kaspilərin adını çəkir. Onun verdiyi məlumata görə kaspilər bir sıra başqa xalqlarla bərabər Əhəməni imperiyasının XI satraplığının tərkibinə daxil idilər və ildə 200 talant (1 talant=26,2 kq – E.B.) gümüş xərac verirdilər (*Herod. III.92*).² Digər bir yerdə isə, antik müəllif yazır: “Saklar və kaspilər 250 talant xərac ödəyir. Bu XV satraplıqdır” (*Herod. III.93*).³ Bəzi müəlliflərin fikrinə görə məbləğin çox olması tabe edilən xalqın çoxsaylı və güclü olmasından xəbər verir.⁴ Kaspilərin sayı çox ol-

¹ Алиев К.Г. Античные источники по истории...1986, с. 39, 61.

² Алиев К.Г. Античные источники по истории...1986, с. 14; Геродот. История. (Пер. Г.А. Стратановского) Ленинград: Наука, 1972, с. 203.

³ Алиев К.Г. Античные источники по истории...1986, с. 14.

⁴ Ахундов Д.А. Архитектура древнего и средневекового Азербайджана. Баку:

muşdur ki, onlar həm satraplığın ərazisində yaşamış, həm də öhdələrinə dövrün böyük dövlətləri ilə müqayisədə kifayət qədər çox vergi düşmüşdür. Albaniya ərazisindəki toponimləri araşdırdıqda məlum olur ki, kaspilər nəinki Albaniyanın şərqində yaşamışlar, onlar Albaniyanın bütün ərazisinə, o cümlədən, qərb ərazilərinə də yayılmışlar. Bu mənada müasir Gürcüstan Respublikası ərazisində, Tbilisidən 48 km şimal-qərbə doğru, Lexur çayının Kür çayına töküldüyü ərazidə Kaspi şəhərinin mövcudluğu da təsadüfi ola bilməz. Sözsüz ki, bu “Kaspi” Qara dənizə qədər ərazidə yayılmış kaspi tayfaları ilə birbaşa əlaqəlidir.¹ Ə.Ələkbərovun fikrinə görə Qafqaz dağlarının zirvələrindən olan Kazbek də kaspilərin adı ilə bağlıdır.

Yuxarıda sadalanan fikirlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, alban tayfasının bilavasitə özünün bölgədə hegemon qüvvəyə çevrilməsinə qədər, bu ərazilərdə kaspilər hegemon olmuşlar. Sonralar isə, kaspilər midiyahılar, albanlar və Albaniya ərazisində yaşayan digər tayfalar arasında əriyib getdilər. Ehtimal etmək olar ki, orta əsrlər dövründə Qafqazda hegemon qüvvəyə çevrilən xəzərlər isə, elə həmin kaspilərin qalıqlarından törəmişdilər. Həmçinin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, kaspi etnoniminin ümumiləşdirici xarakteri də var. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə bəzən kaspi adı altında o dövrün mənbələrində bütün Xəzərətrafi tayfalar nəzərdə tutulur.² Bu mənada albanların da nəzərdə tutulduğunu söyləmək olar. Hətta K.Trever bir az da irəli gedərək “alban-kaspilər” ifadəsini istifadə etmişdir.³ Beləliklə, alban-kaspilər antik dövrdə Albaniyanın qərb ərazilərinə də yayılmışdılar.

Ellinizm dövründən başlayaraq isə, albanların bölgədə hegemonluğu ələ keçirməsi səbəbindən antik mənbələrdə daha çox onların adı çəkilməyə başlandı. “Alban” etnonimi də antik müəlliflər

Азернешп, 1986, с. 41.

¹ Алекперов А. Этимология некоторых названий тюркско-албанского происхождения / DİRÇƏLİŞ XXI əsr, 2011, 158-159, s. 393.

² Тревер К.В. Очерки по истории и культуре... 1959, с. 50; Ямпольский З.И. Материалы о происхождении азербайджанского народа / Известия АН Азерб.ССР, 1956, №1, с. 13.

³ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре... 1959, с. 50.

tərəfindən həm ümumi mənada – Albaniya ərazisindəki müxtəlif tayfaları ifadə etmək üçün, həm də alban adlı tayfanın özünü ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Antik müəlliflərdən Strabonun yazdığına görə onlar “26 dildə (ləhcədə) danışır və bir-biri ilə çətin dil tapırlar” (*Strabo. XI.4.6*).¹ Buradakı 26 rəqəmi 26 müxtəlif etnosu təmsil edə biləcəyi kimi, 26 müxtəlif ləhcəni də ifadə etmiş ola bilər. Buna görə də, 26 rəqəminə şərti yanaşmalıyıq. Lakin, bu da bir həqiqətdir ki, Albaniya ərazisində, o cümlədən onun qərbində etnik cəhətdən rəngarənglik olmuşdur. Arxeoloji mədəniyyətə, xüsusilə qəbir abidələrinə nəzər yetirdikdə bu fərqliliyi daha yaxşı hiss etmək mümkün olur. Düzdür qəbir abidələri heç də hər zaman birbaşa etnik mənsubiyyətə dəlalət etmir.

Haqqında danışılan dövrdə Albaniyanın qərbində albanlarla bərabər gellər, lupenlər (orta əsr mənbələrində lpinlər), silvlər (çilblər), sovdlar (savdeylər), utilər, qarqarlar, sakasenlər yaşamışlar. Bunlardan haqqında daha çox məlumata malik olduğumuz isə etnik albanlardır. Ümumiyyətlə, antik müəlliflərə görə Cənubi Qafqazda sayca ən çox olan xalq albanlar və iberlər olmuşlar. Plutarx yazır ki, Pompey Pont çarı VI Mitridatı təqib edərkən avtoxtonlar yaşayan ərazidən keçməli oldu; “bunların arasında ən çoxsaylı olanlar iberlər və albanlardır” (*Plut. Pompey. XXXIV. 28*).² Mənbədən göründüyü kimi, antik müəllif alban və iberləri ərazinin yerli əhalisi hesab etməklə bərabər onları bölgənin ən çoxsaylı xalqları olaraq göstərmişdir. Məhz buna görə də, bölgə haqqında olan qədim mənbələrin hər birində albanların adı çəkilir. Strabona görə albanlar “iberlərlə Kaspi dənizi arasında yaşayırdılar. Şərqdə onlar Xəzərə toxunur, qərbdə isə iberlərlə həmsərhəddirlər” (*Strabon. XI.4.1*).³ Strabonun bu məlumatı alban tayfalarının yayıldığı ərazi barədə kifayət qədər aydın məlumatdır. Alban tayfalarının yaşadığı ərazi qərbdə İberiya ərazisinə qədər, şərqdə Xəzər dənizinə qədər uzanırdı. Burada “alban” etnonimi ümumiləşdirilmiş mənə daşıya da bilər. Çünki, Albaniyanın İberiya ilə sərhədlərindən başlayaraq əvvəlcə lupenlər,

¹ Страбон. География... 1964, с. 476.

² Алиев К.Г. Античные источники по истории...1986, с. 61.

³ Страбон. География... 1964, с. 475.

silvlərin yaşadığını antik mənbələrdən bilirik. Lakin bu mənbələr əsasən Strabondan sonrakı müəlliflərdir. Buna görə də ola bilsin ki, Strabonun dövründə albanlar birbaşa sərhəd ərazidə yaşamışlar. Ya da ki, lupenlər, silvlər, sodlar da alban tayfalarına aid olduqları üçün ilkin mənbədə alban adı ümumiləşdirilmiş mənada işlənmişdir. Beləliklə, albanlar Albaniyanın qərb ərazilərinin başlıca əhalisi olmuşlar. Strabonun bu məlumatları Plutarx tərəfindən də təsdiqlənir (*Plut. Pompey. XXXIV*).¹ Digər bir yerdə isə müəllif iberlərin Mosx dağlarına kimi (Kiçik Qafqaz nəzərdə tutulur), albanlarınsa şərqə doğru Xəzər dənizinə qədər yaşadığını qeyd etmişdir. Diqqət etsək, bu Strabonun məlumatlarına çox yaxın olan bir qeyddir. Deməli, albanlar iberlərdən sonra şərqə doğru ərazilərdə yaşamışlar. Təxminən oxşar məlumatları Böyük Plini də verir: “Demək olar ki, bütün Kürboyu düzənliklərdə albanlar yaşayır, sonra isə iberlər” (*Plin. VI.29*).² Antik müəllif albanların bütün Kürboyu düzənliklərdə yaşadıklarını diqqətə çatdırmağa çalışmışdır. Amma əhalinin çoxluğuna görə albanlar daha üstün olmalı idilər ki, ərazidəki arxeoloji mədəniyyət sırf onlarla bağlıdır. Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarının alban dövrü arxeoloji abidələrinə diqqət etsək görərik ki, bu dövlətlərin şərq ərazilərindən tapılan nümunələr qərb ərazilərindən tapılanaqdan öz sadəliyi ilə kəskin şəkildə fərqlənir. Şimal-qərbdə İberiya sərhədinə doğru etnik albanların yaşadığını bir sıra toponimlər də sübut edir: indiki Gürcüstan sərhədlərinə daxil olan Alvan düzü, Alvani Samebo kəndi, Alaverdi (Alvani) kəndi, Alaverdi (Alvan) baş kilsəsi.³ Gürcü tarixçisi Vaxuşti Baqratiyənə görə “alaverdi” Alvan düzü mənasında gürcücə “alon-qverdi”nin təhrif olunmuş formasıdır.⁴ Həmçinin, XIX əsrdə Gürcüstan ərazisində Alpani adlı iki toponim də mövcud olub. Bunlar Batum vilayətinin Artvin qəzasında Alvanikala adlı dağ və xarabalıq bir

¹ Алиев К.Г. Античные источники по истории...1986, с. 61.

² Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т. II. Латинские писатели, вып. I. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1904, с. 181.

³ Насиəли Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan : ingiloylar...2007, s. 65.

⁴ Вахушти Багратиони. История царства Грузинского. (Пер. Н.Т.Накашидзе) Тбилиси: Мецниереба, 1976, с. 131.

ərazi olmuşdur.¹ Bundan əlavə, Azərbaycanın qərb ərazilərində – Şəkidə Albanlar məhəlləsi, Malıbəylidə Alıvanlar məhəlləsi, Qaxın Ləkit kəndində Alban qalası adlanan toponimlər də albanlarla birbaşa bağlıdır. Bu məlumat göstərir ki, hələ antik dövrlərdən başlayaraq bölgədə albanlar yaşamışlar. Çünki hər-hansı bir etnos yalnız daimi yaşadığı ərazidə özündən sonra bu qədər toponim, etnonim və s. qoyub gedə bilər.

Albanlar barədə danışarkən “alban” etnoniminin özü barədə də danışmaq lazımdır. Antik müəlliflərdən Böyük Plini “alban” sözünü latınca “albus” – “ağ” mənasında izah etmişdir (*Plin. VII.9*).² Sonralar Yuli Solin və başqa antik müəlliflər də bu fikri təkrarlamışlar. Bəziləri isə bu etnonimin Albaniya toponimindən törədiyini, Albaniya sözünün kökündə dayanan “alp-alb” sözünün isə kelt dilində “dağ”, “yüksəklik” mənasını verdiyini söyləyirlər.³ A.Yanovski, Z.İ.Yampolski, N.Y.Marrın fikrinə görə “alban” etnonimi latın mənşəli olub, “dağlar ölkəsi” deməkdir. K.V.Trever isə bu sözün kelt dilində “dağ” mənasını verən “alp” sözü ilə bağlı olmasını qeyd etməklə bərabər, Şotlandiyanın qədim kelt dilində “Albaniya” adlandığını və oranın dağlıq adalarından birinin Arran adlandığını göstərmişdir.⁴ A.S.Sumbatzadə də eyni fikirləri səsləndirərək sözün həm “ağ”, həm də “dağlıq” mənalarının verə biləcəyini söyləyir.⁵ T.Məmmədovun fikrinə görə isə “alban” sözü “al-ban” olaraq iki komponentdən təşkil olunmuşdur və “al-mən”, yəni “qəşəngəm”, “gözələm” mənalarını verməklə, “gözəl, qəşəng ölkə” deməkdir.⁶

Son tədqiqatlar isə, “alban” etnoniminin “igid”, “cəsur” mənasını

¹ Вопросы истории Кавказской Албании (Ред. Иггар Алиев), Баку: Изд. академии наук Азербайджанской ССР, 1962, с. 67.

² Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских... 1904, с. 187.

³ Kazimov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı :“Təhsil”, 2003, s. 353.

⁴ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре... 1959, с. 64.

⁵ Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа; Баку: ЭЛМ, 1990, с. 64.

⁶ Мəmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, 2006, s. 54.

verən, əski türkcədəki “alb-alp” sözündən düzəldiyini göstərir.¹ Sözün sonundakı “-an” komponenti isə, mənsubiyyət, yaxud cəm şəkilçisidir. Bu fikir antik müəlliflərin albanlara şamil etdiyi “igid”, “cəsür”, “döyüşkən” xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Eyni zamanda, orta əsrlərdə Albaniya adının sinonimi kimi işlənən “Arran” ifadəsi də “igid”, “cəsür” mənalarını ifadə edən “ar-ər” və yenə də “-an” hissəciyindən yaranmışdır ki, bu da Albaniya ilə eyni mənanı verir.

Alban tayfalarının etnik mənşəyi məsələsinə gəldikdə isə, antik mənbələrdə bu barədə birbaşa məlumat yoxdur. Buna yalnız arxeoloji, epigrafiq materiallar cavab ola bilər, lakin arxeoloji materialların çox hissəsini saxsı və metal məmulatları təşkil edir, epigrafiq mənbələr isə çox az saydadır, alban dilində olub, antik dövrü əhatə edənləri isə hələ aşkarlanmayıbdır. Buna görə də albanların etnik mənşəyi məsələsinə cavab tapmaq çətindir. Albanşünaslıqda bu məsələ ilə bağlı bir neçə konsepsiya mövcuddur. Albanları qafqazdilli, irandilli, türkdilli hesab edənlər var. Q.A.Melikişvili, K.V.Trever, İ.Q.Əliyev, F.Məmmədova və digərləri albanları qafqazdilli hesab edirlər.² Bu müəlliflərin ümumi fikrinə görə albanlar Qafqaz dil qrupuna daxil olan dillərdən birində danışmışlar. Lakin konkret alban etnosunun qafqazdilli olması fikri inandırıcı sayılmır. Çünki, onların məskunlaşdığı ərazilərdə qafqazdilli toponimlərə rast gəlinmir. Məsələn, irandilli hesab olunan talış, tat tayfalarının yayıldığı ərazilərdə İran mənşəli toponimlərə rastlanılır, eyni sözü albanların əsas məskunlaşdığı ərazilər haqqında isə söyləmək olmur.

Albanların türk mənşəli olması məsələsi son illər albanşünaslıqda geniş yayılan fikirlərdən biridir. Bütövlükdə Albaniya ərazisində yaşayan tayfalar içərisində türkdilli olmayanlar təbii ki, mövcud idi. Lakin söhbət konkret alban etnosundan gedirsə, onların türkdilli, türk mənşəli olması ehtimalını da nəzərdən keçirmək lazımdır. Çünki, türkdilli tayfa olaraq alban tayfası hal-hazırda da

¹ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi... 2003, s. 354.

² Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии... s. 124; Тревер К. В. Очерки по истории и культуре... 1959, с. 306-315; Алиев И.Г. История Мидии. Баку: изд. АН Азерб. ССР, 1960, с. 67.

qazaxlar, qırğızlar, özbəklər, qaraqalpaqlar, türkmənlər arasında mövcuddur. Türkmənistanda iki “alban” toponimi var. Q.Qeybul-layevin yazdığına görə XIX əsrdə Qazaxıstanın Vermen qəzasının cənub-şərqində, şərqdə Alatau dağlarına qədər alban adlanan tayfa yaşayıb.¹ S.İ.Bruk “Dünya əhalisi” adlı əsərində Çin Respublikasının ərazisində yaşayan türkdilli qazaxlar arasında albanlar adlanan əhali qrupunun da adını qeyd etmişdir ki, hazırda onlar qazax dilində danışır.² Kür-Araz ovalığında yaşayan əhali orta əsr mənbələrində ümumi ad altında albanlar şəklində qeyd olunub və ərazidəki marko-toponimlər əsasən türk dillərində öz izahını tapır. Bu alban şəxs adlarına da aiddir ki, bunlar da türk dilində izah oluna bilər.

Albanların türkdilli olmaları barədə K.Əliyevin fikirləri də maraqlıdır. O da Albaniya ərazisində yerli xalq albanları göstərərək onları türk mənşəli hesab edir. Müəllifin fikrinə görə Ulu Juza (Böyük Juz) daxil olan tayfalardan birinin alban adlanması, Carkənd qəzası ərazisində (XIX əsr Qazaxıstan) albanların adlarının çəkil-məsi, karluq tayfaları arasında özlərini alpan adlandıran qrupların olmasını təsadüf kimi qəbul etmək olmaz.³ K.Əliyev “alban” etno-niminin xevsur dilində “meşə” mənasını verməsi faktını albanların qafqazdilli olması ilə izah edənlərlə də razılaşırmı. Müəllif bu etno-nimin türk dillərində “qəhrəman”, “qəhrəman nəsl” mənalарını ver-məsi fikrini təsdiqləyir. Həmçinin, antik mənbələrə istinadən bildirir ki, albanların dili qonşu erməni və iberlərin, həmçinin kaspilərin dilindən fərqlənirdi.⁴ K.Əliyevin albanlar barədə mülahizələrindən biri də onların köçəri olması fikridir. O belə hesab edir ki, əksər türkdilli xalqlar kimi albanlar da köçəri həyat yaşamışlar və buna görə də antik mənbələrdə onlar barədə məlumatlar azdır və bəzən də ziddiyyətli. Bu barədə olan araşdırmalarının birində müəllif alban hökmdar adı olan Zober (e.ə. I sərin sonlarında hökmranlıq etmiş) ilə

¹ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев... 1991, с. 74

² Nuriyev E. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Bakı: Elm, 1985, s. 51

³ Вопросы истории Кавказской Албании (Ред. Иггар Алиев)... 1962, с. 56.

⁴ Алиев К.Г. Об этническом характере древних албанов // Международная научная конференция «Археология и этнография Кавказа», Баку-2000, с. 184.

hun başqanı Zaberqanın (V əsrdə hökmranlıq etmiş) adlarındakı bənzərliyə diqqət çəkərək onların eyni kökə aid olması fikrini irəli sürmüşdür.¹ Müəllif bu adların etimologiyasını verərək onların müasir türk dilində hələ də işlənən “çapar” sözündən yaranması fikrini irəli sürmüşdür.² Beləliklə, K.Əliyev albanların da ərəziyə olan köçəri türk axınlarının nəticəsi, mirası olması fikrinin mövcudluğunu istisna etmir və albanların türkdilli olması fikri ilə razılaşıır.

Oğuz türklərinin qəhrəmanlıq dastanı olan “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanı da albanların etnik mənsubiyyəti ilə bağlı ipuçları daşıyır. Belə ki, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da kafir casusu Qazan xanı “albanlar başı-albanlar hakimi Qazan xan” adlandırmışdır.³ Albanlar, həmçinin bu ərəzilərdə yaşayan digər türk tayfalarının “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanındakı oğuzlarla eyni olmasını bildirən məqamlardan biri də dini inanclarla bağlıdır. Belə ki, “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”da Basatın anasının kim olduğu sualına cavab olaraq “qaba ağac” cavabını verir. Oğuz xaqanın xanımlarından biri də ağac koğuşundan tapılmışdı.⁴ Uyğurların “Köç” dastanında da Buğa Tiginin ağac koğuşunda dünyaya gəlməsi haqqında məlumat var.⁵ Albanların bizə gəlib çıxan ən dəyərli tarixi mənbələrindən olan “Alban tarixi” əsərində də türklər arasında yayılan ağac kultuna rast gəlinir. M.Kalankalı alban zadəganlarının hun-xəzərlərlə münasibətləri tənzimləmək üçün Albaniyanın yepiskoplarından İsraili missionerlik məqsədi ilə hunların-xəzərlərin arasına göndərilməsi haqqında məluma verir.⁶ İsrailin missionerliyi hunlarla eyni dili danışdıqları zaman daha uğurlu alına bilərdi. Bu əsərdə hunların ağaca sitayiş etmələri, Tanq-rixan adlanan tanrılarına qurban vermələri haqqında da məlumatlar

¹ Алиев К.Г. Албаны-кочевники и бацилевс Зобер / Изв. АН Азерб. ССР, сер. Общест. Наук, 1962, №8, с.26.

² Алиев К.Г. Албаны-кочевники и бацилевс Зобер... с. 28.

³ Kitab-i Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 69.

⁴ Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I kitab, Bakı: Yazıçı, 1992, s. 62.

⁵ Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I kitab, Bakı: Yazıçı, 1992, s. 154.

⁶ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... 1993, s. 160.

var.¹ Bu “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanında oğuz türklərinin sitayiş etdiyi “insana dadlı can verən”, uca Tenqri ilə eynilik təşkil edir. Hun-xəzərlərə göndərilən xristianlığın təbliğatçısı İsrailin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Alp İlutuer Tanrı xana aid olan hündür və bol yarpaqlı palıd ağaclarından ən böyüyünün kəsilməsi haqqında məlumat da “Alban tarixi” əsərində yer alır.² Bütün bunlar xəzərlər, hunlarla albanların necə bir-birinə yaxın olduğunu bütün bu yuxarıda sadaladıqlarımız-ağac kultu, Tenqri inancı kimi orta q adətlər isbat edir. Həmçinin, bu siyahıya haqqında danışılan xalqların hər birində olan at kultu, at əti yemək, at qurbanları ilə bağlı adətləri də əlavə edə bilərik. Antik müəlliflərdən K.Ptolemey sarmatlarda at əti yemə adətinin olduğunu qeyd etmişdir.³ Türk xalqları arasında indi də at südü içmə, at əti yemə alışqanlıqları qalmaqdadır.

Bütün bu sadalanan məlumatlar alban tayfalarının türkdilli və türk əsilli xalqlara da oxşar cəhətlərinin olduğunu göstərir.

Albaniyanın qərb torpaqlarında yaşadığı bilinən tayfalardan biri də gellər (bəzi kitablarda gerr, her) tayfalarıdır. Onları antik müəlliflərdən Strabon, Plutarx Albaniyanın qərbində yaşayan tayfalar olaraq göstərmişlər. Düzdür, gellər həmçinin, Xəzər dənizi sahili boyunca cənuba doğru ərazilərdə də antik müəlliflər tərəfindən xatırlanırlar (*Strabo. XI.7.1*)⁴ və bəzi tədqiqatçıların fikrincə Gilan ərazisi məhz bu tayfaların adları ilə bağlıdır. Lakin onların həm də Albaniyanın qərbində yaşamaları da danılmaz faktdır. Strabondan oxuyuruq: “Pompeyi yürüşdə müşayiət edən və albanlar ölkəsinə gələn Teofan deyir ki, skif tayfaları olan gellər və leqlər amazonlar və albanlar arasında yaşayırdılar; bu ölkədə həmin tayfalarla amazonların arasından Mermodalida çayı axır” (*Strabo. XI.7.1*).⁵ Məlumatdan görünür ki, Strabon gellərin albanlardan qərbdə, amazonların qonşuluğunda yaşadığını qeyd edib. Bu təxminən Kambisena vilayətinin

¹ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... 1993, s. 156, 159.

² M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... 1993, s. 168.

³ Claudius Ptolemy. The Geography. (Translated by Stevenson E.L.). New York: Public Library, 1991, p. 41.

⁴ Страбон. География... 1964, с. 481.

⁵ Страбон. География... 1964, с. 481.

bir hissəsini təşkil edir. Plutarxın məlumatları da təxminən eyni məzmunludur: “Amazonlar Qafqazın Hirkan dənizinə uzanan hissəsində yaşayırdılar. Lakin onlar bilavasitə albanlarla qonşu olmayıb, onların arasında gəllər və leqlər yaşayırdı” (*Plut. Pomp. XXXV.4*).¹ Hər iki məlumat bir-birinin eyni olacaq dərəcədə oxşardır. Bu hər iki müəllifin qaynağının eyni olmağına dəlalat edir. Çox güman ki, bu Pompeyin Qafqaza yürüşünü müşayiət edən Mitilenli Feofandır. Pompeyin yürüş istiqaməti Albaniyanın daha çox qərbinə uyğun gəldiyi üçün yürüşdə iştirak edənlərin albanlarla bərabər gəllərlə də qarşılaşdığı şübhəsizdir. Qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar gəllərin davamçıları olaraq günümüzdə də Azərbaycanın şimal-qərbində yaşayan ingiloyları hesab edirlər. “İngiloy” termini “yengelo” şəklində də işləndiyi üçün etnonomin özündə “gel” etnosunun adını qoruyub saxladığı açıq görünür. İngiloyların gəllərlə bağlılığını Q.A.Melikişvili, Q.Qeybullayev, Ş.Hacıəli də öz tədqiqatlarında dilə gətirmişlər. Q.Ə.Qeybullayev və Ş.Hacıəli müasir ingiloylarla gəllərin, M.Q.Canaşvili, Q.A.Melikişvili isə herlərlə gerr (gel) tayfalarının eyni tayfa olduqlarını yazırlar. Orta əsr mənbələrində gəllər xel (xer)-erməni mənbələrində, her-gürcü mənbələrində kimi qeyd olunmağa başladılar. Sonralar gəllərin (herlər) yaşadığı bu ərazilər Hereti adlanmağa başladı. Ptolemeyin qeyd etdiyi Gelda şəhərinin də məhz Hereti ölkəsində yerləşdiyini, onun müasir Şilda kəndinə uyğun gəldiyini bir sıra tədqiqatçılar öz əsərlərində qeyd etmişlər.² Qeyd etmək lazımdır ki, Klavdi Ptolemeyin xəritəsində Gelda şəhəri Gerr çayının mənsəbində lokalizə olunub. Onun verdiyi koordinatlardan istifadə edən Ş.Hacıəli belə bir nəticəyə gəlib ki, Gerr çayı müasir Gülger çayının qolu olan Kuraxdır. İlk iki hidronim özündə gel-ger etnonimlərinin saxlamışlar. Ş.Hacıəlinin fikrinə görə gəllərin baş şəhəri olan Geldanı da məhz bu çayın mənsəbində, Samur dağlarından bir qədər qərbdə axtarmaq lazımdır.³ Gelda şəhərinin məhz bu cür lokalizəsi gəllərin yayıldığı areala tamamilə uyğun gəlir.

Deyilənlərdən belə məlum olur ki, gəllərin əsas hissəsi həqiqətən

¹ Алиев К.Г. Античные источники... 1986, с. 62.

² Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan : ingiloylar... 2007, 29.

³ Yenə orada, s. 30.

də Albaniyanın şimal-qərb ərazilərində məskunlaşmış, müasir dövrümüzə qədər ərazinin başlıca etnik qruplarından biri olmuşlar. Qeyd edək ki, gel tayfaları haqqında məlumat verən antik müəlliflərdən bəziləri Xəzər dənizi boyunca yaşayan gellərdən yazmışlar. IV əsr müəllifi Rufi Fest Avien isə, Midiya çarlığı ərazisində yaşayan gelləri öz əsərində qeyd etmişdir. Məhz bu fikirlərə istinad edən bəzi tədqiqatçılar Gilan şəhərini gellərlə bağlamışlar. Məhz bu məsələ ilə bağlı İ.Əliyev yazırdı ki, gellər Gilan toponimi ilə birbaşa əlaqədirlər və onlar irandilli kadusilərin davamçılarıdır.¹ Bundan əvvəl isə, müəllif digər bir əsərində gelləri qafqaz-hurri dil qrupuna aid etmişdi.² Gilan toponimi gellərə aid ola bilər, çünki, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Xəzər dənizi sahilində, Midiya ərazisində yaşayan gellər də var idi. Lakin onların etnik mənsubiyyəti barədə qəti fikir söyləmək mümkün deyil.

Albaniyanın qərbində yaşayan tayfalardan biri də şimal-qərbdəki sərhəd bölgədə yaşayan lupen (lpin) tayfalarıdır. Alban vilayətlərindən biri orta əsr erməni mənbələrində Lpink adlanırdı. Bu toponimin adı alban katolikoslarının titullarında da öz əksini tapır. Alban katolikosları tarixən “Albaniya, Lpiniya, Çolanın katlikosu” titulu daşımışlar (*M.Kal. III.20*).³ Bu toponim əslində lupen tayfalarının adı ilə bağlıdır. Antik lupenlərin yaşadığı ərazi sonralar Lpiniya, Lpink adlandırılmışdır. Lpiniya vilayəti Alazan çayının vadisində, Böyük Qafqazın cənub ətəklərində yerləşirdi.⁴ M.İ.Artaşmanov, S.T.Yeremyan, T.Q.Papuaşvili lupenləri Alazan çayının yuxarı axarlarında lokalizə edirlər.⁵ Bu bölgə antik dövrdə İberiya və birbaşa sərhədi təşkil edən ərazi idi. Hal-hazırda Gürcüstan Respublikasının Laqodexi rayonu ərazisində Lapniani, Telavidə Laban-Kuri, Duşeti ərazisində isə Lapani-Atkari toponimləri özlərində məhz

¹ Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, с. 16.

² Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены... с. 66.

³ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 204.

⁴ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев... с. 151; Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании... с. 148-149.

⁵ Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эретии: очерки социально-экономической и политической истории. Автореф. дис. канд. ист. наук. Тбилиси. 1971, с.7.

lupenlərin adını saxlayırlar. Həmçinin, antik müəlliflərin İori kimi qeyd etdiyi Qabırrı çayı orta əsr erməni mənbələrində Lopnas, Lubnas adlandırılmışdır ki, bu da lupenlərlə birbaşa əlaqəlidir. Alban çarı II Vaçeni Perozla savaşı məhz Lubnas çayının sahilində gerçəkləşmişdir ki, döyüşdə lpinlər (lupenlər) də iştirak etmişdir.¹

Antik müəlliflərdən Böyük Plini lupenlərin etnik ərazilərini açıq şəkildə göstərmişdir: "...Albaniya sərhədlərindən başlayaraq dağların bütün sinəsi boyu vəhşi silv tayfaları, onlardan aşağıda lupenlər, sonra isə, didurlar və sodlar yaşayırdı. Onların arxasında çoxlarının səhvən Kaspi qapıları adlandırdığı Qafqaz qapıları yerləşir"(Plin. VI.26.30).² Qafqaz qapılarının Kaxetiya ərazisində Borbalo dağlarında yerləşməsi haqqında Ş.Hacıəlinin fikrini əsas götürməli olsaq, İberiya ilə Albaniyanın sərhədləri boyunca lupenlərin yaşadığını və Lpiniya vilayətinin də təxminən həmin əraziləri əhatə etməsini görürük. Qafqaz dağlarındakı keçidlərdən biri də məhz lupenlərlə bağlıdır. Ərəb mənbələrindəki Bab Liban şah keçidi, Lbin səddi də məhz onların adı ilə bağlıdır.³

T.Məmmədov M.Kalankatlıya istinadən bildirir ki, lpinlər Dağıstanın dağlıq hissəsində, silvlərlə (çilblər) qonşuluqda yaşayırdılar.⁴ Lakin, onların Böyük Qafqazın cənub ətəklərində, Alazan çayının yuxarı axarlarında yaşaması fikrini də istisna etmir. Ola bilsin ki, əvvəllər daha çox qərbi Albaniyada yaşayan lpinlər erkən orta əsrlərə doğru Albaniyanın bir qədər şərqinə doğru çəkilmişlər. K.Əliyev onları Böyük Qafqaz dağlarının ətəklərinin ön hissələrində, Alazan çayı vadisi və onun şərq hissəsində yaşadığını göstərmişdir.⁵ B.Papuaşvili də onların Böyük Qafqazın yuxarı hissələrində yaşaması fikri ilə razılaşır.⁶

¹ Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi. Red. İ.S.Bağırova... s. 28.

² Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007... s. 26.

³ Сулейманова С.А. Этнополитическая история северо-западной Албании в свете архетипов в местных источниках / АМЕА-nın Xəbərləri, tarix, fəlsəfə. və hüquq seriyası, 2004, №4, c. 54.

⁴ Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə... s. 63.

⁵ Алиев К.Г. К вопросу о языках на территории Азербайджана / Труды Инс-та истории АН Азерб. ССР. Т. 14, 1960, с.18.

⁶ Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эретии... с. 8.

Lupenlərin etnik mənsubiyyəti məsələsinə gəldikdə isə, bu məsələ konkret həllini hələ də tapmayıb. Lakin, tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti onların Cənubi Dağıstan və Albaniyanın etnik avarlarının əcdadı olması fikrini təsdiqləyir.¹ Q.Qeybullayevin fikrinə görə lupenlər Albaniyanın şimal-qərbinin köklü sakinləri olan avarların əcdadıdır və onların bir hissəsi Şərqi Gürcüstan tayfaları tərəfindən assimilyasiya olunmuşdur.

Albaniyanın qərbində yaşayan tayfalardan biri də silvlərdir. Orta əsr mənbələrində çilblər kimi qeyd olunan silvləri də ilk dəfə Böyük Plini qeyd etmişdir (*Plin. VI.26.30*).² Onlar Albaniyanın İberiya ilə sərhədi yaxınlığında, lupenlərin qonşuluğunda, Qafqazın cənub yaşayır-dılar. Böyük Plini silvlər haqqında “vəhşi silv tayfaları” ifadəsini işlətməmişdir (*Plin. VI.26.30*).³ Bununla ola bilsin ki, onların döyüşkən olmalarının ifadə etməyə çalışmışdır. S.T.Yeremyana görə çilblər (silvlər) Duşetiya-da, Alazan çayı ətrafında yaşamışlar. V.Q.Kotoviç isə onları Samur çayının orta axarlarında lokalizə edir. Şirvan toponimini silvlərlə bağlayanlar isə tamamilə yanılırlar. Çünki, Q.Qeybullayevin də qeyd etdiyi kimi, etnonimin yerli forması ya “silv”, ya da “çilb”dir ki, antik müəlliflər onları silv olaraq qeyd etmişlər.⁴ Zaqatala ərazisində Tsilban, Balakən rayonu ərazisindəki Tsolban toponimləri isə, əslində özlərində “silv” etnonimini daşıyırlar. Bunu vaxtilə V.F.Minorski də qeyd etmişdir. Lakin, müəllif bu toponimlərin Dağıstan ərazisindəki Tsulipan adlanan ərazi ilə də əlaqələndirir. T.Məmmədov isə silvlərin Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində, Alazan çayının yuxarı axarlarında, Samur çayının cənubunda, Andiy və Koysu çayının yuxarı hissəsində yaşadığını, mənşəcə qafqazmənşəli olduqlarını deyir.⁵

Silv tayfaları orta əsrlər dövründə də Albaniyanın qərbində yaşamaqda davam edirdilər. V əsr erməni müəllifi Aqafangel 225-ci il hadisələri ilə bağlı onları xatırlayır: “...çoxlu sayda güclü və cəsur

¹ Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi... s. 36.

² Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar... s. 26.

³ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar... s. 26.

⁴ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев... s. 155.

⁵ Мəmmədov Т. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə... s. 62.

alban, İpin, çilb süvariləri...”. F.Buzand isə, çilbləri başqa tayfalarla bərabər maskut çarı Sanesanın IV əsrin 30-cu illərində Armeniya çarlığı üzərinə yürüşündə xatırlayır. Daha sonra 450-451-ci illərdə Cənubi Qafqaz xalqlarının sasanilərə qarşı mübarizəsində, sərhəd qala-Çorada iki dəfə adları çəkilir. Sonuncu dəfə isə, çilblərin adına VII əsr erməni coğrafiyasında “Asiya Sarmatıyası”na daxil olan tayfalar arasında sadalanır. Ola bilsin ki, bu vaxtlar silvlər şimala doğru çəkilərək Albaniyanın sərhədləri xaricinə çıxmışdılar.

Albaniyanın daha çox mərkəzi hissələrində yaşasalar da, sonralar qərb torpaqlarına da yayılan tayfalar utilər olmuşlar. Onların adını hələ e.ə. V əsrdə Herodot çəkir, Otena (Uti) vilayətini xatırlayır (*Herod. III.93*).¹ Herodota görə bu tayfalar Əhəmənilər dövründə saqartilər və müqlərlə bərabər imperiyanın XIV satraplığına daxil idilər (*Herod.III.93*).² Onlar birlikdə Əhəməni xəzinəsinə ildə 600 talant gümüş xərac ödəyirdilər (*Herod.III.94*).³ XIV satraplığın Xəzərətrafi ərazinin cənub-qərbinə əhatə etdiyi düşünülür. Deməli, Herodotun təsvir etdiyi zamanda utilər Arazətrafi ərazidə, həmçinin, Midiya ərazisində yaşayırdılar. Bəzi müəlliflər utilərin qonşuluğunda müqlərin yaşaması faktını nəzərə alaraq, Muğan etnotoponimini müqlərlə bağlayır, utilərin isə Muğana yaxın ərazilərdə yaşadığını söyləyirlər. Ola bilsin ki, əvvəllər Arazdan cənubda yaşayan utilər zaman keçdikcə Arazdan şimala doğru yayılmış, orta əsrlərdə Uti adlanan vilayətin ərazisində də məskunlaşmışlar. N.Q.Adonts,⁴ İ.Q.Əliyev⁵ də onların cənubdan şimala doğru hərəkət etdiklərini söyləyirlər. Ola bilsin ki, b.e. I əsrində utilər artıq Kür-Araz ovalığında məskunlaşmışdılar. Amma utilərin yaşadığı ərazi bununla da kifayətlənmir. Tədqiqatçılar Albaniyanın şimal-qərbində də utilərin mövcudluğunu, hətta ikinci bir Uti vilayətinin orada

¹ Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrü... s. 14.

² Алиев К.Г. Античные источники по истории... с. 14.

³ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе... 1893, с. 9

⁴ Адонц Н. Армения/Новый энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона. СПб.1912. т.III, кол. 601.

⁵ Алиев И.Г. История Мидии. Баку : изд. АН Азерб. ССР, 1960, с. 67.

yerləşdiyini söyləyirlər.¹ M.Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində belə bir məlumat var ki, xristian dinini yaymaq üçün Albaniya ərazisinə gələn müqəddəs Yelisey maskutların ölkəsinə, oradan isə “...Uti ölkəsinə, Srxarn şəhərinə gəldi...sonra Gisə gəldi və kilsə tikdirdi” (*M.Kal.I.VI*). Burada Gis-Şəki rayonu ərazisindəki Kiş kəndi, Srxarn-Qəbələ rayonu ərazisindəki Srxovqaladır. Bu mətndən aydın olur ki, müasir Şəki, Qəbələ əraziləri də utilərin yaşadığı areala daxil olub, burada albanlarla bərabər utilər də yaşayıb. Bu ərazilərdə indi də özlərini udin adlandıran əhali qrupu yaşayır. Bunlar ya udin adını mənimsəmiş hər-hansı qafqazdilli xalqın qalıqlarıdır, yaxud da sonralar qafqazdilli xalqlar tərəfindən assimilyasiyaya məruz qalmış utilərin özləridir. Bu məsələ albanşünaslıqda ayrıca mövzudur və hələ də öz həllini tapmayıb. Çünki utilər etnik mənsubiyyəti bərdə fikir müxtəlifliyi olan, alban tayfaları içərisində ən qeyrimüəyyəndir. Antik müəlliflər birmənalı şəkildə onları skif xalqına məxsus olan xalq olaraq göstərir. Böyük Plini yazırdı: “...boğazın sağından əvvəldən sonadək skif xalqına aid olan udinlər yaşayırlar”(*Plini. VI.38*).² Etnik termin olaraq udin terminini məhz Böyük Plini işlətməmişdir. Maraqlıdır ki, antik müəllif uti deyil, məhz udin ifadəsindən istifadə etmişdir. M.Kalankatlı isə utiləri Arranın nəslinə bağlamaqla onların birbaşa alban nəslindən olmasını göstərir: “Onun (Aranın) nəsilələrindən uti, qardman (girdman), sod tayfaları, qarqar knyazlığı yarandı” (*M.Kalan. I. 5*).³ Vaxtilə I Pyotra olan müraciətlərində müasir udinlər özlərinin milliyətə alban olduqlarını dilə gətirmişlər. Dağlıq Qarabağda, Zəngəzurun Urud kəndində 1478, 1578-79-cu illərə aid qəbirüstü abidələr aşkarlanmışdır. Bu qəbir daşlarının üzərində ərəb qrafikası ilə, türklərə məxsus təsvirlərlə bərabər “min evladi ağvan” – “albanların nəslindən” yazılmışdır.⁴

1994-1996-cı illərdə Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Sinay

¹ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев... с.147.

² Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе... 1904, с.184.

³ M.Kalankatlı. Albaniya tarixi... s. 17.

⁴ Алекперов А. Кавказская Албания-тюркский народ, тюркская история .<http://karabakh-doc.azerall.info/ru/turkologiya/trk029.htm>

dağlarındakı Müqəddəs Yekatrina monastırına olan ekspedisiyası zamanı aşkarlanan alban yazısı olduğu ehtimal edilən yazı nümunəsinin müasir udin dili əsasında oxunması cəhdi edilmişdir. Abidənin tədqiqatçılarından olan Zaza Aleksidze də etiraf edir ki, “alban yazısının udin yazısı əsasında oxuna bilinməsindən tam əmin olmaq olmaz, çünki, mənbədə udin dilindən deyil, qarqar dilindən söhbət gedir və şübhə yoxdur ki, indi bir neçə min adamın danışdığı udin dili qədim alban dilindən çox uzaqdır...” Bu faktlar utilərin qafqazdilli olması fikrini təsdiqləmək üçün daha çox dəlillərə ehtiyac olduğunu göstərir. Böyük Plini utilərin “skif xalqına məxsus” olduğunu göstərir, skiflərin qafqazdilli olmadığı isə, elm aləminə məlumdur. İndi Qafqaz dillərində danışan udinlərin isə onların birbaşa varisləri olması tam təsdiqini tapmayıb. Albansünaslıqda indiki udinlərin albanların varisi olub Albaniyada aparıcı mövqeyə malik olması barədə iddianın müəllifi İ.P.Petruşevski oldu. O, belə bir fikir ortaya qoydu ki, Oğuz-Qəbələ ətrafında yaşayan udinlər qədim albanların qalığıdır. Sonralar başqa tədqiqatçılar –S.T.Yeremyan, Z.İ.Yampolski, A.Q.Şanidze, İ.H.Əli-yev, F.C.Məmmədova bu fikrə tərəfdar oldular. Müasir udinlər yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Dağıstandilli tayfaların birinin qalığıdır. Lakin söhbət etnik adı alban olanlardan gedirsə, utilərin etnik albanlarla eyniləşdirilməsi inandırıcı deyil. Ən azı ona görə ki, Strabon Atropatenada-Midiya dağları adlanan dağlıq ərazidə Xəzərin cənub qərbində alban və uti tayfalarının yanaşı yaşadığını qeyd edir (*Strabon. XI, 8,8*).¹ Bu o deməkdir ki, alban və uti müstəqil tayfaların adlarıdır.

Uti tayfaları ilə bağlı tarixşünaslığımızdakı maraqlı konsepsiyalardan biri isə onları tarixi kutilərə aparıb çıxarır. Belə ki, İ.M.Dyakonov, İ.Əliyev, R.Məlikov və bir sıra başqa tədqiqatçı alimlər müxtəlif arqumentlər gətirərək utiləri kutilərin davamçıları hesab edirlər.² Əsas sübut olaraq hər iki etnosun yaşadığı ərazi

¹ Страбон. География... 1964, с. 485.

² Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э. М-Л.: Изд-во АН СССР, 1956, с. 92; Алиев И.Г. История Мидии. Баку: изд. АН Азерб. ССР, 1960, с. 65; Меликов Р. Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества. (VI-IV вв. до н.э).

eyniliyi və ad oxşarlığı götürülür. Bundan əlavə, onları aşşur və Urartu mənşəli mənbələrdə Etiuni adlı ərazi ilə də bağlayırlar. Etiuni/Utuni uyğunlaşdırması hələ keçən əsrin tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir. İ.İ.Meşşaninov utiləri etiunların davamçısı hesab edərək sonralar onların bu ərazilərə köçdüyünü iddia edir. İ.Əliyev də bu fikri dəstəkləyərək Etiuni, Otene, Utik etnotoponimlərini müqayisə edərək bu sözlərin hər üçünün ilk hissəsinə, -eti, -ote, -uti hissəsinə diqqət çəkmişdir.¹ R.Məlikov isə qeyd edir ki, etiunlar (utilər) Kür çayı ətrafına gəlir, burada Uti vilayətini təşkil edirlər, sonralar isə, bir qədər də şimala çəkilməşlər. Bununla da müəllif etiunları utilər, utiləri isə udinlərlə eyniləşdirir, beləliklə, hurri-urartu mənşəli hesab edilən etiunları utilərin əcdadı hesab etməklə də onları qafqazdilli hesab etmiş olur. Lakin, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, utilərin qafqazdilli olması Böyük Plinin utilər barədə məlumatı ilə üst-üstə düşmür. Etiunlar barədə olan nəzəriyyə müasir udinlərə aid ola bilər, onlar indi də qafqazdillidirlər. Q.Qeybullayev də müasir udinlərin Etiunidən gəlmiş ola bilmələri barədə nəzəriyyəni dəstəkləyir.² Lakin onların “skif nəslindən olan” utilərlə heç bir əlaqəsinin olmadığını, ikincilərin türkmənşəli albanlara aid olduğunu söyləyir. Maraqlıdır ki, türkmənşəli əhali yaşayan ərazidə utilərlə bağlı etnonimlər, toponimlərin qalmışdır. XVII əsrdə Sibirə yaşayan bir türk ulusu Udin adlanırdı. Həmin tayfanın adı ilə bağlı şəhər indi Nijne-Udinsk adlanır. XVIII əsrdə Azərbaycanda yaşayan Şahsevən türk tayfa birləşməsinin bir qolu da Udulu adlanırdı. Müəyyən olunmuşdur ki, “VII əsr erməni coğrafiyası”nda Arsaxdakı Uti əyalətinin mahal adlarının (Aranrot, Tiri, Rot-Pasian, Aluyen, Tuçkatak, Qardman və Şakaşen) hamısı türkmənşəlidir.³

Albaniyanın qərbində yaşayan tayfalardan biri də qarqarlar olmuşlar. M.Kalankatlıya görə onlar alban çarı Aranın nəslindən olan

Баку: Нурлан, 2003, с. 98

¹ Дьяконов И. М. История Мидии... с. 40

² Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1994, s. 34

³ Yənə orada, s. 35.

tayfalardan idilər (*M.Kalan. I.8*).¹ K.V.Treverə görə onlar alban tayfa ittifaqına daxil olan ən qədim və əhəmiyyətli tayfalardan idilər.² Orta əsrlərə doğru alban tayfa ittifaqına daxil olan tayfalar arasında onların mövqeyinin və sayının artması səbəbindən, V əsrdə yaranan alban əlifbası məhz qarqar dilində tərtib olundu. Erməni müəllifi M.Xorenlidə isə Aranın nəslindən olan tayfalar ayrı-ayrılıqda sadalandıqdan sonra, qarqarlar knyazlıq şəklində qeyd olunub (*M.Xoren. II. 85*).³ Bu da qarqarların orta əsrlərdə Albaniyanın qərbində siyasi gücə çevrildiyinə işarədir. Əvvəllər qarqarlar Albaniyanın qərbindən daha çox şimal-şərqində, şimalında yaşayırdılar. Antik müəlliflər onların Keraun dağlarında yaşadıklarını qeyd etmişlər. Strabon daha əvvəlki müəlliflərə istinadən yazır: “Skepsisli Metrodor və Hipsikrat, həmçinin bu yerlərlə tanış olanlar məlumat verirlər ki, amazonlar qarqarların qonşuluğunda Keraun adlanan Qafqaz dağlarının şimal ətəklərində yaşayırlar” (*Strabo. XI.5.1*).⁴ Albaniyanın şimal-şərqində qarqar etnonimini özündə daşıyan toponimləri orta əsr ərəb müəllifləri öz əsərlərində qeyd etmişlər. IX əsr müəllifi İbn Xordadbeh Şabran və Bab əl Əbvab arasında Qarqar şəhərini qeyd etmişdir. A.A.Bakıxanov da Qarqar şəhərinin Müşkür mahalında yerləşdiyini qeyd etmişdir.⁵ Lakin, qarqarlarla bağlı toponim və oronimlər daha çox Albaniyanın qərb ərazilərindən aşkarlanmışdır. Hələ XIX əsrdə Qarqar çayı və Qarqaris dağı Tiflis quberniyasının Tioneti və Axaltsix qəzalarında (həmçinin Qarqar-meydan, Qarqar-qutan) qeyd olunmuşdur.⁶ Dağlıq Qarabağ ərazisində Qarqardağ adlanan ərazi, Köndələnçaydan şimalda Gərgər kəndi, Qarabağ dağlarından başlayan Qarqarçay, Gədəbəy yaxınlığında Gərgər kəndi və s. mövcuddur. Bütün bunlar qarqarların sonralar Albaniyanın qərb ərazilərinə doğru yayıldıklarını göstərir. Bunlar elmi ədəbiyyatlarda tez-tez rast gəlinən qarqarların e.ə. III əsrdən etibarən yavaş-yavaş qərbə

¹ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 17.

² Тревер К. В. Очерки по истории и культуре... с. 46.

³ Армянская География VII века... с. 294.

⁴ Страбон. География... 1964, с. 477.

⁵ Бакиханов А.К. Гюлистан-Ирам... 1991, с. 166.

⁶ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев... с. 77.

doğru çəkilərək Qarabağın düzən hissəsində məskunlaşmaları barədə olan mülahizəni təsdiqləyir. S.T.Yeremyan qarqarları Kür çayından cənubda, Qarqarçayın hər iki sahilində lokalizə edir.¹ Bu lokalizə XIII əsr müəllifi Yaqut əl Həməvinin Beyləqan yaxınlığında, Mil düzündə qeydə aldığı Karkar şəhəri ilə üst-üstə düşür. T.Məmmədovun fikrinə görə qarqarlar əsasən Qarqar düzündə (ind. Dağlıq Qarabağ ərazisində), Kür çayının cənubunda, Qarqarçay hövzəsində yaşamışlar.² K.V.Trever də qarqarların e.ə. III əsrə qədər şimalda dağlıq ərazilərdə məskunlaşması, daha sonralar isə Qarabağ düzünə enmələri fikrindədir.³ K.Əliyev də həmin fikri təsdiqləyir, həmçinin müəllif qarqarları kəngərlərlə eyniləşdirir. Müəllif Klavdi Ptolemeyin Albaniyanın şəhər və kəndləri arasında Qanqaranın adını çəkməsinə diqqət çəkərək bu coğrafi adın kərgər, kəngar tayfalarının adı ilə bağlı ola biləcəyini dilə gətirmişdir.⁴

Qarqar tayfalarının etnik mənsubiyyəti məsələsinə gəldikdə isə, bəziləri onları qafqazdilli, bəziləri isə türkdilli hesab edirlər. P.K.Uslar, A.Q.Şanidze, Y.Yusifov və başqa bir qrup alim onları qafqazdilli hesab edirlər.⁵ Buna səbəb M.Xorenlinin onların dili haqqında kobud və boğaz səslərinin bol olması haqqında məlumatıdır. Lakin nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil ki, türk dilləri qrupuna daxil olan noqayların dili də boğaz səsləri ilə zəngindir.⁶ XVIII əsrin alman səyyahı Tunmann yazırdı: “Noqayların dili onlar üçün (osmanlılar) nisbətən anlaşılandır, onlar asta və çox boğazdan danı-

¹ Еремян С.Т. Раннефеодальные государства Закавказье в III-VII вв. В кн. Очерки истории СССР. М.: Изд-во Ак. наук СССР.1958,с. 304.

² Мəммədov Т. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə... s. 64.

³ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре... с. 46.

⁴ Вопросы истории Кавказской Албании...1962, с. 58.

⁵ Услар П.К. Начало христианства в Закавказье и Кавказ / Сборник сведений о Кавказских горцах. Вып. II, Тифлис, 1869, с. 17; Шанидзе А.Г. Язык и письмо Кавказских албанцев //XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М.: Восточная литература, 1960, с.8; Юсифов Ю.Б.О некоторых языковых элементах тюркского происхождение в сочинении албанского историка /Сов-я тюрк-я, 1974, №2, с.71-79.

⁶ Алекперов А. Один из древних тюркских этносов Передней Азии-кадусии / Tarix və Gərçəklilik, 2010, I cild, s. 23.

şırlar”.¹ Bundan əlavə, Mərkəzi Asiyada çoxlu sayda qarqarlarla bağlı toponimlər var: Yeddisu ərazisində Karkar adlanan ərazi, Qazaxıstanın mərkəzi hissələrində Qarqarlı adlanan dağlıq ərazi, İli düzənliyində Karkar çayı, Türkmənistanda iki Qarqar çayı və s. Maraqlıdır ki, bu ərazilərdən hər birində türkdilli əhali qrupu yaşayır. Bu faktlar göstərir ki, qarqarlar da əraziyə olan köçəri türk axınlarının nəticələrindəndir.

Beləliklə, qarqar tayfaları Albaniyanın qərb, cənub-qərb ərazilərinin sakinlərindən olmuş, orta əsrlərə doğru daha da qüvvətlənərək Albaniyada hegemon qüvvələrdən birinə çevrilmişdir.

Albaniyanın qərb torpaqlarında yaşayan əhali olaraq antik müəlliflər sakasenlərin də adını çəkirlər. Bu etnonimin saklarla birbaşa əlaqəli olduğu məlum məsələdir. Saklar isə, ya skiflərin özüdür, ya da ki, onların bir hissəsidir. Antik müəlliflərdən Herodota istinad edən Ə.Ələkbərov bildirir ki, skiflər özlərini “skolot” adlandırırdılar.² Pontdakı yunan koloniyaları onları skif adlandırmış, farslar isə onlara “saka” demişlər (*Herod. IV.5*).³ Qədim mixi yazılı mətnlərdə, aşşur, yəhudi mənbələrində isə onlar “Aş-qu-za/İş-qu-za/Skuda/Aş-ke-naz” şəklində qeyd olunub. Hind mənşəli mənbələrdə skiflər “şaka”, çin mənbələrində “se” olaraq qeyd olunmuşlar.⁴

Ə.Ələkbərovun fikrinə görə “qədim ənənəyə sadıq qalan erkən orta əsr yunan müəllifləri kimmer, skif, sak ümumi adları altında birmənalı şəkildə türkləri nəzərdə tutublar”. Müəllif fikrini orta əsr müəllifləri olan Menandr və Prokopinin əsərlərindən gətirdiyi iqtibaslarla qüvvətləndirərək qeyd edir ki, Menandra görə türklər qədim zamanlarda “saka” adlanıb.⁵ Eyni zamanda Prokopi də bulqar türklərinə aid olan utiqurlardan söhbət açarkən onların qədimdə “kimmer” adlandırıldığını qeyd etmişdir.⁶ Nikifor Qreqorun bu

¹ Тунманн И. Крымское царство / Хазар. Баку, 1990. №4, с.23.

² Алекперов А. Один из древних тюркских этносов.. с. 24.

³ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе... 1893, с. 76.

⁴ Алиев И.Г. История Мидии... с. 24.

⁵ Алекперов А. Один из древних тюркских этносов.. с. 24.

⁶ Прокопий из Кесарии. Война с готами. Пер. С.П.Кондратьева. М: Изд.

barədəki fikri də maraqlıdır: “Homer onları (bulqarları) kimmer adlandırır, Herodot müxtəlif mənşəli və skif, Plutarx kimvr və tevton adlandırır...”¹

Bütün bu deyilənlərdən belə məlum olur ki, skif-sak-kimmerlərin mənşəyinin eyni olması ehtimalı daha inandırıcıdır. Həyat tərzinə görə isə onlar daha çox türklərə yaxındırlar. Antik müəlliflərin skif-kimmer-saklarda görüb qeydə aldıkları adətlərin bir çoxu türk xalqlarının adət-ənənələrində, həyat tərzində əks olunur. Bunlardan biri öldürülmüş düşmənlərlə bağlı olan dini ayinlər, adətlərdir. Antik müəlliflərin məlumatına görə skiflər öldürülən düşmənin kəllələrini öz evlərində saxlayırdılar. Antik müəlliflərdən Herodot skiflərdə bu adətin mövcudluğunu qeyd etmişdir.² Bu adət-ənənə uzun müddət skif-saklar, türk qövmələri yaşayan ərazilərdə mövcud olmuşdur. Maraqlıdır ki, Aristotelin əsərlərində iberlərdə də buna bənzər adətin mövcudluğu barədə məlumat var. Antik müəllif qeyd edir ki, skiflər bir bayram zamanı hələ düşmən öldürməyən şəxsə dairəvi camdan içki içməyə icazə vermirdilər, döyüşkən iberlərdə isə, qəbrin ətrafına döyüşçünün öldürdüyü düşmənlərin sayı qədər çubuqlar sancırdılar.³ Ola bilsin ki, burada haqqında danışılan əhali qrupu skif-sarmatlarla qohum olduğu antik müəlliflərdən Strabon tərəfindən qeydə alınan əhalidir. Strabon onların döyüşkənliyi ilə seçildiyini xüsusilə qeyd etmişdi (*Strabo.XI.3.3*).⁴

Bu ritual oğuz türklərinin qəhrəmanlıq dastanı olan “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanında da öz əksini tapmışdır. Dastanın “Uruzun dustaq olduğu” boyunda oğuzların başçısı Qazan xan oğuz igidləri üçün verdiyi ziyafətdə öz oğlunun bu yaşa çatıb hələ düşmən öldürmədiyindən çox utandığını dilə gətirmişdir. Bu ziyafətin ritual xarakteri daşdığını oğuzların liderinin doqquz qabdan içməsi, sonra isə rüsvay olmuş oğlunu oradan aparması sübut edir.⁵

Академии Наук СССР, 1950, с. 382.

¹ Алекперов А. Один из древних тюркских этносов.. с. 24.

² Геродот. История... 1972, с. 203.

³ Халилов М. О происхождении албанского погребального ритуала “убитые враги” / Azərbaycan arxeologiyası, 2002, №3-4, с. 27.

⁴ Страбон. География... 1964, с. 474.

⁵ Халилов М. О происхождении албанского погр. ритуала... с. 27.

Ərəb mənbələrində də oğuzlarda buna bənzər adətlərin mövcud olması göstərilib. X əsr ərəb müəllifi Əhməd ibn-Fədlan yazır ki, dəfn zamanı vəfat etmiş oğuzun əlinə içki ilə doldurulmuş qədəh verirlər.¹ Sonra isə qeyd edir: “Əgər o cəsur idisə və nə vaxtsa, kimisə öldürmüşdüsə, onlar öldürülənlərin sayı qədər fiqurlar hazırlayıb qəbirə yerləşdirirdilər”.

VII əsrin Çin mənşəli mənbələrində (“Çjouşu”, “Suyşu”, “Beyşi”) isə belə bir məlumat var ki, türklər öldürülən düşmənlərin sayı qədər daşları ölən şəxsin qəbrinə yerləşdirirdilər.²

Bütün bu sadalananlardan belə məlum olur ki, skif-kimmer-sakların ümumi kökləri ola biləcəyi kimi, onların türk qövmələri ilə qohum olmaları ehtimalı da az deyil. Bu qədər oxşar adət-ənənə, xüsusiyyətlər səbəbsiz və təsadüfi xarakter daşıya bilməz. Buna görə də bəzi tədqiqatçılar skif və sakların etnik cəhətdən eyni olduqlarını söyləyir və Albaniya ərazisində yerləşən Sakasena vilayətinin də Böyük Skif çarlığının özəyi hesab edirlər.³ Lakin, həm skif, həm də sak etnonimləri ümumiləşdirilmiş xarakter daşıyaraq, etnik cəhətdən yaxın olan müxtəlif tayfaların ümumi adlandırılması da ola bilər. “Alban” etnoniminin ifadə etdiyi məna kimi, həm konkret tayfa adı, həm də etnik, adət-ənənə və s. ortaq cəhətləri olan bir neçə tayfanın ümumi adı olaraq işlənə bilər. Antik müəlliflər “skif həyat tərzini” sürən istənilən köçəri tayfanı skif, ya da sak olaraq qeyd edə bilirdilər. Sakasenlər məsələsinə də bu cür baxmaq lazımdır. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin ümumi fikrinə görə sakasenlər skif-sak tayfalarına aiddirlər, köçəri axınları nəticəsində Albaniyaya gəlmiş, sonralar Sakasena adlanan ərazidə məskunlaşmışlar. Strabon açıq şəkildə yazır ki, “(onlar) torpağa yiyələnmişlər və bu torpaq məhz onların adı ilə Sakasena adlanmağa başlamışdır” (*Strabo. XI.8.4*).⁴ Böyük Plini isə qeyd edir ki, mosxların torpaqları Kürə

¹ Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы и комментарии. Харьков: Харьковского государственного университета, 1956, с.128.

² Халилов М. О происхождении албанского погр... с. 28

³ Агасыоглы Ф. Албанский алфавит-миф или реальность. myazerbaijan.org/index.php?p=history/46

⁴ Страбон. География... 1964, с. 484

tökülən İber çayına qədər uzanır, onlardan aşağıda isə sakasenlər yaşayırlar. Hələ e.ə. VIII əsrdən başlayaraq Cənubi Qafqaz ərazisində skiflər xatırlanır. Aşşur mətnlərində e.ə. VIII əsrdə skiflərin Manna ərazisində məskunlaşmalarından danışılır. Herodot, Ksenofont, Strabon, Tasit kimi antik müəlliflər də Qafqazdan danışarkən burada skifləri qeyd etmişlər. Albaniya ərazisinə də elə həmin köçlər zamanı gəlib çıxmışlar. Y.Yusifov yazır ki, saklar kimmer-skif birliliyinə daxil idilər, Albaniya ərazisinə isə, İspakayın başçılığı ilə gələrək Kür ilə Araz arasında Sakasena məskunlaşmışlar.¹ K.V.Trever isə yazırdı: “Alban ittifaqını təşkil edən tayfalar içərisində Albaniyadan Armeniya ərazisinə keçməyə çalışan, amma Kür sahilindəki məhsuldar torpaqlarda məskunlaşan skif və sak tayfalarının varisləri də var idi”.² Müəllifin fikrinə görə onlar Kürün sağ sahilində-Sakasena adlanan ərazidə məskunlaşdılar. Akademik V.V.Struve isə, skif və sakların ayrı-ayrılıqda gəldiyi, sakların Əhəməni dövrünün əvvəllərində gəldiyini söyləyir. Q.Qeybullayevin fikrinə görə isə sakasenlər köçəri kimmer-skif-sak axınlarının bir hissəsidir.³ Müəllif belə hesab edir ki, saklar Albaniyanın müxtəlif ərazilərində - Sakasena, qərbi Albaniya ərazilərinə daxil olan müasir Şəki ərazisində, Kaspianada yaşamışlar. K.Əliyev belə bir nəticəyə gəlir ki, sakasenlərin və ya sakların birlikləri qədim Albaniyanın şimal-qərb hüdudlarına bitişik ərazilərdə, başlıca olaraq Tərtər çayından qərbdə məskunlaşmışlar.⁴ Mingəçevir, Qarabağ, Gədəbəy, Mil düzü, Şəmkirdə və Albaniyanın sakların yaşadığı ehtimal olunan digər ərazilərində aşkarlanan qəbir abidələri bir daha deyilənləri təsdiqləyir.

Sakasenlərin etnik mənsubiyyəti məsələsi skif və sakların etnik mənsubiyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Onların irəndilli olduğunu söyləyənlər olsa da, bu fikir o qədər də inandırıcı sayıla bilməz.

¹ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев... с.84

² Тревер К. В. Очерки по истории и культуре... с.49

³ Budaqov B., Qeybullayev Q. Yuxarı Qarabağ/

/http://budaqbudaqov.com/index.php?option=com_content&view=article&id=14:yuxari-qaraba&catid=71:vtm&Itemid=12

⁴ Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrdə... s. 22

Çünkü, əgər saklar-sakasenlər irandilli olsaydılar, bu zaman Albaniyanın Kürdən cənubdakı geniş bir hissəsi iranlaşmaya məruz qalardı, bu ərazilərdə irandilli toponimlər üstünlük təşkil edərdi¹. Sakasena ərazisində, həmçinin sakasenlərin yayıldığı digər ərazilərdə türk toponimləri üstünlük təşkil edir.

Antik müəlliflərə istinadən Albaniyanın qərbində yaşadığı bilinən tayfalar içərisinə sodlar (savdeylər) də daxildir. M.Kalankatlı, həmçinin erməni müəllifi M.Xorenli tərəfindən alban çarı Aranın nəslindən olan tayfalar arasında qeyd olunan bu tayfanın adına antik mənbələrdə “sod” şəklində, ilk dəfə Böyük Plininin məlumatlarında rast gəlinmişdir. Antik müəllif onları lupenlərdən sonra, didurların qonşuluğunda qeyd etmişdir (*Plin. VI.26*).² Orta əsr mənbələrində isə, onlar savdey, sode, tsod (erməni mənbələrində), sode (gürcü mənbələrində) olaraq qeyd edilmişlər. K.V.Trever sodları İori çayının orta axarlarında lokalizə edir.³ T.Q.Papuaşvili də onları eyni ərazidə yerləşdirir.⁴ Ş.Hacıəli⁵ isə onları Suceti-Qaret Kaxetidə lokalizə edir. Ş.Hacıəli bu lokalizəsində XI əsrin gürcü mənbələrinə əsaslanır ki, bu əsərlərdə müqəddəs Ninonun missionerlik fəaliyyəti ilə bağlı Kxoetiyyə (Kuxetiyə) gəlməsi, burada yaşayan sodeları da xristianlaşdırılmasından bəhs olunur.⁶

D.L.Muxxelişvili sodları alban tayfalarına aid etmişdir.⁷ Q.Qeybullayev isə, sodların savdeylər olması ilə razılaşmayaraq onları Klavdi Ptolemeyin isondları ilə uyğunlaşdırır. Müəllifin fikrinə görə onlar müasir çeçen xalqının əcdadlarıdır. M.Kalankatlının qeyd etdiyi savdeylər, M.Xorenlinin qeyd etdiyi sodelərin isə, Plininin sodları ilə əlaqəsi olmadığını vurğulayaraq sode/savdeyləri türkdilli hesab edir. Lakin, Böyük Plininin qeyd etdiyi sodların Albaniya

¹ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев... с.100

² Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar... 2007, s. 25-26

³ Тревер К. В. Очерки по истории и культуре... с.194

⁴ Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эретии... 1971, с. 8

⁵ Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan : ingiloylar... 2007, s. 84

⁶ Обращение Грузии. (Пер. с древнегруз. Э.Такайшвили). Тбилиси: Изд. Мецниереба, 1989, с.27.

⁷ Мухелишвили Д.Л. Город Уджарма. Тбилиси: изд. АН Груз.ССР Автореф. дисс.канд. истю наук, 1956, с.7.

hüdudlarında, həm də onun qərb ərazilərində yaşaması faktını nəzərə alsaq, orta əsrlərdə təxminən həmin bölgədə məskunlaşmış olan sode/savdeylənin elə onların davamçısı olduğunu görürük. Gürcü müəllifi T.Q.Papuaşvili də onları hər tayfalarına aid olan əhali qrupu kimi göstərmişdir.¹ Əvvəllər şimal-qərbi Albaniyada yaşayan sodlar zaman keçdikcə bir qədər cənuba yayılaraq orta əsrlərdə Albaniyaya aid olan Sünik vilayəti ərazisində də məskunlaşmışlar. “VII əsrin erməni coğrafiyası”nda belə bir məlumat var ki, Sünik vilayətinin ərazi vahidlərindən biri Sotk adlanırdı. S.T.Yeremyan yazırdı ki, erməni mənbələrindəki Sodk, Sotk indiki Basar-keçər ərazisidir.² Q.Qeybullayevin fikrinə görə Sodk Sadak toponiminin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Sadak isə, XVIII əsrin mənbələrində Azərbaycanla Gürcüstan arasında qeydə alınmış bir dairə adıdır. Müəllif qeyd edir ki, orta əsr ərəb mənbələrində Şəmkir yaxınlığında qeyd olunmuş Yurd-Şadakban toponimi də Sadak toponiminin dəyişik formasıdır.³ Azərbaycan Respublikasının Qazax, Tovuz rayonları ərazisində bir neçə Sadıxlı kəndi, Gürcüstanda Borçalı ərazisində Sadaxlı kəndlərinin olması bu toponimin qorunub saxlanıldığını göstərir. Ermənistan ərazisində də bu toponim qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, Sadaxlo, Sadıxlı toponimlərinin qeydə alındığı ərazilərin hər birində azərbaycanlılar yaşayırdı.

Təəssüf ki, sodlar haqqında məlumatlar çox azdır. Əlimizdə olan məlumatlardan yalnız onu deyə bilərik ki, onlar Albaniyanın qərb torpaqlarının sakinlərindən biri olmuşlar. Orta əsrlər dövründə bu ərazilərdə yaşayan sode/savdeylər isə sodların varisləri olmuşdur. Sode/savdeylərin etnik mənsubiyyəti barədə birbaşa məlumat olmasa belə bəzi müəlliflər onları türkdilli hesab edirlər.⁴

Albaniyada yaşayan əhalinin xarici görünüşünü təsvir etməyə cəhd göstərən ilk antik yazar Strabon olmuşdur. Onun yazdığına görə “alban kişiləri düz qaməti və hündür boyları ilə seçilir” (*Strabo*.

¹ Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эретии... 1971, с. 8.

² Еремян С.Т. Раннефеодальные государства Закавказья... с.303.

³ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев... с.124.

⁴ Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə... s. 65.

XI.4.4).¹ Böyük Plini də albanları təsvir etməyə çalışmışdır. O yazır ki, “Albaniyada alagözlü insanlar doğulur” (*Plini. VII.12*).² Albanları xarici görünüşü ilə bağlı daha bir məlumat Y.Solinə aiddir: “...sahil ərazilərdə məskunlaşan albanlara gəldikdə, onlar Yasonun nəslindən sayılırlar. Onlar ağsaçlı doğulurlar. Gözləri aladır və gecələri gündüzdən daha yaxşı görürlər”(*Solin. 15.5*).³ Bəzi tədqiqatçılar məhz bu səbəbdən bu xalqın “alban” adlandırıldığını söyləyirlər. Latin dilində “albi”-ağ mənasını verdiyindən, albanların “ağsaçlı” adlandırıldığını düşünürlər. Qeyd edək ki, A.A.Bakıxanov da “Gülüstani İrəm” əsərində bu fikri səsləndirmişdir.⁴

Deyə bilmərik ki, Strabonun, Böyük Plininin, Yuli Solinin məlumatları hansı alban tayfalarına aiddir və onlar Albaniyanın hansı hissəsində yaşamış əhali haqqında qeydlərdir. Bircə onu bilir ki, təsvirlər albanların avropoid irqinə məxsus olmalarını göstərir.

Antropoloji materiallar da deyilənləri təsdiqləyir. Arxeoloji qazıntılar zamanı torpaq, küp qəbirlərindən aşkarlanan sümük qalıqlarını araşdıran antropoloqlar bunların dolixokefal, ensizsifət avropoid irqinin nümayəndələri olması qənaətindədirlər. Mingəçevir qəbirlərinin tədqiqatçısı R.M.Qasımova görə bu ərazinin e.ə. IV-III əsrlərdəki əhalisi Cənubi Qafqazın daha əvvəlki dövrlərinin (e.ə. XIII-IX əsrlər) əhalisi və e.ə. III-II minilliklər Ön Asiya əhalisi ilə antropoloji cəhətdən oxşardır.⁵

Azərbaycanın qərb bölgəsindəki qəbirlər üzərində aparılan antropoloji analizin nəticələrinə görə buradakı antropoloji tip öz mənşəyinə görə yerli olmuşdur. Baxmayaraq ki, ərazidə çoxsaylı dəfn formalarına rast gəlinmişdir. Bundan yola çıxan bəzi müəlliflər dəfn adətlərinin müxtəlifliyini əsas götürərək burada müxtəlif etnik qrupların yaşadığını göstərirlər. Xüsusilə də erməni müəllifləri küp qəbirləri mədəniyyətinin erməni xalqına aid olmasını iddia edərək bu mədəniyyətin qədim Ermənistanın arxeoloji mədəniyyətinin bir

¹ Страбон. География... 1964, с. 476.

² Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar... 2007, s. 26.

³ Алиев К.Г. Античные источники по истории... 1986, с. 91.

⁴ Бакиханов А.К. Гюлистан-Ирам... 1991, с. 104.

⁵ Вопросы истории Кавказской Албании... с.72.

hissəsi olduğunu söyləyirlər.¹ Lakin, əvvəla bu dəfn adəti antik dövrdə Cənubi Qafqazın çox hissəsinə yayılmışdı və bunu yalnız bir etnosla bağlamaq doğru sayılmazdı. Erməni müəllifi A.A.Akopyan özünün “Albaniya-Aluank yunan-latın və qədim erməni mənbələrində” kitabında yazır: “...Kür çayı “küp qəbirləri mədəniyyəti”nin şimal sərhədi kim təkcə erməni dövlətinin şimal sərhədini deyil, həm də erməni etnosuna aid olan maddi mədəniyyətin sərhədini bildirir. Eyni zamanda, Yaloylutəpə mədəniyyəti də köklü alban metaetnosunu xarakterizə edir”.² Müəllifin fikrindən məlum olur ki, Kür çayı erməni-alban sərhədini təşkil etməklə bərabər həm də erməni və alban etnoslarını maddi mədəniyyətlərini də ayırır. Müəllifin bu iddiaları təbii ki, kökündən yanlışdır. Kür çayı Albaniyanın nə siyasi sərhədini təşkil etmiş, nə də Kürdən cənubdakı maddi mədəniyyət şimaldakından fərqlənir. Kür çayından cənubda yerləşən ərazilərdə küp qəbirlərinə rast gəlinəyi kimi, Kürdən şimalda da onlara rast gəlinib. Son arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevir, Qəbələ ərazilərindən çoxlu sayda küp qəbirləri aşkar olunmuşdu ki, xronoloji çərçivələri də müxtəlifdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan və Gürcüstanın qərb ərazilərindən tapılan küp qəbirləri Azərbaycan ərazisində tapılanlardan fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan ərazisindəki küp qəbirlərində küpün ətrafına iri daşlar düzülməsi adəti aşkar edilməmişdi.³ Bu fakt da bu dəfn adətinin ayrı-ayrı etnoslar tərəfindən mənimsənilərək tətbiq edildiyini göstərir.

Bu ərazidəki antropoloji analizin nəticələrinə gəldikdə isə, nəticələr əhalinin eyni antropoloji tipə aid olmasını göstərdi. Hətta sonrakı illərdə Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilərin antropoloji göstəriciləri də Ermənistanın öz ərazisində yaşayan ermənilərdən kəskin fərqlənir. Dağlıq Qarabağ ermənilərinin antropoloji göstəriciləri daha çox azərbaycanlı və ləzgi etnik qrupları ilə uyğunluq təşkil edir. Bu da deməyə imkan verir ki, bu ərazilərdə qədim

¹Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латынских и древнеармянских источниках. Ереван: изд. АН Арм.ССР, 1987, с. 28.

² Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латынских... с. 16.

³ Асадов В.А. Вопросы хронологии обряда кувшинных погребений Азербайджана в свете исследований конца XX начала – XXI вв. <http://arxeoloq.az/>

dövrərdə olmadığı kimi, sonralar da erməni etnosu olmayıb. Dağlıq Qarabağ erməniləri adlanan qrup isə, əslində etnik albanların xristianlığı qəbul etmiş, sonralar isə erməniləşməyə məruz qalmış hissəsidir.

Həmçinin, Cənubi Qafqazda qan qruplarının yayılma areallarını araşdırarkən Azərbaycanın Alazan-Əyriçay bölgəsi və Şamaxı əhalisi ilə, Kaxetiya əhalisinin gen hissəciklərində hədsiz uyğunluq aşkarlandı. Bu yalnız onunla izah oluna bilər ki, danışılan ərazi vahid etnosun-albanların yaşayış arealına daxil olmuşdur, albanlar ərazidə vahid genefondun yaranmasında başlıca rol oynamışlar və uzun illər keçməsinə baxmayaraq tədqiqatlar zamanı bu yenə də özünü göstərir.

2.2. Əhalinin məşğuliyyəti

Antik dövrdə Albaniyanın qərbində yaşayan əhalinin təsərrüfat həyatı ilə bağlı da antik müəlliflərin əsərlərində müəyyən məlumatlar var. Antik müəlliflərə görə Albaniyada təsərrüfatın müxtəlif sahələri inkişaf etmiş, albanlar əkinçilik, maldarlıq, balıqçılıqla məşğul olmuş, sənətkarlığın müxtəlif sahələrində çalışmışlar. Albanların münbit torpaqları olub və təsərrüfatı yaxşı inkişaf etdirə biliblər. Bu barədə Strabon yazır: albanlar və iberlər “münbit torpağa malikdirlər və təsərrüfatı yaxşı inkişaf etdirə bilirlər” (*Strabo XI.2.19*).¹ Strabon Albaniyada təsərrüfatın yaxşı olmasının səbəbi olaraq isə təbii amilləri göstərir. Müəllif buranın yaxşı suvarılan torpaqlarından, bolsulu çaylarından, yaxşı otlaqlarından danışaraq təsərrüfatın inkişafının əsas səbəbi kimi iqlimi göstərməyə çalışır. Çünki, əsərin başqa bir yerində müəllif yazır ki, albanlar “həm cürbəcür (yabanı) meyvələr, həm də insanın yetişdirdiyi (meyvələr) verən torpaqdan lazımi dərəcədə istifadə etmirlər. Bu torpaq nəinki cürbəcür bostan məhsulları, həmçinin hər cür bitkilər yetişdirir; burada həmçinin həmişəyaşıl bitkilər yetişir. Həm də torpaq heç bir xırda qulluq belə tələb etmir. Bir dəfə toxum səpilən torpaq çox yerdə 2 və ya 3 dəfə məhsul verir və birinci məhsul səpiləndən hətta 50 dəfə artıq alınır” (*Strabo. XI.4.3*).² Göründüyü kimi, Strabon Albaniyadakı təsərrüfatın inkişafı

¹ Страбон. География... 1964, с. 473.

² Страбон. География... 1964, с. 475.

fını daha çox təbii şəraitlə əlaqələndirir. Təbii ki, bu yalnız şəraitlə əlaqələndirilə bilməz. Strabon bu məlumatında daha çox əraziyə yürüş edən şəxslərə, çox güman ki, Mitilenli Feofana istinad etmişdir. Bu əraziyə yürüş edən qərblilər üçünsə şərqdəki xalqlar “vəhşi”, “kiklopsayağı” həyat tərzini sürən xalqlar təsəvvürü yaradırdı (*Strabo. XI. 4.3*).¹ Təbii ki, inkişaf səviyyəsinə görə özlərindən aşağı hesab edirdilər. Buna görə də onlar bu cür inkişaf səviyyəsində olan xalqın belə təsərrüfat yarada bilməsinə inanmırdılar. Həmçinin, nəzərdən qaçırmamaq lazım deyil ki, albanların məhsuldar torpaqları ilə yanaşı əkinçiliyə yararlı olmayan torpaqları da var idi. Məsələn, Albaniyanın qərb torpaqlarına aid olan Kambisenaya gedən yolun daşlı və suyu qıt olmasını Strabon öz əsərində qeyd etmişdi. “İberiyadan Albaniyaya giriş susuz və daşlı Kambisena vilayətindən keçir” (*Strabo. XI.4.5*).² Təbii ki, belə bir ərazidə əkinçiliyin inkişafı mümkün deyildi. Roma sərkərdəsi Pompeyin yürüşləri Albaniyanın bu vilayətinin ərazisindən də keçdiyi üçün onu müşayiət edənlərin bu ərazidə yaşayan alban və gellərlə də rastlaşdığı şübhəsizdir. Belə bir ərazidə yaşayan əhəlinin əkinçiliklə məşğul olmasının çətin olması təbii və ya qədim ki, Strabonun “albanlar maldarlığa daha çox meyillidirlər və köçərilərə yaxındırlar” qeydi bu ərazinin əhalisinə aiddir (*Strabo. XI.4.1*).³ Qış vaxtına təsadüf edən yürüşün iştirakçıları təbii olaraq köçəri maldarlıqla məşğul olan əhali ilə qarşılaşmışlar. Böyük ehtimalla bu belə olub. Çünki, köçəri maldar əhali adətən mübadilə ticarəti ilə məşğul olur və Strabonun “albanlar ticarətdə puldan istifadə etmirlər” qeydi də məhz bu səbəblə ortaya çıxmış olacaqdır.

Albaniyada təsərrüfatın yaxşı olmasının səbəblərindən biri də ölkənin şirin su ehtiyatlarının bolluğudur. Antik müəlliflər bu barədə yazırlar: “Çayların suyu və başqa sular bütün düzənliyi Misir və Babil torpağından xeyli yaxşı suvarır, belə ki, düzənlik daim yaxşı otlaq görkəminə malik olur, buna görə də bərəkətlidir” (*Strabo.*

¹ Страбон. География... 1964, с. 476.

² Страбон. География... 1964, с. 476.

³ Страбон. География... 1964, с. 475.

XI.4.3).¹ Tədqiqatçıların çoxu “başqa sular” adı altında kəhriz və kanalların nəzərdə tutulması fikrindədirlər ki, bu da təbiidir. Çünki, dağətəyi ərazilərdən fərqli olaraq Kür-Araz, Xəzər ovalıqlarında süni suvarma olmadan təsərrüfat qurmaq mümkün deyildi. Arxeoloji qazıntılar zamanı Albaniyanın qərb ərazilərində də bu cür süni suvarma qurğuları aşkarlanmışdır. Şəmkir rayonu ərazisində e.ə. I əsrin əvvəllərinə aid olan suvarma qurğularının qalıqlarını misal olaraq göstərə bilərik, hansı ki, K.Treverin fikrinə görə hələ də öz tədqiqatçılarını gözləyir.² Mil-Muğan düzündə də bu cür suvarma qurğularına rast gəlinmişdir ki, bunlar qədim coğrafiyaşünasın yazdıqlarının təsdiqidir. Hal-hazırda da Azərbaycan əhalisi bu cür süni irriqasiya sistemlərindən-kəhrizlər, kanallar və s.-dən suarmada istifadə edir.

Strabon albanların torpağı hansı alətlərlə becərməsinə də diqqət çəkərək burada torpağın dəmir alətlərlə deyil, ağac xışla şumlandığını qeyd etmişdir (*Strabo. XI.4.3*).³ Maraqlıdır ki, arxeoloji qazıntılar zamanı dəmir, tunc, daşdan hazırlanan alətlər aşkarlansa da, ağac alətlərə rast gəlinməmişdir.⁴ Lakin etnoqrafiyaya əsaslanmalı olsaq görərik ki, bu dövrdə Şərqi hər yerində ağac xışdan istifadə olunurdu. Əkin alətləri ilə bərabər biçin alətləri də əhəmiyyətlidir. Mingəçevir, Qəbələ, Şəfili (Qəbələ ərazisində) yaşayış məskənlərində çoxsaylı oraqlar tapılmışdır. Bunlar forma və ölçülərinə görə müxtəlifdir. Mingəçevir ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı kənd təsərrüfatı alətlərinin qalıqları ilə yanaşı çoxsaylı taxıl məhsulları qalıqları tapılmışdır.⁵ Şəhərinin qədim xarabalığında içərisində buğda, arpa, darı qalıqları olan iri təsərrüfat küpləri aşkarlanmışdır. Arxeoloqlar Albaniyada buğdanın yumşaq və bərk növ-

¹ Страбон. География... 1964, с. 476.

² Тревер К.В. Очерки по истории и культуре... с.90.

³ Страбон. География... 1964, с. 476.

⁴ Османов Ф. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. – III в. н.э. (на основании археологических материалов). Баку: Тахсил 2006, с. 118.

⁵ Алиев К.Г. К вопросу о племенах Кавказской Албании / Исследования по истории культуры народов Востока: Сборник в честь академика И.А. Орбели. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960, с. 85.

lərinin əkilməsi qənaətindədirlər.¹ Hətta bəzi küplərin içərisindən emal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulları da tapılmışdır. Belə ki, qablardan birində 15 kq un, digər birindən buğda unundan yoğurulmuş xəmirə rast gəlinmişdir. Qədim albanlar əvvəllər unu dənə-zənlərdə üyüdürdülər. Müxtəlif materiallardan hazırlanan və müxtəlif formalarda (oval, düzbucaqlı, dairəvi) olan bu cür dənə-zənlərə Mingəçevir ərazisində rast gəlinmişdir. Sonralar onlar öz yerlərini əl dəyirmanlarına verdilər. Yaloylutəpə qazıntı sahəsindən isə arxeoloqlar e.ə. I minilliyin son əsrlərinə aid olan iki əl dəyirmanı daşı da tapmışlar. Daşların birində ağac tutacaq taxmaq üçün yer də var. Bu tapıntı qərbi Albaniyada antik dövrlərdə unun həm də əl dəyirmanları vasitəsi ilə üyüdülməsini göstərir.

Taxıl və digər məhsulları qədim albanlar iri təsərrüfat küplərində saxlayırdılar. Arxeoloji qazıntılarda çox sayda belə küplər aşkarlanmışdır. Həmçinin, məhsulu torpaqda mühafizə etmək qaydası da var idi. Bu antik müəlliflərin qeydlərində də öz əksini tapıb. Məsələn, Böyük Plini yazırdı: "...taxılı quyularda saxlamaq daha münasibdir...Hər şeydən əvvəl onun qeydinə qalmaq lazımdır ki, quyular quru torpaqda qazılsın, sonra dibinə saman döşənsin, daha sonra oraya taxıl doldurulsun..." (*Plin. 18.36*).² Antik müəlliflərdən Kolumella (I əsr) da bu cür saxlama üsulundan yazmışdır: "Heç bir anbar olmayanda bəzi dənizaşırı əyalətlərdə edildiyi kimi taxılı torpaqda saxlamaq lazımdır".

Albaniyanın qərbində yaşayan əhalinin başlıca məşğuliyyətlərindən biri də bağçılıq və onun müxtəlif sahələri idi. Strabon burada "cürbəcür (yabanı) meyvələr"lə yanaşı, həm də "insanın yetişdirdiyi (meyvələr)"in becərildiyini yazır (*Strabo. XI. 4.3*).³ Strabon bu məlumatında hətta bu ağacların hansı bölgələrdə daha çox yetişdiyini də qeyd edərkən Albaniyanın qərb ərazilərinə daxil olan Sakasenanın da adını çəkmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı qəbir avadanlıqları

¹ Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку : Элм, 1990, с. 112; Бунятов Т.А. К истории земледелия и скотоводства в Азербайджане (с древнейших времен до XIII в. н.э.): Баку, 1968, с. 82.

² Латышев В.В. Известия древних писателей греческих... 1904, с. 179.

³ Страбон. География... 1964, с. 475-476.

içərisindən çoxlu sayda albalı, şaftalı, alça, nar, qoz-fındıq qalıqları tapılmışdır.¹ K.V.Trever qədim şərqdə məhsuldarlıq simvolu sayılan nar bitkisinin qalıqlarına da rast gəlinməsi faktına diqqət çəkərək danışılan dövrdə Samux meşələri, Alazanın Kürə qovuşduğu yerlərdən başlayaraq Kürətrafi ərazilərdə bu məhsulun yetişdirildiyi fikrindədir.² Strabon, həmçinin, tez çürüyən meyvələrin qurudulması faktını da qeyd etmişdir ki, bu günümüzdə də, xüsusilə Azərbaycanın qərb ərazilərində, Naxçıvan, Şəki-Zaqatala bölgəsində geniş yayılmış bir məşguliyyət sahəsidir.

Bağçılıqda ayrıca yeri olan üzümçülük barədə də Strabon xeyli məlumat vermişdir: "...orada üzüm tənəyini heç vaxt axıradək beləmlirlər və yalnız beş ildən bir budayırlar. Cavan tənəklər artıq ikinci il məhsul verir, yetişəndə isə o qədər salxım gətirir ki, onların çox hissəsini şaxlarda saxlamaq lazım gəlir" (*Strabo. XI.4.3*).³ Bu fraqment Albaniyada yaxşı üzüm becərilməsinin sübutudur. Başqa bir sübut arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan kömürlənmiş üzüm, yaxud üzüm tumlarının qalıqlarıdır. Üzümdən həmçinin şərab almaq üçün də istifadə edirdilər. Bu Albaniyanın qərbində də üzümçülüyn, həmçinin, şərab istehsalının geniş yayıldığını göstərir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan şərab saxlanması üçün nəzərdə tutulan küplər, şərab istehsalı üçün istifadə olunan avadanlıqlar.⁴ Antik dövrdə bölgədə bu istehsal sahəsinin əhalinin məşguliyyətləri arasında önəmli yeri olmasını göstərir. Q.Nioradze Alazan bölgəsində aşkarlanan şərabçılıqda istifadə olunan qabları e.ə. I – b.e. I əsrlərə aid edərək onların daha çox şərabı saxlamaq üçün istifadə olunması qənaətinə gəlmişdir.⁵ K.Treverin fikrinə görə Cənubi Qafqazda bu tip qablara daha çox Alazan vadisi, Yaloylutəpədə, Mingəçevir qazıntılarında rast gəlinib.⁶ F.Osmanovun fikrinə görə üzümçülük və şərabçılıq Yaloylutəpə arxeoloji mədəniyyətinin xarakterik xüsusiyyəti

¹ Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания... 1992, с. 94; Бунятов Т.А. К истории земледелия и скотоводства... 1968, с. 84.

² Тревер К.В. Очерки по истории и культуре... с.95.

³ Страбон. География... 1964, с. 476.

⁴ Бунятов Т. А. К истории земледелия и скотоводства... 1968, с.86.

⁵ Nioradze Q.K. Alazan düzənliyində qazıntılar (gürcü dilində)... s.107.

⁶ Тревер К. В. Очерки по истории и культуре... с.72.

yətlərindən biridir.¹ Arxeoloji və yazılı qaynaqlardan göründüyü kimi, bölgə əhalisinin başlıca məşğuliyyətlərindən biri məhz bu sahə olmuşdur. Hal-hazırda da Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinə diqqət etsək, burada xüsusilə şərab istehsalına yarayan üzüm növünün becərildiyini, Alazan çayı sahillərində hətta yabanı halda xırda və şirin üzüm növünün yetişdiyini görürük. Göründüyü kimi yazılı məlumatlar arxeoloji və etnoqrafik məlumatlarla təsdiqlənir və bölgədə yaşayan əhalinin həm də üzümçülük, şərabçılıqla məşğul olmasını göstərir.

Albaniyanın qərb əhalisinin başlıca təsərrüfat sahələrindən biri də heyvandarlıq olmuşdur. Buna əlverişli iqlim şəraiti də imkan verirdi. Albaniyanın sularından danışarkən qədim coğrafiyaşünas yaxşı suvarılan torpaqları olduğu üçün onların yaxşı otlaqlarının olmasını da nəzərdən qaçırmamışdır (*Strabo. XI.4.3*).² Həmçinin Strabon “mal-qara, ev heyvanları və çöl heyvanlarının da onların (albanların) ölkəsində yaxşı çoxaldığını” qeyd edir (*Strabo. XI.4.3*).³ Mingəçevirdəki qazıntılar zamanı çoxlu sayda osteoloji material, iri və xırda buynuzlu heyvan sümükləri, it sümükləri, həmçinin balıq sümüklərinin qalıqları tapılmışdır. Yazılı qaynaqlara əsasən demək olar ki, albanlarda dəfn zamanı qurbanvermə adəti olub və məhz buna görə də, qəbir abidələrində heyvan cəsədlərinə tez-tez rast gəlinir. Materiallar deməyə imkan verir ki, daha çox qoyun qurban edilib. Maraqlıdır ki, Albaniya ərazisində aşkarlanan saxsı məmulatları üzərində də daha çox qoç təsvirləri var ki, F.Osmanov bunun sakral xarakter daşması fikrindədir.⁴

Albaniyada maldarlığın inkişafının daha bir sübutu süd məhsullarının saxlanması üçün nəzərdə tutulan qabların aşkarlanmasıdır. Burada aşkarlanan yağ əldə etmək üçün olan qablar forma və quruluşuna görə müasirlərinə oxşayır ki, bu da yerli əhalinin hələ qədim zamanlardan bu işlə məşğul olduğunu göstərir.

Albaniyada dəvəçilik, atçılıq, quşçuluq, balıqçılıq təsərrüfat sa-

¹ Османов Ф. История и культура Кавказской Албании... 2006, с.126.

² Страбон. География... 1964, с. 475.

³ Страбон. География... 1964, с. 475.

⁴ Османов Ф. История и культура Кавказской Албании... 2006, с.128.

hələri də olmuşdur. Xüsusilə, atlardan hərbi işdə istifadə olunurdu. Bu barədə Strabonun albanların döyüşə iberlərdən çox atlı çıxarması barədə qeydini yadımıza salaq (*Strabo. XI.5*).¹

Bütün bunları ümumiləşdirərək demək olar ki, Albaniyanın qərb torpaqlarının sakinləri antik dövrdə təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə məşğul olmuşlar. Bunların arasında taxılçılıq, bağçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq mühüm yer tutmuşdur ki, həm yazılı, həm də maddi sübutlarla öz əksinin tapır.

Arxeoloji tapıntılar bütün Albaniya ərazisində olduğu kimi, Albaniyanın qərbində də sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafını göstərir. Bunlardan ən inkişaf etmiş sahə saxsı məmulatlarının istehsalı sahəsi idi. Albaniyanın demək olar ki, hər yerindən dulus sobaları tapılsa da, Mingəçevir ərazisində aşkarlanan dulus sobaları daha çox araşdırılmışdır. Bunlar forma müxtəlifliyi ilə seçilirlər: ikiyaruslu düzbucaqlı, ikiyaruslu ellipsvari və dairəvi sobalar. Təkcə bir ərazidən 3 müxtəlif formalı sobanın tapılması burada saxsı məmulatlarının istehsalının yüksək səviyyədə olmasını göstərir. Alazan çayı ilə Əyriçayın qovuşduğu yerdə Torpaqqala adlanan yerdə də gil məmulatlarının bişirmək üçün istifadə olunan kürələr tapılmışdır. Bu cür kürələrdən kərpic bişirilməsi üçün də istifadə olunurdu. Hal-hazırda da Azərbaycan əhalisi tikintidə bu cür bişmiş kərpiclərdən istifadə edir.

Saxsı məmulatları da çeşid baxımından zəngin idi. Bunlardan ən əhəmiyyətli iri təsərrüfat küpləri idi. Bu cür küplərdən taxıl və digər ərzaqların saxlanılması məqsədilə istifadə edirdilər. Keramikanın ən səciyyəvi tiplərindən biri olan “süddanlar” xüsusilə maraqlıdır. Bunlar yumru gövdəli, birlülplü, azacıq yuxarı qalxmış uzunsov novçalı qablardır, novçanın başladığı yerdə adətən çox vaxt “süzgəc” düzəldilirdi. Bunlar bişirilməmişdən qabaq ağımtıl və ya qırmızımtıl şirə ilə örtülürdü. Qabların boğazı və qulpu bir çox hallarda batıq və ya çökək ornamentlə, gövdəsi isə simmetrik şəkildə yerləşdirilən yapışdırma düyməvari naxışlarla bəzədilirdi. Səciyyəvi novçanın hər iki tərəfinə vurulan bu cür yapışdırma naxışlar həmin

¹ Страбон. География... 1964, с. 477-478.

qablara zoomorf görkəm verir.¹ Alazanətrafi ərazi, Mil-Muğan düzü, Torpaqqala yaşayış məskəni, həmçinin Mingəçevir ərazisindən çoxlu sayda süddan aşkarlanmışdır.²

Qeyd etmək lazımdır ki, Erkən alban mədəniyyətinə məxsus olan bu saxsı məmulatlarına Şəki, Zaqatala, Gəncə-Qazax, Mil-Qarabağ, Alazan-Kür hövzəsi ilə yanaşı, Şərqi Gürcüstan, Dağıstan ərazilərində də rastlaşmışdır.³

Sənətkarlığın ən əhəmiyyətli qollarından biri də qliptika (oyma sənəti) idi. Albaniya ərazisindən tapılan çoxlu sayda möhürlər bu sahədəki inkişafı izləməyə imkan verir. Pintader adlanan möhür qrupuna Azərbaycan ərazisində hələ e.ə. I minilliyin əvvəllərindən rast gəlinirdi. E.ə. II minilliyin II yarısından etibarən Albaniyada antik dövr və Əhəməni imperiyasının möhürlərinə bənzər metaldan hazırlanmış tökmə üzük-möhürlər geniş şəkildə istifadə olunmağa başlandı.⁴ Möhürlər üzərində dini ayin təsvirləri, real və fantastik məxluqat, yırtıcı heyvanlarla mübarizə, yaraq-əsləhəli alban döyüşçülərinin təsviri və s. şəkillər olurdu. Möhürlərdən rəsmi sənədlərin imzalanması, anbar və digər əhəmiyyətli tikililərin möhürlənməsi üçün istifadə olunurdu. Möhürlərin mövcudluğu inkişaf etmiş cəmiyyətdən xəbər verir. Albanların bu cür möhürlərdən istifadə etməsi onların danışılan dövrdə tayfa birliyi səviyyəsindən çıxdığının bariz nümunəsidir. Bu dövrə aid möhürlərə ən çox Mingəçevirin e.ə. VI-IV əsrlərinə aid qəbirlərdə rast gəlinib.⁵ Bunlardan bir hissəsi metaldan, bir hissəsi isə daşdan, ya da pastadan hazırlanıb.

Sənətkarlığın ən inkişaf etmiş sahələrindən biri də metalışləmə (torevtika) idi. Albaniya ərazisində metaldan istifadə texnikasında

¹ Голубкина Т.Н. Четыре кувшинных погребения из Мингечаура (раскопки 1950 г.) / Известия АН Азерб. ССР, 1956, 3, с. 28.

² Османов Ф. История и культура Кавказской Албании... 2006, с.133.

³ Рзаев Н.И. Художественная керамика Кавказской Албании (IV в. до н.э.- I в н.э.). Баку: изд. АН Азерб. ССР, 1964, с. 46.

⁴ Avşarova İ., Pirquliyeva Q. Qafqaz arxeologiyası: Dərslik. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2010, s.132.

⁵ Бабаев Ф. Печати VI-IV вв. до н.э. найденные на территории Азербайджана / Тезисы Международ. Научной конфер. "Археология и этнография Кавказа", Баку, 2000, с. 130.

metaldöymə, naxışaçma və qəliblərə tökmə metodları tətbiq olunurdu. Xammal olaraq əsasən dəmirdən istifadə geniş yayılmışdı. Dəmir alətlər hərbi və təsərrüfat sahələri üçün əvəzolunmaz idi. Arxeoloji qazıntılar zamanı Albaniyanın bütün ərazilərindən olduğu kim qərb ərazilərindən də çoxlu sayda metal əmək alətləri, bıçaqlar, atçılıqda istifadə olunan alətlər, hərbi sursatlar və bəzək əşyaları tapılmışdır. Bunlardan üzərində məhsuldarlıq kultu sayılan üzüm təsvirləri olan qablar xüsusi qeyd edilməlidir. Bu cür qablardan Albaniya ərazisindən əlavə qonşu Gürcüstan ərazisində də tapılmışdır.¹

Hərbi sursatlar haqqında isə xüsusi danışmaq lazımdır. Əvvəlcə qeyd edək ki, Albaniya ərazisindən aşkarlanan silah nümunələrinin əksəriyyəti hücum silahıdır, müdafiə silahlarına isə daha az rastlanılır.² Arxeoloji tapıntılar arasında çoxlu sayda xəncərlər, müxtəlif forma və ölçülü ox və nizə ucluqları, qılınclar, hərbi yabalar aşkarlanmışdır.³ Xəncərlər Mingəçevir, Gəncəçay sahillərində aşkarlanmışdır ki, forma və ölçüləri bir-birindən fərqlənir. Qılınclar isə əsasən dəmirdən, forma olaraq ensiz tiyəli, uzunsov, ucu sivri, bəzən üzəri ağac və sümük işləməli olaraq aşkarlanmışdır. Hərbi sursatlar arasında xüsusi yeri ox və nizə ucluqları tutur. Albaniyada nizə ucluqlarının çoxlu miqdarda tapılması onlarda da skif və sarmatlardakı kimi xüsusi nizəçilər dəstəsinin varlığını və nizənin kütləvi silah olmasını ehtimal etməyə imkan verir.⁴ Tapılan nizə ucluqlarının çox hissəsi “Cənubi Qafqaz” tiplidir, yəni dəfnə yarpağı formasında olmaqla bərabər kifayət qədər sivri uca malikdir. Bunlar adətən dəmirdən, üçbucaq formalı, üstü oymaqlı olur. Mingəçevir ərazisində aşkarlanan 3-4 tərəfli, rombşəkilli ox ucluqlarına isə ölkənin digər yerlərində rast gəlinməmişdir.⁵ Onları sırf Albaniyaya xarakterik

¹ Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э. Баку: ЭЛМ, 1976, с. 125.

² Əliyev Ə. Qədim albanların silahları. Bakı: Nurlan, 2008, s. 22.

³ Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1961, s. 14.

⁴ Əliyev Ə. Qafqaz Albaniyasına aid nizə ucluqları / AMEA. Azərbaycan Arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2003. №1, s. 65.

⁵ Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва: Наука, 1985, с. 98.

hesab etmək olar. Buradan, həmçinin, çoxlu sayda “skif tipli” ox ucluqları tapılmışdır.¹ Qazıntılar zamanı aşkarlanan hərbi sursatların çoxluğu deməyə əsas verir ki, Albaniyada hərbi sənəti həqiqətən də yüksək inkişaf etmişdi. Albanların hərbi geyimlərinə gəldikdə isə, ilk məlumatlar alban-kaspilər barədədir. Herodotun məlumatına görə kaspilər Baktriya süvariləri kimi silahlanırdılar. Onlar “sisiri” adlanan kürk geyinir, silahları isə nazik qamışdan hazırlanmış kaman və iranlılarda olduğu kimi qısa qılıncdan ibarət idi.² Daha sonrakı antik müəlliflər də albanların döyüş geyimləri barədə qeyd etmişlər. Strabon onların “...həm piyada, həm də at belində, həm yüngül silahlanmış (zirehsiz), həm də zirehlənmiş halda” vuruşduqlarını yazır (*Strabo. XI.4*).³ Mətdənə aydın olduğu kimi, alban döyüşçüləri dövrün müdafiə silahlarından biri olan zirehdən də istifadə etmişlər. Qazıntılar zamanı hələlik tam sağlam qalmış zireh aşkarlanmamış, bu hərbi geyimin yalnız müəyyən hissələri aşkarlanmışdır. Məsələn, qəbirlərdən birində üç mindən artıq daş muncuq tapılmışdır ki, bunlar çox güman ki, dəri geyimə tikilmiş. Bu məqsədlə həmçinin tunc düymələrdən də istifadə olunurdu. Digər bir qəbir abidəsindən isə, zirehin hissələrini təşkil edən nisbətən iri metal parçaları tapılmışdır.⁴ Lakin, antik müəlliflər heyvan dərisi geymiş alban döyüşçülərindən də danışır (Plut. *Pomp. XXXIV,35*).⁵ Olsun ki, bu Strabonun da qeyd etdiyi nisbətən yüngül silahlanmış alban döyüşçüsünün geyimini təşkil etmişdir. Digər bir məlumatı Plutarxdan alırıq. Tiqranoqert döyüşünü təsvir edərkən antik müəllif hərbi dəstələrin bədəninin yuxarı hissəsini örtən, ayaq hissəsi isə açıqda qalan hərbi geyimdə olmasını, nizə, qalxan və dəbilqə ilə silahlanaraq zirehlə örtülmüş atda əyləşdiyini qeyd etmişdir (*Plut. Lukull. XXVI*).⁶ Bu

¹ Ионе Г.К. Мингачаурская разновидность наконечников стрел “скифского типа” / МКА, Баку: Изд. АН Азерб. ССР, т. III, 1953, с. 83.

² Əliyev Ə. Qədim albanların silahları. Bakı: Nurlan, 2008, s. 22.

³ Страбон. География... 1964, с. 476.

⁴ Əliyev K. Albaniyanın qoşunu və silahı haqqında / Azərb. SSR EA-nın məruzələri, 1957, №8, s. 111.

⁵ Алиев К. Г. Античные источники по истории... 1986, s. 61.

⁶ Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 3-х т. Т II, М.: Правда, 1990, с. 137.

təsvir katafraktarilərə uyğun gəlir.¹ Lakin qazıntılar zamanı alban döyüşçülərinə məxsus çoxsaylı yaraq əsləhələr arasında at zirehinə hələlik rast gəlinməyib.

Alban döyüşçülərinin zirehini tamamlayan digər bir müdafiə silahı qalxanlar idi. Strabon alban döyüşçülərinin qalxanları haqqında da məlumat vermişdir. Bu, qallar və romalıların skutum adlandırdığı dördkünc (“qapışəkili”) qalxandır. Qazıntılardan birində dəmir qalxana bənzər kiçik bir şey tapılmışdır. Albanların peltaya bənzər kiçik qalxanlardan istifadə etdikləri də antik müəlliflərin əsərləri vasitəsilə məlum olur. Plutarx Pompey ilə alban çarının qardaşı olan Kozis arasındakı döyüşü təsvir edərkən yazır: “...döyüşdən sonra romalıları öldürülmüş barbarların üst-başlarını axtarıb qarətə başlayanda amazon peltaları tapılmışdır” (*Plut.Pomp.XXXV*).² Amazonların müdafiə silahı olan peltaların aypara şəklində olduğu güman edilir. Beləliklə, albanlar müdafiə silahı olaraq həm skutum, həm də peltalardan istifadə etmişlər. Baş örtükləri isə əsasən dəridən ibarət olmuşdur. Strabon bu barədə yazır ki, onlar “zirehli geyim, böyük uzunsov qalxan və iberlərdə olduğu kimi vəhşi heyvan dərisindən olan dəbilqə” gəzdirirlər (*Strabo. XI.4.5*).³ Digər baş örtükləri haqqında məlumat verilməsə də, qazıntılar zamanı alban döyüşçülərinə aid olan tunc dəbilqə tapılmışdır. Dəbilqənin yuxarı hissəsi önlənən içiboş borucuqla qurtarır, bu da, ehtimal ki, lələklər, at qılı və digər fərqlənmə nişanları taxmaq üçündür. K.Əliyevin fikrinə görə bu cür dəbilqələr sırası döyüşçülər üçün səciyyəvi olmamış, ordunun yuxarı təbəqəsi üçün xarakterik ola bilərdi.⁴

Aşkarlanan silah nümunələrinin çoxluğu albanların yüksək döyüş qabiliyyətlərindən xəbər verir. Bəzi müəlliflər albanları öz əsərlərində cəngavər adlandırmışlar.

Albaniyada metalışləmənin inkişaf etmiş sahələrindən biri də zərgərlik idi. Arxeoloji tədqiqatların gedişində, xüsusilə qəbirlərdə aşkar edilmiş bəzək şeyləri öz formalarının və istifadə olunmuş

¹ Əliyev Ə. Qədim albanların silahları... 2008, s. 24.

² Плутарх. Сравнительные жизнеописания... 1990, s. 311.

³ Страбон. География... 1964, с. 476.

⁴ Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrə... s. 111.

materialların rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Bu bəzək əşyalarının bir hissəsi gətirilmə olsa da, çox hissəsi yerli ustalar tərəfindən hazırlanmışdır. Bunlar metaldan, şüşədən, gildən, pastadan, müxtəlif qiymətli və yarımqiymətli daşlardan hazırlanırdı. Bəzək şeylərinin tərkibinə qadın tacları (çələngləri), boyunbağlar, qolbaqlar, üzüklər, asma bəzəklər, sancaqlar, toqqalar, muncuqlar, müxtəlif tikmə, bəzəkləri və digərləri daxildir.¹ Əsasən Mingəçevir, Yaloylutəpə, Qəbələ, Qaratəpə, Qalagah, Şortəpə və digər Albaniya abidələri qazıntılarından məlum olan, nəcib metallardan və qiymətli daşlardan hazırlanmış bəzək şeyləri müəyyən qrup təşkil edir.

Bəzək şeylərinin böyük bir qrupu antik dövrdə geniş yayılmış qolbaqlardan ibarətdir. Qolbaqlar tuncdan, gümüşdən, qızıldan, dəmirdən hazırlanırdı. Ayrı-ayrı keramik qolbaq nümunələri də məlumdur.² Qolbaqların ön kəsiyi dairəvi yaxud üçbucaqvaridir, çox vaxt zoomorf başcıqlar şəklində düzəldilən ucları bəzilərinə aralıdır, səthi ya saya, ya da ornamentlidir; bu qolbaqlar yalnız bəzək şeyləri deyil, həm də qədim albanların ideoloji təsəvvürlərini əks etdirən ayin əşyaları idi.³

Boyunbağlar əsasən o dövrün ən erkən qəbirlərinin materiallarından tanışıdır. Ucları bir qədər genişləndirilmiş, bitişdirilməmiş, batıq ornamentlə bəzədilmişdir. Bəziləri isə bir-birinə bərkidilmiş piləklərdən ibarət olur. Bunlardan biri 1946-cı ildə Q.İ.İone tərəfindən e.ə. V-III əsrlərə aid olan qəbirdən tapılmışdır.⁴ Boyunbağı arpa və konus şəklində olan qızıl piləklərdən düzəldilmişdir.

Alban kişi və qadın qəbirlərində tez-tez üzük və sırğalara rast gəlinir-bunlar formaca bir-birindən fərqlidir. Onlar əlvan metallardan, dəmir və sümükdən düzəldilirdi. Üzüklər tökmə və döymə üsulu ilə düzəldilir; bəzən qiymətli daşlardan və şüşələrdən qaş qoyulur,

¹ Sadıqzadə Ş.H. Qədim Azərbaycan bəzəkləri. Bakı : Işıq, 1971, s. 8.

² Рзаев Н.И. Ювелирное искусство Кавказской Албании / ДАН АзССР, т. 21, 1965, №1, с.74.

³ Ваидов Г.М. Первые итоги археологических работ в Торпагале / МКА, VI, Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1965, с. 205.

⁴ Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыхзаде Ш.Г. Каталог Золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку: Изд. АН Азерб.ССР, 1966, с. 11.

zoomorf təsvirlər, həndəsi ornamentlərlə təchiz olunurdu. Qaşlı üzüklər möhür rolunu oynayır və xronoloji cəhətdən, bir qayda olaraq, qaşsız üzüklərə nisbətən daha sonralara aiddir. Üzük-möhürlərin xarici nümunələri adətən Romadandır. Onlar Albaniyanın Roma ilə geniş əlaqələrə malik olmasını təsdiq edir.¹

Bəzək şeyləri arasında sırğalar xüsusi yer tutur. Qızıl sırğalar Mingəçevir, Yaloylutəpə və başqa yerlərdə aşkar edilmişdir. Bunlar ucları əyməli, istifadə olunan qiymətli daşları adətən əqiq, muncuq olan, şar və armudvari asmaları olan, spiralvari sırğalardır.²

Bəndlər bəzək şeyləri arasında mühüm yer tutur. Gümüş, tunc, dəmir bəndlərə qəbirlərin əksəriyyətində təsadüf edilir. Əcnəbi bəndlər, əsasən Roma bəndləridir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əsasən tuncdan olan çoxlu miqdarda müxtəlif sancaqlar üzə çıxarılmışdır. Onlardan bəzilərinin başı tunc zəncirlərlə bəzədilmişdir.

Rəngarəng toqqalar, piləklər, asma bəzəklər və xüsusilə həm yerli ustalar tərəfindən düzəldilən, həm də kənardan gətirilən müxtəlif muncuqlar da külli miqdarda tapılmışdır. Muncuqlar əsasən antik dünyanın məşhur mədəniyyət mərkəzlərindən gətirilirdi və digər gətirilmə materiallarla birlikdə bunlar sübut edir ki, e.ə. IV-I əsrlərdə və b.e. I-II əsrlərində Albaniya Qara dənizin şimal sahilində yerləşən şəhərlərlə, Parfiyanın, Romanın, Mesopotamiyanın, Misirin, Hindistanın, Suriyanın şəhərləri ilə geniş ticarət əlaqələri və mədəni əlaqələr saxlamışdır. Albaniya ərazisində ehtiyatı bol olan əlvan daşlar keyfiyyətdə ən yaxşı gətirilmə nümunələrdən geri qalmayan bəzək şeyləri və möhürləri düzəltmək üçün yerli sənətkarlar üçün xammal mənbəyi idi.

Albaniyada əhalinin məşğuliyyət sahələrindən biri də toxuculuq idi. Toxuculuğun inkişafı ilə bağlı antik mənbələrdə bir o qədər də məlumat yoxdur. Yalnız Herodot, Strabon və Elianın əsərlərində bu barədə qısa fraqmentlərə rast gəlinir. Əsas mənbə isə, arxeoloji materiallardır. Mingəçevir qazıntıları zamanı eradan çox-çox əvvəl

¹ Бабаев И.А., Ахмедов Г.М. Кабала (историко-археологический очерк). Баку: ЭЛМ, 1981, с.42.

² Sadiqzadə Ş.H. Qədim Azərbaycan bəzəkləri... 1971, s. 8.

aid parça və sap qalıqları tapılmışdır.¹ Bu materiallar əsasında demək olar ki, Albaniyanın əhalisi, o cümlədən qərb torpaqları sakinləri müxtəlif materiallardan parçalar hazırlamışlar. Bunların içərisində kətan və yundan hazırlanan parçalar üstünlük təşkil edir. Xüsusilə yabanı kətan kollarının çox olduğu Kiçik Qafqazın yamaclarında, Mingəçevir ətrafında bu xammaldan geniş istifadə olunduğunu arxeoloji materiallar sübut edir.² Eyni zamanda, Albaniyanın qərb ərazilərində qoyunçuluğun da inkişaf etdiyini nəzərə alsaq, burada toxuculuqda yundan geniş istifadə edilməsi qənaətinə gələrik. Mingəçevir ərazisindən e.ə. I minilliyə aid olan toxucu dəzgahının ayrı-ayrı hissələri, müxtəlif parça qalıqları tapılmışdır.

Albaniyada təsərrüfatın müxtəlif sahələri, sənətkarlığın inkişafı burada ticarətin inkişafına da yol açdı. Əvvəllər Albaniya beynəlxalq ticarət yollarından kənarda idi. Lakin Şərqə Makedoniya yürüşlərindən sonra Qərb dünyası Qafqaz bölgəsi ilə yaxından tanış oldu və bundan sonra bölgədə ticari əhəmiyyətli yolların sayı artdı. Antik müəlliflər Albaniyanın ərazisindən keçən bir neçə ticarət yolunu qeyd etmişlər. Bunlardan biri də Albaniyanın qərbindən də keçməklə Qara dənizə gedirdi. Hindistandan başlayan bu ticarət yolu barədə hələ 1835-ci ildə F.Kruze yazmışdı. Müəllifə görə bu yol mərkəzi Asiya vasitəsilə Amudəryaya, oradan Xəzərə, oradan isə Kür çayı vasitəsilə Ponta gedirdi.³ Müasir dövrdə Amudərya Xəzərə tökül-məsə də, qədim dövrdə bu çayın bilavasitə Xəzər dənizinə tökül-məsini antik müəlliflərin qeydlərindən bilirik. Antik müəlliflərdən Böyük Plini Baktriya dan Amudəryaya tökülən çaylar vasitəsilə Hindistan mallarının əvvəlcə Amudəryaya, sonra isə Xəzər dənizinə çıxarıldığını qeyd etmişdir (*Plin. VI.52*).⁴ Qədim müəllifin yazdığına görə Hindistandan yola düşəndən yeddi gün sonra Baktriya ya (Bəlx),

¹ Бадалова З. Текстильное сырье и способы его обработки в Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в.н.э.) / Известия АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1991, 4, с. 60.

² Бадалова З. Текстильное сырье и способы его... с. 61.

³ Крузе Ф. О важности юго-кавказских областей России в отношении антикварном, и о Птолеме, главном писателе в рассуждении географии сей страны / ЖМНП, 1835. 4.5, 429.

⁴ Латышев В.В. Известия древних писателей греч... 1904, с. 185.

Oks (Amudərya) çayına tökülən Baktr çayının sahillərinə çatmaq olar. Hind malları bu çaydan Kaspiyə qədər, oradan da Kür çayı boyunca quru yolla uzaqbaşı beş günə Ponta, Fasid yaxınlığına daşına bilər. Strabon da belə bir ticarət yolunun mövcudluğunu özünəməxsus şəkildə qeyd etmişdir. Qədim coğrafiyaşünasın qeydlərindən məlum olur ki, hind malları oradan (Xəzər dənizindən) Albaniyaya aparılır və Kür çayı vasitəsilə və sonrakı ərazilərdən keçməklə Evksin Pontuna (Qara dənizə) aparılır. Bu faktı Strabon Aristobula istinadən verdiyindən demək olar ki, bu ticarət yolu çox daha əvvəllər mövcud olmuşdur. O.D.Lordkipanidze Böyük Pliniyə istinadən Hindistan mallarının Xəzərdən Kürün yuxarısı ilə həm də quru ilə Qara dənizə tökülən Rion çayı vasitəsilə aparıldığı fikrindədir.¹ Albaniyanın qərbindən keçən quru yolunun mövcudluğunu K.H.Əliyev də qeyd etmişdir. Müəllifin fikrinə görə baş quru magistrallarından biri Kür çayından şimalda yerləşən ərazilərdən keçməklə, Qafqazın müasir xəritəsinə əsasən, Bakıdan Şamaxı, Göyçay, Ağdaş, Şəki, Zaqatala, Balakən istiqamətində Laqodexiyə qədər uzanan və oradan da qərbə doğru davam edən yol idi.² Bu yol həmçinin Şamaxını Qəbələ və Mingəçevirlə də birləşdirmişdir. Beləliklə, yuxarıda adları çəkilən müəlliflərdən əlavə K.Q.Qozalaşvili, Z.İ.Yampolski, M.Rəsulova, İ.Nəcəfova da belə bir ticarət yolunun mövcudluğunu söyləyirlər. Arxeoloji materiallar da Amudərya-Xəzər-Kür-Qara dəniz ticarət yolunun mövcudluğunu təsdiqləyir. Uzboy ərazisində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, Oks (Amudərya) çayı IV əsrə qədər antik müəlliflərin təsvir etdiyi şəkildə axırmış.³ Antik müəlliflərin Amudəryanın gəmiçiliyə yararlı olması ilə bağlı məlumatlar Çin salnaməçisi Şitsinin əsərlərində də öz əksini tapıb.⁴ O, özünün Ansi (Parfiya) və Quy-şuy (Amudərya) haqqında məlumatlarında yazır ki, “orada elə tacirlər var ki, öz mallarını həm quru, həm

¹ Лордкипанидзе О.Д. О транзитно-торговом пути из Индии к Черному морю в античную эпоху/ Сообщении АН Груз. ССР, 1957, т. XIX, №3, с. 378.

² Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrdə... s. 94.

³ Гаджиев М.С. Из истории торговых связей Дагестана в албано-сарматский период / Между Европой и Азией. Махачкала, 1997, с. 102-109.

⁴ Сулейманова С.А. Торговые колонии на Caspi via между центральной Азией и Кавказом / Инст. Восточных Рукоп. РАН, 2008, №8, с. 41-42.

də su yolu ilə bir neçə min il uzaqdakı məsafəyə aparırlar”.¹ Belə bir yolun həqiqətən mövcud olmasını ellinizm dövründən başlayaraq bu yol ətrafındakı ərazilərin hərtərəfli inkişafı göstərir. Bu yol vasitəsilə antik Albaniya Roma, Parfiya, Yunan Baktriya, Şərq ölkələri ilə əlaqələr saxlayırdı. S.Süleymanova Roma sərkərdəsi Pompeyin albanlar üzərinə yürüşündə bu əhəmiyyətli ticarət yolunun da rolu olmasını qeyd edir. Müəllifin fikrinə görə Pompey əslində bu yürüşü ilə həmin ticarət yolunu öz nəzarətinə almaq istəyirdi.²

Albaniyada ticarətin yüksək səviyyədə olmasını göstərən əsas amil isə ölkə ərazisinin müxtəlif yerlərindən aşkarlanan pul nümunələridir. Böyük dəfinələrdən biri 1958-ci ildə Şamaxı şəhəri yaxınlığında Xınıslı yaşayış məntəqəsində aşkarlandı. Dəfinədə Roma, Selevki, Arşaki, Afina pulları ilə bərabər 72 ədəd yerli pul da var idi. 1963-cü ildə isə Qəbələnin Çuxur-Qəbələ adlanan hissəsində təsərrüfat işləri aparılarkən 200-dən çox puldan ibarət dəfinə aşkarlandı.³ Pul nümunələri arasında orta əsrlər dövrünə aid nümunələrlə yanaşı antik dövrə aid pullar da tapılmışdır. Bunlardan Roma imperatorları Ottonun (b.e. 69), Vespasianın (b.e. 69-79), Trayanın (b.e. 98-117), Adrianın (b.e.117-138) denarilərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.⁴ 1966-cı ildə isə S.M.Qazıyevin rəhbərliyi ilə Qəbələdə aparılan növbəti qazıntılarda ərazidən daha bir dəfinə aşkarlandı. Dəfinədən Makedoniyalı İsgəndərin, Yunan-Baktriya, Frakiya, Arşaki, Selevki, Parfiya pulları tapılmışdır. Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilən sikkələr Albaniya ərazisində tapılan ən qədim pul nümunələridir.⁵ Gətirilmə pullar tələbatı tam ödəmədiyinə görə e.ə. III əsrdən gec olmayaraq Makedoniyalı İsgəndərin pullarına bənzədilərək yerli pullar kəsilməyə başlandı. Bu cür pullara Albaniya ərazisinin müxtəlif yerlərində tək-tək, həm də dəfinələr halında aşkar edilmişdir. Öz sayına görə Parfiya pulları da üstünlük təşkil edir.⁶

¹ Сулейманова С.А. Торговые колонии на Каспи... с. 42.

² Сулейманова С.А. Торговые колонии на Каспи... с. 48.

³ Yusifov A. Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş antik dövrə aid sikkə dəfinələrinin tipografiyası /Ped. Uni-tin xəbərləri, 2010, №3, s. 175.

⁴ Yusifov A. Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş antik dövrə... s. 175.

⁵ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild. Bakı: Elm, 1998, s. 343.

⁶ Наджафова И.М., Бабаев И., Раджабли А. Парфянские монеты в денежном

1913-cü ildən başlayaraq Azərbaycanın müxtəlif ərazilərindən, o cümlədən qərb ərazilərindən də Parfiya pulları aşkar olunmağa başladı. Artabandan başlamış III Vologezə qədər taxtda olmuş 31 Parfiya çarından 16-sının hakimiyyət illərində kəsilən sikkələrə Albaniya ərazisində rast gəlinmişdir.¹ Xüsusilə də II Mitridat (e.ə.123-87) və III Artabanın (b.e.12-38-ci illəri) dövrünə aid sikkələr üstünlük təşkil edir. Bu isə həmin dövrdə Parfiya ilə Albaniya arasındakı mütəmadi iqtisadi əlaqələrin nəticəsi idi. Qeyd edək ki, antik pullar Azərbaycanın Mingəçevir, Bərdə, Şamaxı və digər rayonlarından da tapılmışdır. Albaniya ərazisindən tapılan pul nümunələrinin çoxluğu Strabonun albanlar barədə verdiyi “Onlar (albanlar) zərb olunmuş puldan istifadə etmirlər. 100-ə qədər sayə bilirlər. Ticarəti sadə mübadilə üsulu ilə aparırlar” məlumatının yanlış olmasını ortaya çıxardı (*Strabo. XI.4.4*).² Dövlət yaranana qədər bütün tayfa birliklərinin mübadilə ticarətindən istifadə etdikləri məlumdur. Bu məlumatı Strabon yəqin ki, əvvəlki dövr müəlliflərinə istinadən vermişdir. Alban tayfaları vahid şəkildə birləşdikdən, Albaniya dövləti formalaşdıqdan sonra ticarətdə puldan geniş şəkildə istifadə olunmağa başlandı. Albanların 100-dən artıq sayə bilməmələri barədə məlumata gəldikdə isə, bu o dövrdə Albaniyanın digər qonşuları olan erməni və iberlərdə də bu cür idi.³ A.S.Sumbatzadəyə görə bu xalqlarda 1000 rəqəmi daha sonralar, fars dilinin təsiri nəticəsində yaranıb.⁴ Buna qədər isə onlar dillərində olan say zənginliklərindən istifadə edərək istənilən rəqəmi düzəldə bilirdilər. Məhz bu səbəbdən Strabon albanların yüzdən artıq say bilmədiklərini qeyd etmiş olacaqdır.

Beləliklə, Albaniyanın qərb ərazilərində alban, gel, qarqar, uti, lupen, silv, sakasenlər yaşayırdı. Albanlar Kaspi dənizindən başlamış İberiyaya qədər olan torpaqlarda, demək olar ki, bütün Albaniya

обращении Кавказской Албании / Материалы межд. конф., Ашгабат, 2005, с. 493.

¹ Наджафова И.М., Бабаев И., Раджабли А. Парфянские монеты...с.493.

² Страбон. География... 1964, с. 476.

³ Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа; Баку: Элм. 1990, с. 65.

⁴ Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и... с. 65.

ərazisində, həmçinin Atropatena ərazisində yaşamışlar. Gellər, lupenlər, sovdlar daha çox Albaniyanın şimal-qərb ərazilərində məskunlaşmışdılar. Qarqar tayfaları əvvəllər Albaniyanın şimalında yaşasalar da, sonralar qərb torpaqlarının başlıca əhali qrupuna daxil olmuşlar. Utilər müvafiq olaraq əsasən Albaniyanın Otena vilayətində, sakasenlər isə, Sakasena vilayətinin ərazisində yaşamışlar. Bu etnoslar Albaniyanın qərb torpaqları ilə yanaşı digər ərazilərinə yayılıb məskunlaşmış, tarix boyunca bu ərazilərin başlıca etnik qrupunu təşkil etmişlər.

Albaniya tarixində mühüm rol oynamış bu etnoslar təsərrüfatın müxtəlif sahələri, sənətkarlıq, ticarətlə ilə məşğul olmuş, antik dünyanın bir çox dövlətləri ilə əlaqələri olmuşdu. Albaniya ərazisindən keçən çoxlu sayda ticarət yolları, ərazidən tapılan pul dəfinələri bu əlaqələrin bariz göstəricisidir.

III FƏSİL

ANTİK DÖVRDƏ ALBANİYADA CƏRƏYAN EDƏN SİYASİ HADİSƏLƏR

Qədim yunan və romalıların özlərindən şərqdə yerləşən ərazilərə olan marağı ilk növbədə onların qədim əfsanə və əsətlərində öz əksini tapıb. Məsələn, ən məşhur yunan əfsanələrindən olan “Zəncirlənmiş Prometey”də tanrıların qəzəbinə uğrayan Prometey Qafqaza “zəncirlənmiş”, “Arqonavtlar” haqqında olan əfsanədə onlar Qafqaza üz tutmuşlar və nəhayət, əfsanəvi Yason Qafqazda özünə yurd etmiş, hətta onun və yaxınlarının adı ilə İberiya, Armeniya və Midiya dövlətləri qurulmuşdur. Təbii ki, bunlar əfsanələrdir. Amma nəyə görə hadisələr məhz Qafqazda cərəyan edir? Bəlkə də bu sualın cavabı hələ antik dövrlərdən başlayaraq yunan və romalıların Şərq yürüşləri ilə bağlı Qafqazdan keçmələri, yaxud da onlar üçün uzaq və tanış olmayan bu coğrafiyanın insanları haqqında aldıkları məlumatlar idi. Cənubi Qafqaz qədim zamanlardan başlayaraq Qara dəniz ilə Xəzər dənizini, antik qərb ilə şərq, Mərkəzi Asiyanı birləşdirən körpü idi. Buradan keçən beynəlxalq ticarət yolları Qərb dünyası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Beynəlxalq ticarət yollarının mövcudluğu göstərir ki, qərb dünyasının şərqə hərbi maraqlarından əlavə ticari-iqtisadi maraqları da olmuşdur ki, məhz bu səbəblərdən Yunan-Roma mənbələrində Qafqaz ərazisi, əhalisi eyni zamanda Albaniyanın da ərazisi və əhalisi barədə məlumatlar da az da olsa əks olunmağa başladı.

Albaniya ərazisində, eyni zamanda onun qərb ərazilərində antik dövrün əvvəllərində cərəyan edən proseslərlə bağlı çox az məlumatımız var. Həmin dövrdə bütün Cənubi Qafqazı əhatə edən proseslər Albaniya ərazisinə də şamil olunmalıdır. Cənubi Qafqazdakı vəziyyətlə bağlı ən qədim yazılı qaynaq Herodotun “Tarix” əsəridir. Qədim müəllif e.ə. V əsrdə Əhəməni imperiyasına daxil olan xalq-

lardan danışarkən alban tayfalarından olan kaspilərin adını çəkir. Maraqlıdır ki, bu tayfalardan adı mənbələrdə ilk xatırlananı albanlar deyil, məhz kaspilər idi. Tədqiqatçılar bunu müxtəlif cür izah edirlər. Məsələn, Q.Qoşqarlının fikrinə görə albanlar şimaldan gələn köçəri axınının qarşısını aldıkları üçün Əhəməni xəzinəsinə olan vergilərdən azad edilmişlər.¹ Məhz bu səbəblə də buna qədər olan mənbələrdə alban etnoniminə rast gəlinmir, daha çox kaspilərin adı çəkilir.

Herodotun verdiyi məlumata görə kaspilər bir sıra başqa xalqlarla bərabər Əhəməni imperiyasının XI satraplığını təşkil edir, ildə 200 talant gümüş xərac verirdilər (*Herod. III.92*).² Herodotun kaspilər haqqında verdiyi bu məlumata müxtəlif cür yanaşmalar var. K.V.Treverin, V.V.Tarnın fikirlərinə görə kaspilər dedikdə bütün Xəzərətrafi tayfalar nəzərdə tutulmalıdır ki, bu elə alban tayfaları deməkdir. V.V.Tarn hətta bir az da “irəli” gedərək kaspi adlı tayfanın gerçəkdən mövcud olduğuna belə şübhə ilə yanaşır.³ Təbii ki, bu subyektiv yanaşmadır, müəllifin tədqiqat obyektı kaspilər olmadığından o bu məsələyə səthi yanaşmışdır. K.V.Trevera gəldikdə isə o, kaspilərin tərkibində albanların da Əhəmənilərin XI satraplığının tərkibinə daxil olduğunu, Əhəmənilərə bac ödədiyi fikrindədir.⁴ K.Treverin kaspiləri deyil, alban-kaspilər şəklində yanaşması isə doğru olduğu qədər həm də məntiqlidir. Alban-kaspilər Əhəmənilərin yunanlarla olan müharibələrində də iştirak etmiş, I Dara və Kserksin qoşunlarının tərkibində vuruşmuşlar. Beləliklə, e.ə.VI əsrin ortalarından başlayan Əhəməni işğalları Cənubi Qafqazı da əhatə etmiş və alban tayfa ittifaqına daxil olan kaspilərin ərazilərini, həmçinin digər əraziləri: Araz vadisi, Fərat çayının və Van gölü çevrəsi də daxil olmaqla, matienlər, saspirlər, alarodienlərin ərazilərini, iberlərin yaşadıkları torpaqları da əhatə etmişdir (*Herod. III.94*).⁵

¹ Гошгарлы Г. Античная Кавказская Албания в системе международных отношений в V-I вв. д.н.э. / Международная научная конференция “Этнокультурное наследие Кавказской Албании”, Баку, 2001, с. 143-144.

² Алиев К.Г. Античные источники... 1986, с. 14.

³ Tarn W.W. Alexander the Great, t.II. Cambridge: Studies and sources, 1950, p.13.

⁴ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре... с. 49.

⁵ Геродот. История... 1972, с. 215.

Bunun arxeoloji dəlilləri də var. 1959-cu ildə Qazax rayonunun Sarıtəpə adlanan yaşayış məskənindən Əhəməni tipli saray qalıqlarının tapılması Herodotun bu məlumatını təsdiqlədi. Sarıtəpə adlanan yerdə tapılan bu böyük tikili özünün zəng şəkili sütun altlığı ilə Suz və Persepol şəhərlərinin tikililərinə bənzəyir.¹ Bəzi tədqiqatçılar hətta Sarıtəpədəki tikilinin Əhəməni satraplığının iqamətgahının olması ehtimalını da irəli sürürlər.² K.Ptsexelauri bu tapıntıyı yaxın vaxtlarda Kaxetiya ərazisində tapılmış Əhəməni tipli saray qalıqları ilə müqayisə etmiş və onların eyni tipə aid olması qənaətinə gəlmişdir.³ Eyni zamanda, İ.Babayevin başçılıq etdiyi İdealtəpə ekspedisiyasında da bənzər tikili qalıqlarına rast gəlinmişdir. Şəmkir rayonu Qaracəmirli kəndi ərazisində aparılan qazıntılarda saray tipli bina qalıqları aşkarlandı. İ.Babayevin və həmçinin ekspedisiyanın digər üzvlərinin fikrincə bu binanı da Əhəməni tipli hesab etmək olar.⁴ Bənzər tikililərə indiki Ermənistan Respublikasının şimal-şərq rayonlarında, Gürcüstan Respublikasının Gumbati rayonu ərazisində rast gəlinir.⁵ Qədim tikililərin yayılma arealı Herodotun məlumatları ilə uyğunluq təşkil edir.

Bir imperiya tərkibində olmaq təbii olaraq Albaniya ərazisində yaşayan tayfalarının vahid ad altında birliyini sürətləndirdi. Belə ki, Qavqamela döyüşündə (e.ə. 331) Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşan Əhəməni qoşununun tərkibində artıq albanların və sakasələrin adı çəkilir. Bu barədə məlumat Makedoniya ordusunun səfərlərini rəsmi sənədlərə əsasən qələmə alan II əsr müəllifi Arrian

¹ Нариманов И.Г. Археологические раскопки на поселении Сарытепе / Известия АН Азерб.ССР, серия общественных наук, 1959, 2, с. 162-164.

² Бабаев И.А. К вопросу о возникновении государства Албании (кавказской) / Известия АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1976, 4, с. 42

³ Пицхелаури К. Археологические исследование 1990-2004 гг в Кახети (итоги и перспективы)/Археология Кавказа, 2006, №1, с. 24.

⁴ Babayev İ.A. Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndində qazıntılar aparən beynəlxalq Azərbaycan-Almaniya-Gürcüstan arxeoloji ekspedisiyasının 2006-2007-ci illərdə fəaliyyəti haqqında-İdealtəpədə arxeoloji qazıntılar /2006-2007-ci illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı-2007, 72.

⁵ Babaev İ.Y. Gagoshidze, F.Knauf. Excavations in the Achaemenid Palatial Complex near the Village Karacəmirli in the Şəmkir region / Azerbaijan-Land between East and West / Intern. Simp. Baku, 2009.

vermişdir. Onun məlumatları əsasında bilirik ki, alban və sakasenlər midiyalılarla bərabər Makedoniya qoşununa qarşı vuruşmuşlar. Arrian Aristobul oğlu Aristobula istinadən alban və sakasenlərin döyüşdəki mövqelərini belə göstərmişdir: “Sağ cənəhdə Keleseriya və İkiçayarasından olan əsgərlər, həmçinin midiyalıları, onlardan sonra parfiyalı və saklar, sonra tapurlar və hirkanlar, sonra alban və saksenlər – onlar falanqanın ortasında idilər (*Arr. Anab. III.11.4*).¹ Bu döyüşdə III Dara siyasi və hərbi cəhətdən özünün ən çox inandığı, döyüşkən və yaxşı silahlanmış orduları mərkəzə yaxın hissələrdə, sağ və sol tərəflərdə yerləşdirmişdi. Burada midiyalıları dedikdə isə çox güman ki, atropatenlər nəzərdə tutulmuşdur. Çünki, əsərinin digər yerində Arrian midiyalıları, alban və sakasenlərə rəhbərlik edən Atropatdan danışır: “Midiyalılara Atropat başçılıq edir: midiyalıları bərabər kadusi, alban və sakasenlər var (*Arr. Anab. III.8.44*).² İ.Əliyev, İ.M.Dyakonovun fikirlərinə görə bu zaman Araz çayından şimaldakı ərazilər də Atropatın tabeliyində olmuşdur.³ Ola bilsin ki, İsgəndərlə münasibətləri pisləşən zaman bu ərazilər onun tabeliyindən çıxmışdır. Digər bir fragmentdə isə Arrian bu tayfaların fars, hindli və digərləri ilə birlikdə III Daranın ətrafında birbaşa Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşduğunu yazır (*Arr. Anab. II.4; 27. 85*).⁴ Təəssüf ki, bu döyüşə albanların hansı sayda qoşun çıxarmaları barədə məlumatımız yoxdur. Sonrakı dövr müəlliflərinə Kursi Ruf döyüşdə iştirak edən xalqlardan bəzilərinin qoşun sayını qeyd etsə də, albanların sayı barədə məlumat vermir. Lakin falanqanın ortasında mövqe tutaraq birbaşa İsgəndərə qarşı vuruşduqlarına görə alban döyüşçülərinin öz döyüş bacarıqları ilə fərqləndiyini söyləmək olar. Erməni müəllifi A.A.Akopyan özünün “Albaniya-Aluank yunan-latın və erməni mənbələrində” adlanan əsərində albanların III Daranın qoşununda fəal mövqelərdən birini

¹ Arrian. Alexander the Great. (Transl. Chinnock E.J.). London: Hodder and Stoughton vol.I. 1929, p. 161.

² Arrian. Alexander the Great. (Transl. Chinnock E.J.). London: Hodder and Stoughton vol.I, 1929, p. 156.

³ Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956, с. 46-47.

⁴ Arrian. Alexander the Great... 1929, p. 85.

tutmasına inamsız yanaşaraq albanların döyüş qabiliyyətləri ilə seçilmələrini də şübhə altına alır.¹ İlk növbədə qeyd edək ki, albanların falanqanın ortasında mövqe tutmaları haqqında məlumat Arriana aiddir. Arrian yazır: “Qoşunlar birləşəndə göründü ki, Dara öz əhatəsi ilə – farslar, hindlilər, albanlar, karilər, oxçu mardlarla Aleksandra və çar ailəsinə qarşı dayanıb”(Arr. Anab. III.13.1).² Bu fraqmentdə albanların adları III Daranın ətrafında çəkilib. Əhəməni şahı öz ətrafına zəif əsgərləri toplamazdı. Buna görə də albanların döyüşdə rollarının əhəmiyyətsiz olmasından danışmaq yersizdir. Albaniyada hər b sənətinin yüksək inkişafını Albaniya ərazisindən tapılan çoxlu sayda silah nümunələri də sübut edir. Xüsusilə, iberlərə məxsus qəbir abidələri ilə müqayisədə alban qəbir abidələrindən çoxlu sayda silah nümunələri tapılmışdır.³

Əhəməni imperiyasının dağılmasından sonra onun əraziləri Makedoniya imperiyasının bir parçasına çevrildi, amma Qafqazın tam asılı olması barədə də tutarlı fakt yoxdur. Akademik V.V.Bartoldun fikrinə görə Makedoniya işğalları Xəzərətrafı bölgə üçün faydasız oldu.⁴ K.V.Trever isə belə hesab edir ki, Makedoniya yürüşlərinə qədər albanlar ölkəsi az tanınırdı, Albaniya əsas beynəlxalq ticarət yollarından kənarda qalırdı və məhz Makedoniya yürüşləri nəticəsində ellinist dünya albanlarla tanış oldu. Düzdür, Makedoniya saray tarixçilərinin qeydlərində bu dövrdə İsgəndərin Arazdan şimaldakı əraziyə yürüşü barədə heç bir məlumat yoxdur. Lakin 4 əsr sonra Böyük Plini yazır: “Bir vaxtlar makedoniyalılar bütün dünyaya sahib idilər: onun (İsgəndərin) qoşunları Asiya, Armeniya, İberiya, Albaniya, Kappadokiya, Suriya, Misirdən, Tavr və Qafqazdan keçdi”(Plin. IV.39).⁵ Eyni məlumatı III əsr müəllifi Yuli Solin də yazır: İsgəndər “Asiya, Armeniya, İberiya, Albaniyanı tabe edərək Tavr və

¹ Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латынских... с. 10.

² Arrian. Alexander the Great... 1929, p. 164.

³ Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва: Наука, 1985, с. 98.

⁴ Бартольд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку: Общество Обследования и Изучения Азербайджан, 1925, с. 12.

⁵ Латышев В.В. Известия древних писателей греч... 1904, с. 169.

Qafqazdan keçdi” (*Y.Solin. IX.19*).¹ Maraqlıdır ki, hər iki müəllif hadisələrin cərəyan etdiyi vaxtdan xeyli sonra yaşasalar da, hətta alban çarının böyük İsgəndərə qeyri-adi böyüklükdə it bağışladıklarını da qeyd etmişlər. Bu barədə Böyük Plini yazırdı: “Böyük Aleksandrın Hindistana yürüşü zamanı Alban çarı ona qeyri-adi böyüklükdə bir it bağışladı. Onun görkəmindən xoşlanan çar onun üstünə ayıların, sonra qabanların, nəhayət, xallı maralların buraxılmasını əmr etdi, ancaq o (it) nifrətlə, tərپənməz halda yatıb qaldı. Bu nəhənglikdə heyvanın belə süslüyündən kefi pozulan cəsur çar onun öldürülməsini əmr etdi. Bu haqda xəbər alban çarına çatdı. Beləliklə o, başqa bir it göndərərək üstəlik bildirmişdir ki, Aleksandr onu xırda heyvanlarla deyil, şir və ya fillə sınaqdan keçirsin” (*Plin. VIII.149*).² Bu fragmentə açıqlama verən K.V.Trever bunu İsgəndərin deyil, onun ölümündən sonra Selevkilərin göndərdiyi Patroklun ekspedisiyası ilə əlaqələndirir. Çünki, mənbələrdən məlumdur ki, İsgəndər mardların ərazilərindən şimala qalxmamışdır (*Arr. Anab. III.24.2*).³ İsgəndərin mardlarla toqquşması barədə bir sıra müəlliflər, o cümlədən, Strabon, Arrian, Kursi Ruf, Diodor yazmışlar. Arrianın yazdığına görə İsgəndər “onları dağlara qədər təqib etdi, o vaxta kimi onlar tabe oldular” (*Arr. Anab. III.24.2*).⁴ Bu məlumatdan belə məlum olur ki, İsgəndər mardların yaşadığı dağlardan şimala qalxmamışdır. Lakin, XI əsr gürcü müəllifi Leonti Mrovelinin “Kartli çarlarının həyatı” əsərində belə bir məlumat var: “O vaxt ki, çar Aleksandr lot törəmələrini qarşısından qaçmağa məcbur etdi və onları yarıqaranlıq ölkəyə göndərdi, onda o, ilk dəfə Kür sahilindəki dörd şəhər və onun ətrafında yaşayan qəzəbli buntürk tayfalarını gördü. Bu şəhərlər Sarkine, Kaspı, Urbnisi, Odzraxə şəhərləri idi. Qalaları isə, böyük qala Sarkine, idarəçi qalası Kaspı, Urbnisi və Odzraxə qalaları idi... Çar onlarla mübarizə aparmağın mümkün olmadığını görüb oradan uzaqlaşdı”.⁵ Orta əsr gürcü xronikası buna

¹ Алиев К.Г. Античные источники...1986, с.91.

² Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, s. 26-27.

³ Arrian. Alexander the Great... 1929, p. 189-190.

⁴ Arrian. Alexander the Great... 1929, p. 190.

⁵ Мровели Л. Жизнь картлийских царей... 1979, с. 21-27.

qədər deyilənlərin əksinə olaraq İsgəndərin Qafqaz ərazisinə gəlib çıxmasını qələmə alıb. Bu məlumatın antik mənbələrdə təsdiqi olmasa da Qafqazla bağlı ən maraqlı məlumatlardan hesab olunur. Hər halda, İsgəndər Qafqazla, Xəzərin okeanla əlaqəsi olub-olmaması ilə maraqlanırdı və məhz bu məqsədlə satrap Heraklidi Qafqaza göndərmişdi. Lakin, bunu öyrənmədən vəfat etdi. Bəlkə də gürcü xronikasında yer alan bu məlumat İsgəndərə deyil, onun göndərdiyi satrapa aiddir. Antik mənbələrdən bizə məlum olan iki müəllifin əsərində yer alan alban çarının Makedoniyalı İsgəndərə it bağışlaması barədə məlumat təsadüf ola bilməzdi. İsgəndər birbaşa albanlarla qarşılaşmasa belə, münasibətləri olması şübhəsizdir. Təkcə onu bilir ki, bu bölgənin araşdırılmasına maraq sonrakı dövrlərdə də davam etdi. Bu vəzifə Selevk və onun oğlu Antioxun zamanında Hirkan və ya Xəzər dənizindən yuxarıdakı ərazilərin hakimi hesab edilən Patroklun üzərinə düşdü ki, məhz o Böyük Plininin sadaladığı ərazilərdə ola bilərdi. İkinci fakt, yəni İsgəndərə alban çarının “qeyri-adi ölçülərdə olan it” bağışlaması ilə bağlı fakta gəldikdə isə, bu da mümkün ola bilərdi. Çünki, yerli hakimlər İsgəndərin qarşısında özlərini sübut etməyə çalışır, onun yanında öz nüfuzlarını artırmaq istəyirdilər. Məsələn, Midiya satrapı Atropatın siyasətini yadıma salaq. Strabon yazır ki, Atropat “bu ölkənin gələcəkdə makedoniyalıları tabe olmasına yol vermədi” (*Strabo. XI.13.1*).¹ Lakin İsgəndərin görüşünə getməkdən imtina etdiyi üçün onun tərəfindən vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı və yalnız bundan sonra onun görüşünə getdi, vəzifəsini (bu dəfə Kiçik Midiya) geri qaytarmağa nail oldu.² Atropat daha sonra İsgəndərin yaxın sərkərdələrindən Perdikki ilə qohum olması, Bariaks üsyanını yatırılmasındakı iştirakı ilə yenidən özünü sübut etdi. Alban çarının İsgəndərə hədiyyə bağışlaması faktını da ona yaxınlaşmaq meyli, işğalı özlərindən uzaqlaşdırmaq cəhdi kimi qiymətləndirmək olar. Burada Makedoniya hakimiyyətinin mövcudluğunun isə tutarlı sübutu yoxdur. Arxeoloji, epigrafi, numizmatik materiallar, bizə deməyə imkan verir ki, antik Albaniya ərazilərində bu dövrdə asılılıqdan daha çox müstəqillik

¹ Страбон. География... 1964, с. 493.

² Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, с. 54-55.

izləri var. Çünki, 1966-cı ildə aşkarlanan Qəbələ dəfinəsindən 500-dən çox Makedoniyalı İsgəndər dragma və tetradrahmalarına oxşadılaraq zərb edilən yerli alban pulları tapılmışdır ki, bunlar e.ə. III əsrin birinci yarısına aiddir. Bu pullardan bütün Qafqazda cəmi bir ədəd Artaşatda tapılıb.¹ Bu, danışılan dövrdə Albaniyanın Makedoniya ilə əlaqələrinin göstəricisidir, eyni zamanda qısa zaman kəsiyinə aid bu qədər pul nümunələrinin tapılması Albaniyada dövlətçiliyin mövcud olduğunun sübutudur. Eyni zamanda çoxlu sayda dövlətçiliyin atributlarından olan möhürlər tapılmış, şəhər mədəniyyəti inkişaf etmişdi.

İsgəndərin ölümü ilə Cənubi Qafqazın xəritəsi bir qədər də dəyişdi. Böyük İsgəndərin bölgələrə idarəçi təyin etdiyi, yaxud İsgəndəri tanımaqla öz vəzifəsində qalan idarəçilər onun ölümü ilə müstəqillik qazanaraq taxta çıxdılar. İmperiyanın xarabalıqları içərisində yüksələn dövlətlərdən biri Selevkilər idi. Ətraf əraziləri də özlərindən asılı salmağı bacaran Selevkilər az sonra Roma ilə mübarizədə öz müstəqilliklərini itirdilər. Bundan sonra Cənubi Qafqaz uğrunda uzun sürən Roma-Parfiya qarşıdurmaları başladı. Parfiya Selevki dövlətinin yerində yaranan dövlətlərdən biri idi və ərazisi Xəzər dənizinin cənub və cənub-qərbində əhatə edirdi. E.ə. 250 – b.e. 226-cı illərdə mövcud olmuş bu dövlət Cənubi Qafqazın siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. E.ə. III əsrin sonlarında dünya səhnəsində siyasi nüfuzunu artıraraq e.ə. II əsrin əvvəllərindən Asiya ölkələrinə ayaq açan Roma burada Parfiya ilə qarşılaşdı. Hələ ki, bölgədə Parfiya nüfuzu daha çox hiss olunurdu, baxmayaraq ki, e.ə. II əsrin əvvəllərində hələ qüdrətli dövlətə çevrilməmişdi. Parfiyada I Mitridat (e.ə. 170-139) hakimiyyətə gəldikdə vəziyyət bir qədər dəyişdi.² Ola bilsin ki, həmin vaxt Atropatena və Albaniya da ondan asılılığı qəbul etməyə məcbur olmuşlardı. Pompey Troqa istinadən K.Əliyev bildirir ki, I Mitridat midiyalı və elimeylərə qalib gəldi, “çox xalqı özünə tabe edərək hakimiyyətini Qafqaz dağlarından

¹ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild... 1998, 303-304.

² Бокщанин А.Г. Парфия и Рим. В 2-х частях. Ч.1. Возникновение системы политического дуализма в Передней Азии. Москва: Изд-во МГУ, 1960, 67.

Fərata qədər yaydı”.¹ Qafqaz dağlarından Fərata qədər olan ərazinin içərisində Albaniya və Atropatena əraziləri də Parfiyadan asılı düşdü. Azərbaycan ərazisindən parfiyalıların ilk hökmdarlarından başlayaraq çoxlu sayda Parfiya pulları tapılmışdır. E.ə. III-II əsrlərdə hökmranlıq etmiş 16 Parfiya çarının adına kəsilən pullara rastlanmışdır.² Bunu Parfiya dövləti ilə olan sıx ticari-iqtisadi əlaqələrlə də bağlamaq olar. Mərkəzi Asiyadan gələn ticarət yollarından biri Parfiya ərazisindən keçir, sonra Xəzər dənizi və Albaniya vasitəsilə Qara dənizə qədər uzanırdı.

E.ə. 123-87-ci illərdə çarlıq etmiş Parfiya çarı II Mitridatın ölümündən sonra Parfiya zəiflədi. Onun zəifləməsindən istifadə edən II Tiqran müstəqilləşdi, bəzi əraziləri də ələ keçirərək Parfiyanın yeni çarı III Fraatla ittifaqa girdi. Bu iki müttəfiq o dövrdə ortaya çıxan növbəti siyasi güc-Pont dövləti ilə birləşərək Romaya qarşı müxalifət yaratdılar. Roma Aralıq dənizi və Kiçik Asiyadakı beynəlxalq ticarət yolları və bazarları ələ keçirmək istəyirdi.³ Bu yolda ona özlərini Makedoniya imperiyasının davamı hesab edən Pont və Parfiya dövlətləri başlıca maneə idi. Üstəlik, Parfiyanın dəstəklədiyi II Tiqran da güclənmişdi. Buna görə də Roma müttəfiqlərin üzərinə ilk olaraq Kotta və Lukullu göndərdi. Kottanın cəhdləri uğursuz olduqda, Lukull e.ə. 69-cu ildə Roma senatından lazımi səlahiyyət almadan, müharibə elan etmədən Tiqranokertə girdi. Gözlənilməz hücum qarşısında II Tiqran ölkənin içərilərinə doğru çəkilərək ordu toplamağa başladı. Həm II Tiqranın təbəçiliyində olanlardan, həm də ümumi düşməinə qarşı həmrəylik nümayiş etdirərək ona köməyə gələn cənubi Qafqaz xalqları – alban və iberlərdən, həmçinin müəyyən hədiyyələr müqabilində gələn Arazətrafı tayfalarından ibarət ordu təşkil edildi. Plutarx bunun çox gözəl təsvirini vermişdir: “(Lukull tərəfindən Tiqranokerti mühasirəsi zamanı Tiqranın yanına) təbə olduqları üçün ermənilər, korduenlər, tebe olduqları üçün Midiya və

¹ Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrdə... 1997, s.6.

² Наджафова И.М., Бабаев И., Раджабли А. Парфянские монеты...с.493.

³ Расулова М.М. Торгово-экономические и культурные связи. Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. – III век н.э. Баку: Мутарджим, 2008, с. 128.

adiabenlərin çarları gəldilər; Babil ətrafından, dənizdən çoxlu ərəb, Kaspi dənizindən çoxlu alban və onların qonşuları olan iberlər də gəldi, həmçinin hədiyyələr müqabilində Araz ətrafından az sayda çar hakimiyyəti tanımayan tayfalar gəldilər” (*Plut. Lukull, XXVI*).¹ Plutarxdan gətirilən bu fraqment göstərir ki, Qafqaz xalqları II Tigrana köməyə erməni tarixçilərinin iddia etdiyi kimi tabeçilik vəziyyətlərindən deyil, ümumi düşməyə qarşı birgə həm də təmənnasız mübarizə məqsədilə gəlmişlər. K.V.Treverin də qeyd etdiyi kimi, bu Cənubi Qafqaz xalqları tarixində ümumi düşməyə qarşı ilk birgə müdafiədir.² Bu fraqmenti əhəmiyyətli edən digər bir cəhət burada çarsız olan tək Arazətrafı tayfalarıdır, albanların isə artıq çarı var, həmçinin uzun aralıqdan sonra ilk dəfə adları xatırlanır. Bəzi müəlliflər ilk dəfə Albaniyada çar hakimiyyətinin meydana gəlməsini məhz bu dövrə aid edirlər. Lakin, tarixdən məlumdur ki, dövlət bir anda ortaya çıxa biləcək qurum deyil. Onun ortaya çıxmasının uzun sürən şəraiti və şərtləri olmalıdır ki, zənnimizcə bu daha əvvəl başlanan proses olmuş və e.ə. IV əsrdə artıq başa çatmışdır ki, Makedoniyalı İsgəndərlə bağlı olaraq mənbələrdə xatırlanır.

Tiqranokert qələbəsi Lukullun son uğuru oldu. Roma senatı onu geri çağırdı və yerinə tanınmış sərkərdə Qney Pompeyi təyin etdi. Pompeyin başlıca hədəfi Pont çarı VI Mitridat idi. O, Roma təqiblərindən yaxa qurtarmaq məqsədilə Armeniya çarlığı ərazisindən keçərək İberiyaya, daha dəqiq desək, Dioskuradaya (Suxumi) qaçmışdı. Pompey onu təqib etməyə başladı (*Dio, Roman Hist. XXXVI.50.3*).³ Lakin, qəflətən Pompey Mitridatın təqibini dayandıraraq Armeniyaya qayıtdı. Pompeyin bu qəfil qayıdışının səbəbləri məlum deyil. Bəziləri belə hesab edir ki, Pompeyin ordusunda yaralılar çox olduğu və ordunun istirahətə ehtiyacı olduğu üçün Pompey geri qayıtmışdı. Digərləri isə, Mitridatın artıq təhlükəli olmadığı düşüncəsilə məşhur sərkərdənin onun təqibini dayandırdığını düşünür.⁴

¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания... 1990, с. 137.

² Тревер К.В. Очерки по истории и культуре... с.89.

³ Cassius Dio. Roman History. (Transl. Earnest Cary): In nine volumes. Vol. III. Classical Library edition, London: W. Heinemann, 1914, p. 85.

⁴ Джавадов И.Ш. О сражении кавказских албанцев и иберов против римлян в

Bəziləri isə məsələni gərginləşən siyasi vəziyyətlə əlaqələndirir. Belə ki, Armeniya çarlığının özündə ata Tigranla oğul Tigran arasında hakimiyyət davası başlayır. Oğul Tigran Parfiyalıların köməyi ilə paytaxt Artaxatı ələ keçirir, dağlara çəkilən II Tigran isə mübarizəni davam etdirərək son nəticədə oğluna qalib gələrək paytaxtı geri qaytarır (*Dio.Roman Hist. XXXVI.51.2*).¹ Bu zaman oğul Tigran Pompeyə kömək üçün müraciət edir. Pompey isə, ata Tigran ilə oğul Tigran arasında seçim edərək birincisini daha etibarlı sayaraq, onu taxtda saxlayır, onunla müqavilə imzalayır. Pompey onu məcbur etdi ki, bir sıra ərazilərdən, o cümlədən Kiçik Armeniyadan, Mesopotamiya, Sofenadan imtina etsin, həmçinin hər il Romaya xərac ödəsin. Bu əslində Pontun başlıca müttəfiqlərindən birinin məğlubiyyəti, Roma üçün zərərsiz vəziyyətə gətirilməsi idi. Sonra isə Pompey Armeniya çarlığına nəzarəti Afraniyə tapşırıraq yolunu davam edir. E.ə. 66-cı ilin sonuna qədər Pompey Artaxatı tərk etmiş olur. Çünki, e.ə. 66-cı ilin dekabrında Roma qoşunları artıq Kür çayının sahilində idilər və Kürü keçməklə ilk dəfə albanların yaşadıkları ərazilərə daxil olacaqlardı. Bu barədə antik müəlliflərdən bir neçəsi məlumat verib: Tit Livi, Strabon, Dion Kassi, Plutarx. İlk məlumat Pompeyin albanlarla qarşılaşmasından 30-40 il sonra hadisələri qələmə alan Tit Liviyə aiddir: “Mitridatı izləyən Qney Pompey ən ucqar və naməlum xalqlara qədər gedib çıxdı. O, onu (Pompeyi) içərilərə buraxmayan iber və albanlara qalib gəldi ” (*Liv. XXX.49.8.C*).² Mətnədən görünür ki, Qafqaz xalqları hələ də II Tigranla müttəfiqliyə sadıq qalaraq ümumi düşməni içərilərə buraxmaq istəmirlər. Hətta sonrakı hadisələri izah edərkən Dion Kassi bildirir ki, alban çarı Oroyz II Tigrana müvəqqəti sığınacaq belə vermişdir. Strabon isə Pompeyin yürüşü barədə yazır: Pompey “iber və albanlara qarşı yürüş etdi” (*Strabo. XI.1.6*).³ Plutarx da bu hadisəni özünəməxsus şəkildə vermişdir: Mitridatın təqibini Pompey “Qafqaz xalqlarının torpaqlarında davam etdirdi. Onların içərisində sayca çox olanlar albanlar

66 г. до н.э. / ВДИ, 1973, т.1, с.154.

¹ Cassius Dio. Roman History...1914, p. 87.

² Латышев В.В. Известия древних писателей греч... 1904, с. 51.

³ Страбон. География... 1964, с. 470.

və iberlərdir” (*Plut. Pomp. XXXIV*).¹ Pompeyi Armeniya ərazisindən birbaşa İberiyaya keçməyib əvvəlcə Kür çayı sahilində dayanması, sonra Albaniya vasitəsilə keçməsi də maraq doğurur. Mitridatın təqibi Roma üçün vacib olan belə bir vaxtda Pompey Roma qoşunları ilə bərabər niyə görə Kürün sahilində qışlamaq qərarına gəldi? Yaxud, niyə qalibiyyət qazandığı Armeniya çarlığında qalib qışlamadı, əksinə iki düşmənlərinin qapılarının astanasında qış düşərgəsini qurdu? Pompeyin bu addımını izah etmək çətindir. M.Dreerin fikrinə görə Pompeyin Mitridatın təqibinin dayandırmasına səbəb ordunun əldən düşməsi və qışın yaxınlaşması oldu.² Yalnız belə olsa Pompey vaxt qazana bilər, sonra da Tiqranın hesabına ordusunu təmin edə bilərdi. Antik müəlliflər Tiqranın öz xəzinəsini onun ixtiyarına verməsi barədə məlumatlar var (*Plut.Pomp. XXXIII.4; App. Mithr. 104; Strabo. XI.14.10*).³ Həmçinin, Pompey iber və albanlarla danışıqlar aparmaq məqsədilə də orada qışlaya bilərdi. Çünki, antik müəlliflərin qeydlərindən bilirik ki, iber və albanlar Pompeyi ölkələrinə buraxmaq istəmirdilər. Dion Kassiyə görə Roma qoşunları Anahit əyalətinə – məbəd torpaqlarına gəldilər (*Dio. Roman Hist. XXXVII.3*).⁴ Dini bayramlarından olan Satrunalini qeyd etmək üçün bura münasib yer idi. Antik müəlliflərin məlumatlarına görə Pompey Kür çayı sahilində olarkən qoşununu 3 hissəyə böldü və onları 3 qış məntəqəsində yerləşdirdi. Deməli, Pompey albanların hücum etməyəcəyindən doğrudan da arxayın deyildi. Tit Livinin iber və albanların Pompeyi ölkənin içərilərinə buraxmaq istəməməsi barədə olan yuxarıdakı fraqmenti yadımıza salaq. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə Pompeyin Kür çayı sahilində dayanmasının səbəbi iber və albanların birgə dəstələri arasında olan döyüş olmuşdur. Məsələn, İ.Ş.Cavadovun fikrinə görə Pompeyin albanlarla 2 yox, 3 qarşılaşması olmuşdur.⁵ Müəllif antik müəlliflərdən Yevtropi (*VI.14*) və

¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания... 1990, с. 311.

² Дреер М. Помпей на Кавказе: Колхида, Иберия, Албания / ВДИ, 1994, №1, с.20.

³ Плутарх. Сравнительные жизнеописания... 1990, с. 310; Страбон. География... 1964, с. 499.

⁴ Cassius Dio. Roman History...1914, p. 99.

⁵ Джавадов И.Ш. О сражении кавказских албанцев... с.155.

Orozinin (VI.4.8) “alban və iberlərə Pompey 3 dəfə qalib gəldi” qeydinə istinadən, həmçinin Appianın da iber və albanların Pompeyə qarşı müştərək mübarizələrindən bəhs edən qeydlərini (*App.Mitrh. 103*)¹ əsas götürərək tərəflər arasında daha bir döyüşün olması qənaətinə gəlir. Həmçinin, antik müəlliflərdən Tit Livi də qeyd edir ki, Pompey Mitridatı təqib edərək onu içərilərə buraxmaq istəməyən iber və albanları bir neçə dəfə məğlub etdi. Burada da antik müəllif bir neçə döyüşün olduğunu vurğulayıb. Bu məlumatlara gürcü müəlliflərindən N.Y.Lomouri öz tədqiqatlarında münasibət bildirsə də, tərəflər arasında 3-cü bir döyüşün olması fikrini e.ə. 66-65-ci illər barədə Appianın ümumiləşdirməsi hesab edir. Yəni, Appianın da haqqında danışdığı elə Dion Kassi və Plutarxın haqqında danışdığı döyüşlərdir.² Lakin, Ş.Cavadovun fikrinə görə tərəflər arasında iber və albanların qələbə qazandığı bir döyüş olmuşdur. Həm də bu döyüş digər iki döyüşdən əvvəl olmuşdur. Döyüşün nəticəsi Roma üçün o qədər də uğurlu olmamışdır və bu səbəbdən də mənbələrdə iber və albanların onları içərilərə buraxmaması qeyd olunur. Müəllifin fikrinə görə bu, o vaxtkı real vəziyyəti əks etdirmirdi. Alban və iberlər romalıları qarşı tələ qurdular, onları meşənin dərinliklərində çaşdırdılar.³ Məhz bu döyüş Pompeyi Mitridatın təqibini dayandıraraq Kür çayı sahilində düşərgə salmağa məcbur etmişdir. Bundan sonra Pompey hər iki tərəflə ayrı-ayrılıqda danışıqlar aparmağa məcbur olmuş və albanlar Plutarxın yazdığı kimi, Pompeyə öz ərazilərindən keçməyə razılıq vermişlər (*Plut. Pomp. XXXIV.2*).⁴ Lakin, romalıların başı Satrunali bayram şənliklərinə qarışdığı zaman albanların qəfil hücumuna yaxalandılar ki, bu tərəflər arasında artıq ikinci qarşılaşma oldu. Bu fikir elmi ədəbiyyatlarda geniş əks olunmasa belə Pompeyin Kür çayı sahilində ləngiməsinin səbəbini əsaslı şəkildə izah etməsi səbəbindən maraqlıdır.

K.V.Treverin fikrinə görə isə, bu cür dairəvi yol seçməkdə Pom-

¹ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих... 1893, с. 530.

² Lomouri N.Y. Dion Kassinin Gürcüstan haqqında məlumatları. Tiflis: Gürc. EA-nın nəşr., 1966 (gürcü dilində), s. 98-99.

³ Джавадов И.Ш. О сражении кавказских албанцев... с. 159.

⁴ Плутарх. Сравнительные жизнеописания... 1990, с. 311.

peyin məqsədi Mitridatı gizləyən iberləri qəfil yaxalamaq olmuşdur. Beləliklə, Pompey Artaxatdan şimala doğru hərəkət edərək Göyçə gölünü geridə qoydu, Dilican aşırımını keçərək Kür çayı sahilinə yaxınlaşdı ki, iberlərə gözləmədikləri yerdən zərbə vursun.

E.ə. 66-cı ildə alban çarı Oroys Kürü keçərək romalıların hər 3 dəstəsi üzərinə hücum etməyi qərara aldı. Romalılar hər il qeyd etdikləri Satrunalini qeyd edirdilər və albanların hücumuna qəfil yaxalandılar. Alban çarı Metell Kelerin başçılıq etdiyi dəstəni özünə hədəf seçmişdi (*Dio. Roman Hist* 54.2).¹ Ola bilər ki, bu kiçik Tiqranın Metell Kelerin çadırında əsir qismində saxlanılması ilə əlaqədar idi. Alban çarı keçmiş müttəfiqliyə sadıq qalaraq onu azad etmək istəmiş ola bilərdi. Qalan ordu hissələrini Pompeyin və Luki Flakkın üzərinə göndərdi. Oroys belə hesab edirdi ki, bu üsulla Pompeyin ordusu birləşməyə macal tapmaz. Lakin onun gümanları boşa çıxdı, daha təcrübəli Roma ordusu qələbə qazandı. Antik yazarlar bu döyüşü geniş təsvir etmiş, qədim dünyanın ən qanlı savaşlarından olduğunu yazırlar. Döyüşdən alban çarı sağ olaraq çıxmağı bacardı və Kür çayını keçərək uzaqlaşdı. Ardınca isə alban elçiləri Pompeyin yanına gəldilər və barışıq istədilər. Plutarx yazır ki, Pompey albanları “bağışladı” (*Plut. Pompey. XXXIV*).² Dion Kassi isə əlavə edir: “albanlardan qisas almaq məqsədilə onların ölkəsinə soxulmağı çox istəsə də” albanlarla sülh imzalandı (*Dio. Roman Hist. Dio XXXVI. 54.5*).³ Pompey buradan iberlərin ölkəsinə keçdi və onlar üzərində qələbə qazandı. Lakin əsl məqsədi olan Mitridatı ələ keçirə bilmədi, çünki o Bosfora qaçmışdı. Pompey təqibi dayandırmalı oldu, həm də ona görə ki, albanlar Pompeylə olan barışığı pozdular. Pompeyin yenidən albanlarla qarşılaşmaqdan başqa bir çarəsi qalmadı. Məhz bu səbəblə də, Pompey İberiyada öz sərkərdələrindən Aristraxı idarəçi qismində saxlayaraq albanların üzərinə yönəldi. Bəzi müəlliflər Pompeyin yenidən albanlar üzərinə yönəlməsini İberiya və Armeniya dövlətlərindən fərqli olaraq Albaniyanın Roma hakimiyyətini qəbul etməməsi və bu yürüşün Pompeyin onları Roma hakimiyyətinə tabe

¹ Cassius Dio. Roman History...1914, p. 93.

² Плутарх. Сравнительные жизнеописания... 1990, с. 310.

³ Cassius Dio. Roman History...1914, p. 95.

etmə cəhdi olaraq qiymətləndirirlər.¹ Plutarxda və daha geniş şəkildə Dion Kassidə bu qarşılaşma haqqında məlumat var. Pompey bu dəfə də qısa yoldan deyil, dolayı yoldan, yəni Kolxidadan indiki Ermənistan ərazisinə keçərək, buradan albanlara zərbə endirmək qərarına gəldi. Bu, Pompeyin köhnə hərbi taktikası idi: “qəfil yaxalamaq”. K.V.Treverə görə Pompey bu yolu seçməklə bəlkə də Ponta çıxıb getməyi düşünürmüş, lakin yolda olarkən albanların üsyanından xəbər tutduğundan geri qayıtmalı oldu. M.Dreerin fikrinə görə isə onun bu cür yol seçməkdə məqsədi yenidən tabe etdiyi ərazilərə Romanın hakimiyyəti altında olduqlarını xatırlatmaq, onlar tərəfindən albanlara edilə biləcək hər hansı yardımın qabağını almaqdır.² Antik müəlliflərin məlumatına görə Pompey çox çətinliklə Kür çayını keçdi. Albanlar çay boyunca yolu kəsmək üçün iti payalarla bənd qurmuşdular. Romalıların ən böyük çətinliklərindən biri də yayın istisi və əsir götürülmüş albanlardan olan bələdçilərin onları rahat olmayan yolla aparması oldu (*Dio. Roman Hist.XVII.3.5-6*).³ Pompeyin ordusu Kambis (İori) çayına qədər susuzluqdan əziyyət çəksə də, itki olmadı. Bundan sonra Pompey 10000 tuluq su götürülməsini əmr etdi (*Plut. Pomp. XXXV*).⁴ Kassi Dion buna əlavə olaraq qeyd edir ki, romalılar özləri ilə yalnız su gətirərək Abant (Alazan) çayına gəlib çatdılar, digər sursatları onlar könüllü şəkildə yerlilərdən alırdılar və nəticədə onları incitmirdilər. Pompeyin ordusu İori və Alazan çayları arasındakı yolla, Albaniyanın Kambisena vilayəti ərazisindən keçməklə elə bu ərazidə, Alazan sahilində albanlarla qarşılaşdılar. Döyüşə 60 min piyada, 12 min süvari ilə çıxan albanlara Oroysun qardaşı Kozis başçılıq edirdi. Albanlar süvari cəhətdən romalılarından üstün idilər. Buna görə də Pompey bu döyüşdə hərbi hiylə işlədərək öz kiçik atlı dəstəsini önə buraxdı və albanları döyüşə cəlb etdi. Özünün çoxsaylı piyadalarına isə Pompey

¹ Дреер М. Помпей на Кавказе: Колхида, Иберия, Албания / ВДИ, 1994, №1, с.22.

² Дреер М. Помпей на Кавказе: Колхида, Иберия, Албания / ВДИ, 1994, №1, с.22.

³ Cassius Dio. Roman History...1914, p. 101.

⁴ Плутарх. Сравнительные жизнеописания... 1990, с. 311.

diz üstə çökməyi, qalxanlarının altında gizlənməyi əmr etdi. Hiyləsi baş tutduqdan sonra isə, Pompey ordunun qalan hissəsi ilə albanlara arxadan zərbələr endirməklə onları sıxışdırdı. Antik müəlliflər döyüş zamanı Kozisin Pompeyin üzərinə atılması, onların əlbəyaxa olması barədə məlumat verirlər. Lakin antik müəlliflərin məlumatına görə Kozis ağır yaralansa da, döyüşdən sağ qurtula bilir. Mühasirəni yarıb qaçmaq yalnız kiçik bir alban dəstəsinə də nəsib oldu, lakin Dion Kassinin məlumatlarına görə onlar da sığındıqları meşədə romalılar tərəfindən meşə ilə bərabər külə döndərildilər (*Dio. Roman Hist. XXXVII. 4.4*).¹ Ş.Hacıəli belə hesab edir ki, antik müəlliflərin bu məlumatı şişirdilmiş və həqiqətdən uzaqdır. Onun fikrincə başdan-başa meşələrlə dolu Alazan vadisində qaçan döyüşçüləri haqlamaq, onları mühasirəyə salmaq və sonra da od vurub yandırmaq mümkün deyildi.² Amma bu məğlubiyyətdən sonra Oroys Pompeyin yanına hədiyyələrlə birgə öz elçilərini göndərdi və Roma sərkərdəsi “albanlara sülh bəxş etdi” (*Dio. Roman Hist. XXXVII.51*).³ Pompey Albanıyanın içərilərinə irəliləmədən geri qayıtdı və beş illik yürüşdən sonra e.ə. 61-ci ildə triumfla Romaya daxil oldu. Antik müəlliflərdən Plutarx, Appian, Böyük Plini, Flor və başqaları onun triumfunu təsvir etmişlər. Appianın yazdıqlarına görə triumfda üzərinə “erməni çarı Tiqran, iber çarı Artok, alban çarı Oroys, Midiya çarı Dara, Kommagena çarı Antiox məğlub edildi” yazılmış lövhə nümayiş etdirilmişdi. (*App. Mithr. 117*).⁴ Lakin triumfda işğal olunan ölkələrin hamısından girov olaraq aparılanlar ya ölkənin çarları, ya da çar ailəsinə məxsus olanlar olmuşdur. Alban və iberlərdən isə birincidən 2, ikincidən 3 əsir qeyd olunub. “...burada Tiqran, Tiqranın oğlu Tiqran, Mitridatın 5 oğlu: Artafern, Kir, Oksatr, Dara və Kserks, qızları Orsabarida və Yevpatra; həmçinin kolxlardan Oltak, yəhudi çarı Aristobul, Kilikiya hakimləri, skif çar ailəsinin qadınları, 3 iber və 2 alban başçı, Mitridatın keçmiş hipparxı Menandr və Laodikey aparılırdı”. Bu hadisəni təsvir edən digər müəlliflərdə (Plutarx, Flor)

¹ Cassius Dio. Roman History...1914, p. 102.

² Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan... 2007, s. 75.

³ Cassius Dio. Roman History...1914, p. 179.

⁴ Латышев В.В. Известия древних писателей ... 1893, с. 537-538.

də bu cür qeyd olunub. Bu onu göstərir ki, əslində Albaniyada qalıcı Roma işğalı olmamışdır, Pompey yalnız Albaniyanın qərbində olub, bütövlükdə Albaniyanı heç vaxt tutmayıb. O dövrdə Albaniyanın Romaya münasibəti nominal asılılıq səviyyəsində belə olmayıb. Bu ondan hiss olunur ki, növbəti iki onilliyin hadisələrində Albaniya və albanların adları hallanmır. Məsələn, birinci Roma triumvirlərindən olan **Krassın** Parfiya və ermənilər üzəninə e.ə. 53-cü ilə aid uğursuz yürüşü Albaniya ərazisinə qədər uzanmadı. Olsun ki, bu vaxtlar Albaniya da bölgədə hegemon siyasi gücə çevrilə bilmişdi.

E.ə. 36-cı ildə Roma triumvirlərindən biri olan Antoninin Qafqaza yürüşü başlandı. Əsasən ermənilər üzərinə olan bu yürüş nəticəsində Artaxat tutuldu, lakin Antoni burada qalmayaraq geri dönməli olduğundan buraları sərkərdəsi Publi Kanidi Krassa tapşırırdı. Plutarxın yazdığına görə “Onun (Antoninin) tərəfindən Armeniyada saxlanılan Kanidi ermənilərə, iber və alban çarlarına qalib gələrək Qafqaza çatdı” (*Plut. Antony. XXXIV*).¹ Alban və iberlərin Kanidi ilə bu qəfil toqquşmalarını da izah etmək çətindir. Ola bilsin albanlar və iberlər yenə də Qafqaza olan müdaxilə ilə bağlı yenə də həmrəylik göstərmiş və romalılarla vuruşmuşlar. Bu hadisə haqqında Appian və Flor susur, Dion Kassi isə bir qədər fərqli şəkildə açıqlamalar verir: “Qışın sonlarında, Helli və Nervin konsulluğu zamanı Publi Kanidi Krass buradakı iberlərə qarşı çıxaraq onların çarı Farnabazı məğlub etdi, onu ittifaqa cəlb edərək onunla bərabər qonşu Albaniyaya daxil oldu, albanları və onların çarı Zoberi məğlub etdi, beləliklə, onları Roma tərəfinə çevirdi” (*Dio. Roman Hist. XLIX.24*).² Bu fraqmentdən məlum olur ki, hadisələrin baş verdiyi an albanlara Zober adlı çar başçılıq edirmiş və məhz onun zamanında romalılar iberlərin köməyi ilə onlara qalib gəlmişlər. Deməli, buna qədər albanlar doğrudan da müstəqil olmuşlar. Kanidinin Qafqazda nə qədər qaldığı məlum deyil, lakin Romanın bu dövrdəki siyasi vəziyyətini nəzərə alsaq, çox qala bilməzdilər. Daxilində vətəndaş müharibəsi gedən bir ölkə Qafqazdakı mövqelərini hər halda düşünməzdi. Ona görə də e.ə. I əsrin sonlarında Qafqazda Roma təsiri azaldı. Daha dəqiq desək,

¹ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих... 1893, с. 494.

² Yenə orada, s. 620.

Roma açıq konfliktlər yolu ilə deyil, güzəştlər və diplomatiya yolu ilə münasibətlər qurmağa çalışırdı.

Romanın bu siyasəti imperator Oktavian Avqustun dövründə (e.ə.27 – b.e.14-cü illəri) daha çox hiss olunurdu. Avqustun adından onun hökmranlığının son illərində tərtib olunmuş Ankir kitabəsində yazılır: “Bizimlə dost olmağı elçilər vasitəsilə...həmçinin albanların, iberlərin, medlərin hökmdarları istəmişlər”.¹ Bu yazı I əsrin əvvəllərində də albanların müstəqil şəkildə idarə olunduğunu və eyni zamanda Roma ilə dinc münasibətlər qurduğunu göstərir. K.V.Trever də bu dövrdə Cənubi Qafqazın müstəqil idarə olunması fikrindədir.²

I əsrin birinci yarısından Armeniya çarlığında ağalıq uğrunda Parfiya-Roma mübarizəsi şiddətləndi. Parfiyalılar Armeniyaya hücum edərək oranı tutdular və Armeniya taxtına Parfiya çarının oğlunu oturdular. Lakin az sonra Roma imperatoru Tiberi onu İberiya çarı Farasmanın qardaşı ilə əvəz etdi.

İosif Flavi yazır: “Tiberi (14-37-ci illər) Vitelliyə məktub göndərərək Parfiya çarı Artabanla sülh bağlamağı tapşırırdı...Tiberi bunu Vitelliyə yazdıqda, o böyük məbləğdə pulla iber və alban çarlarını Artabanla vuruşmaqdan vaz keçməməyə razı saldı. Lakin onlar vuruşmağa razı olmadılar, Kaspi qapılarını açmaq və öz ərazilərindən keçməyə icazə verməklə skifləri Artabana qarşı göndərdilər. Beləliklə, Armeniya yenidən Artabandan alındı, Parfiya torpağı döyüş meydanına çevrildi” (*Jos.Flav. Ant. Jud. XVIII.4.96-100*).³

Tasit isə yazır ki, iberlər ermənilərlə müharibədə Artaşatı tutdular. Parfiya çarı Artaban oğlu Orodu qoşunla bərabər Armeniya çarlığına köməyə göndərirdi. İber çarı Farasman isə albanlarla birləşərək sarmatları da köməyə çağırırdı. Onların birləşmiş qüvvələri ilə parfiyalılar arasında olan döyüşdə Tasitin yazdıqlarına görə alban və iberlər qələbə qazandılar. Fraqmentdən göründüyü kimi, bu dövrdə albanlar və iberlər dostluq münasibətlərində olmuşlar, lakin bir qədər sonra bu münasibətlər pozuldu, hətta hərbi toqquşma dərə-

¹ Латышев В.В. Известия древних писателей... 1904, с. 41.

² Тревер К.В. Очерки по истории и культуре... с.108.

³ Алиев К.Г. Античные источники по истории... 1986, с. 37-38.

cəsinə çatdı (*Tac. Ann. XII.45*).¹ Bundan sonra iber-erməni qarşıdurmasında artıq Albaniya iştirak etmir. Yəqin ki, bu vaxtlar da onun müstəqil siyasət yürütdüyü zamanlar olmuşdur. Bu dövrə aid olan antik yazılarda da siyasi hadisələrdə Albaniyanın adı çəkilmir. Hətta 58-ci ildə Korbulonun Armeniya çarlığı üzərinə yürüşü zamanı İberiya ermənilərin müttəfiqi kimi iştirak etsə də, Albaniya heç bir ittifaqda iştirak etmir. Korbulon Armeniya çarlığının paytaxtı Artaxatı “darmadağın edib tamamilə yer üzündən sildikdən” (*Tac. Ann. XIII.41*)² sonra tərəflər arasında barışıq imzalandı, erməni çarı Tridat (Parfiya çarı Vologezin qardaşı) Romaya gedib imperator Neronun əlindən çar diademasını aldı, Parfiyanın təyin etdiyi çar erməni hakimi olaraq tanındı.

Roma-Parfiya münasibətləri yaxşılaşdığından bir müddət Qafqazda sabitlik oldu. Amma bir müddət sonra köçəri alan yürüşləri bu sakitliyi pozdu. Alanlar Albaniya, İberiya, Armeniya çarlığı və Atropatenaya da hücumlar edərək talanlar törətdilər. Bu yürüşlərdən biri də İosif Flavinin məlumatına görə eranın 72-ci ildə gerçəkləşdi. İosif Flavi yazırdı ki, “alanlar böyük bir qüvvə ilə gözlənilmədən midiyalılar üzərinə basqın etdilər, onlar hər cür qaramalla dolu, əhalisi sıx olan ölkəni talan etməyə başladılar. Belə ki, heç kəs onlara müqavimət göstərməyə cürət etmirdi...”³ Müəllifin məlumatına görə hətta Midiya hakimi Pakor da qorxuya düşərək öz ölkəsini düşməinə buraxıb qaçdı, sonralar əsir düşən ailəsini 100 talant ödəmək müqabilində azad edə bildi. Çox güman ki, burada söhbət Atropatena hakimindən gedir.

Belə bir vaxtda Romanın Qafqaz siyasəti yenidən fəallaşdı. İmperator Neron albanlar üzərinə yürüş planlaşdırırdı. Korneli Tasit məlumat verir ki, bu yürüşə hazırlıq məqsədilə Britaniya, Almaniya, İlliriyadan seçmə ordu hissələri Romaya gətirilmişdi, onlardan dəstələr “Kaspi qapılarına, albanlara qarşı göndərilmişdi” (*Tac. Hist.*

¹ Алиев К.Г. Античные источники по истории... 1986, с. 44.

² Корнелий Тацит. Анналы, малые произведения. Т.І. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1970, с. 243

³ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild... 1998, s. 330.

I.6).¹ Bu vaxtlar Kaspi qapılarına (Dəryal keçidi) nəzarət yəqin ki, albanların əlində idi. Bəziləri bu yürüşün albanlar yox, alanlar üzərinə olduğunu dilə gətirərək, Tasitin səhv etdiyini bildirirlər.² Lakin, hadisələrin müasiri olan, arxiv sənədləri ilə tanış olan Korneli Tasit səhv edə bilməzdi. Yürüş albanlar üzərinə planlanmışdı. Ola bilsin ki, bu dövrdə Dəryal keçidinə nəzarət albanların əlində idi. Bir az əvvəl albanların və iberlərin Artabana qarşı vuruşmaqdan imtina etdikləri, sonra isə Kaspi qapılarını açaraq alanların yürüşünə şərait yaratmaları haqqında fragmenti yadımıza salaq. Yəqin ki, Kaspi qapılarının nəzarəti I əsrin II yarısında tam albanların əlində idi. Bu dövrü təsvir edən mənbələrdə albanların həqiqətən də Kaspi qapılarına qədər olan ərazilərdə yaşadığı əks olunub. İmperator Neron da albanların bölgədəki üstünlüyünü öz əlinə almaq və Kaspi qapılarına nəzarəti öz əlinə almağı düşünürdü. Çünki, bu qapılar həm köçərilərin hücumu səbəbilə Romanın şərq əyalətlərinə daimi təhlükə idi, həm də iqtisadi-ticari əhəmiyyətə malik idi.

Lakin Romada baş verən üsyan nəticəsində öldürülən imperator Neron öz səfərini gerçəkləşdirə bilmədi. Neronun varisləri də onun planını gerçəkləşdirmədi. Bu dövrdə Romanın Cənubi Qafqazda mövqeyi zəifləyir.

B.e. I əsrinin sonları ilə bağlı antik mənbələrdə Albaniya ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur. Yalnız imperator Domisianın dövrünə aid Azərbaycandan, Qobustan ərazisindən yazılı abidə tapılmışdır. Qaya üzərində həkk olunmuş latın əlifbası ilə yazılmış mətnə deyilir: “İmperator Domisian Sezar Avqust Germanikin dövründə XII legion Fulminatın senturionu Lusi Yuli Maksim”. 81-96-cı illərdə Romanı idarə edən Domisian Germanik titulu 83-cü ilin sonlarında qəbul etdiyindən Qobustan abidəsi də təxminən 84-96-cı illərə aid olmalıdır. Bu aralarda Romanın şərqə təcavüzkar yürüşü olmadığını Domisianın bioqrafiyasını yazan Svetonidən bilirik. K.V.Treverə görə

¹ Корнелий Тацит. История. Т.2. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1969, с.8.

² Болтунова А.И. Описание Иберии в «Географии» Страбона / ВДИ, 1947, 4. с.170; Моммзен Т. История Рима. В 5-и томах, I том, СПб: Наука, 2005, с. 356.

yürüş tədqiqat xarakteri daşımışdır.¹ K.Əliyev isə Albaniya ərazisindəki bu dəstələri indiki Ermənistan ərazisindən gəlməsi qənaətinədir.²

Domisiandan sonra imperator Trayanın hakimiyyətinə qədər, yəni 114-115-ci illərə qədər Albaniya barədə mənbələrdə məlumat yoxdur. Olsun ki, Roma təsiri azalan kimi albanlar yenə də müstəqil olublar. Strabon iberlər və albanlar haqqında demişdir: ...iberlər və albanlar “romalıların başı başqa işlərə qarışanda üsyan qaldırırlar...” (*Strabo. VI.4.2*).³ İmperator Trayanın hakimiyyət illərinə gəldikdə isə, bu dövrdə albanların tam müstəqil olduğunu antik müəlliflərdən Yevtropi, Fest təsdiqləyirlər: “Trayan Parfiyalılardan Armeniyanı aldı, onu tacdan məhrum edərək Böyük Armeniyanı özününkü etdi. Albanlara çar verdi, iber, bosforlu və kolxları hakimiyyəti altına aldı” (*Yevtr. VIII.3; Fest. XX*).⁴ Hər iki müəllifdə məlumat demək olar ki, eynidir, sadəcə Yevtropi Roma hakimiyyəti altına düşən xalqlara savromat, ərəb və asroenləri də əlavə edir. Mətnə maraqlı olan cəhət Romanın Cənubi Qafqaz xalqlarını tək-tək asılı salsa da, albanlara çar verməsi faktıdır. Yəni imperator Trayanın dövründə Qafqazda müstəqilliyini qoruya bilən, yeganə dövlət Albaniya oldu.

Trayandan sonra Roma taxtına çıxan imperator Adrian (117-138-ci illər) şərqdəki işğalları tamamilə dayandırdı, Parfiyadan, Armeniya çarlığı ərazilərindən Roma qoşunlarını çıxardı və imperiyanın sərhədlərini Fəratda müəyyənləşdirdi. Yəqin ki, Roma Şərq xalqları üzərində əvvəlki hegemonluğunu itirdiyini hiss edirdi və buna görə də onlarla xoşluqla davranmağı üstün tuturdu. Bu cür mülayim siyasət alban və iberlərə qarşı da hiss olunurdu. Adrianın bioqrafı Yeli Spartian (IV əsr) yazır ki, Adrian “parfiyalılarla həmişə dost oldu... iber və albanlarla da dost münasibətləri olmuş, onların çarlarına səxavətli hədiyyələr göndərmişdi, lakin onlar onun görüşünə gəlməkdən imtina etmişdilər” (*A.Spart. I.20,24*).⁵ Bu sətirlərdən

¹ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре... с.128.

² Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания... 1992, с. 22.

³ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих...1893, с. 107.

⁴ Алиев К.Г. Античные источники по истории... 1986, с. 101-102.

⁵ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих... 1906, с. 293.

Romanın diplomatik yolla Qafqaz xalqları ilə münasibət yaratmağa çalışmasını, alban və iberlərin isə buna biganə qaldığı hiss olunur. Deməli, bu dövrdə Albaniya Roma ilə dostluğa ehtiyacı olmayacaq qədər müstəqil idi.

Bundan sonrakı hadisələr haqqında Dion Kassidə qısa bir məlumat var. Antik müəllif yazır ki, 133-cü ildə “İudeya müharibəsi başa çatdı. Yeni [*müharibə*] öz başlanğıcını massagetlərdən götürən alanların torpağında Farasman tərəfindən başlandı. Müharibə Midiya və Albaniyanı bərk silkələdi, Kappadokiya və Armeniyaya zəif toxundu. Lakin alanların Vologez tərəfindən hədiyyələrlə ələ alınmasından sonra və digər tərəfdən Kappadokiya hakimi Flavi Arriandan qorxaraq bu yürüş dayandırıldı” (*Dio. Roman Hist. 69.15*).¹ Burada söhbət Parfiya çarı III Vologezdən (111-146) və 130-136-cı illərdə Kappadokiyanı idarə edən tarixçi Arriandan gedir. Bu albanlar haqqında II əsrə aid olan son məlumatdır. 135-136-cı illərdə Qafqaza olan növbəti alan yürüşləri Albaniyaya da toxundu.

¹ Латышев В.В. Göstərilən əsəri, 1893, c. 620.

IV FƏSİL

ALBANLARIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ

4.1. *Erkən alban mədəniyyəti və onun qərb torpaqlarına təsiri*

Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamış albanlar öz mədəni inkişaf səviyyələrinə görə Qafqazın digər xalqlarından heç də geri qalmamışlar. İstər təsərrüfat, istərsə də sənətkarlıq, hər b sənəti və s. sahələrdə özlərindən sonra böyük bir mədəniyyət qoyub getmişlər. Bu mədəniyyət elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif cür –Yaloylutəpə mədəniyyəti, Kūp qəbirləri mədəniyyəti, Alazan-Yaloylutəpə mədəniyyəti kimi adlandırılır, baxmayaraq ki, hər iki mədəniyyətə aid olan abidələrdə böyük oxşarlıqlar var. Kūp qəbirləri mədəniyyətinə aid olan maddi mədəniyyət nümunələri Yaloylutəpədə, Cəfərxan, Alazan düzü, Mingəçevirin torpaq qəbirlərindən tapılan materiallarla eyniyyət təşkil edir.¹ Bəzən bir qəbirdə həm kūp qəbirləri mədəniyyətinə, həm də Yaloylutəpə mədəniyyətinə aid olan tapıntıya rast gəlinir. Bunlar onu göstərir ki, bu vahid mədəniyyətdir, bir ərazidə eyni dövrə aid, eyni xüsusiyyətləri daşıyan mədəniyyətin iki cür adlanması isə doğru deyil.² Əslində bu mədəniyyətin Kürdən şimaldakı hissəsinə “Yaloylutəpə”, cənubdakı hissəyə “Kūp qəbirləri mədəniyyəti” deməklə, ermənilərin dəyirmanına su tökmüş oluruq. Bu mənada köhnə terminləri atıb bu mədəniyyətə Erkən alban mədəniyyəti adı vermək daha doğru olardı.³ Çünki, yaradıcıları məlum olan bütün arxeoloji mədəniyyətlər dünya elmi praktikasında həmin etnosun adı ilə adlandırılır.

Erkən alban mədəniyyətinin yayılma arealı müasir Azərbaycan

¹ Алекперов А.И. Терракоты древнего Азербайджана. Баку: ЭЛМ. 1994, с.51.

² Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку: ЭЛМ, 1985, с. 37.

³ Xəlilov M. Antik Albaniyanın nəzəri arxeologiyası XX-XXI əsrlərin qovşağında / Azərbaycan arxeologiyası, 2004, №1-4, s. 31.

Respublikasının ərazisini əhatə etməklə yanaşı, indiki Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarının şərq ərazilərini, həmçinin Dağıstanın Xəzərsahili ərazilərini əhatə etmişdir. Alban mədəniyyəti Dağıstan və Sarmatiya əhalisinin mədəniyyətində, həmçinin Kaxetiya mədəniyyətində öz əksini tapmışdır. ¹Xüsusilə dəfn ayinləri (küplərdə dəfn) və keramika istehsalında böyük oxşarlıqlar ortaya çıxmışdır. Bu ərazilərin etnik albanların yaşadığı areala daxil olması əvvəlki yazılardan bizə bəllidir. Məhz bu səbəbdən sadalanan ərazilərdə Erkən alban mədəniyyəti izlərinə sıx rast gəlinir.

Erkən alban mədəniyyətinin xarakterik cəhətlərindən biri saxsı məmulatlarıdır. Onlar öz hazırlanma texnologiyasına və formasına görə digərlərindən fərqlənir. Belə ki, daha çox Yaloylutəpə saxsı məmulatları olaraq tanınan bu qabların əsas xarakterik cəhəti onların dulus çarxı istifadə olunmadan, əldə hazırlanmasıdır. Bundan əlavə bir neçə əlamətləri ilə də onları fərqləndirmək olar. Adətən kürəvari formada olan bu saxsı qabların üzərində uzun, dərin, dimdiyəbənzər şırımlar olur, hər iki tərəfində qulpa malik olur və əsasən sarı-çəhrayı gildən hazırlanırdı. ² Həmçinin, boz, qara, qırmızı rənglərdə olan piyalə, süddan, vaza və kasaları da bu mədəniyyətə aid etmək olar. Xüsusilə, süddanlar və üçayaqlı vazalar fərqlənir. Albaniyanın müxtəlif ərazilərindən tapılmış süddanlar əsasən sarı gildən hazırlanırdı. Albaniya ərazisindən əlavə bu tip qablara Gürcüstanın Alazan çayı vadisindəki ərazilərində rast gəlinmişdir. ³ Onları tədqiq edən gürcü tədqiqatçısı Q.Nioradze bu qabların şərabçılıqda istifadə oluna biləcəyini də qeyd etmişdir. Q.M.Əhmədov da onun fikri ilə razılaşır. ⁴ Üçayaqlı vazalara isə Azərbaycanın Nic, Əmircan, Mingəçevir ərazilərindən əlavə, yenə də Alazan ətrafında rast gəlinmişdir. Bu qablar həm ritual xarakteri daşımış, həm qəbir avadanlığı olaraq istifadə edilmiş, həm də gündəlik həyatda istifadə olunurdu. ⁵

¹ Абдушлишвили М.Г. Антропология древнего и современного населения Грузии. Тбилиси: Изд-во Мецниереба. 1964, с. 53.

² Рзаев Н.И. Художественная керамика Кавказской... с. 46.

³ Nioradze Q.K. Alazan düzənliyində qazıntılar, 1940 (gürcü dilində), s.107.

⁴ Əhmədov Q.M. Yalovlutəpə mədəniyyətinə aid daha bir tapıntı / Azərbaycan SSR EA-nın məruzələri, 1952, №10, s. 574.

⁵ Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании... 1976, с. 64.

Erkən alban mədəniyyətinə aid saxsı məmulatlarının ilk tədqiqatçılarından olan A.A.İessen bunları daha çox Kiçik Asiya ilə bağlayır.¹ Ö.Ş.İsmizadə isə bu mədəniyyəti daha çox Ön Asiya ilə əlaqələndirir.² Bəziləri isə bu mədəniyyətin Naxçıvan-Cənubi Azərbaycandan Kür çayı sahillərinə yayıldığını ehtimal edirlər.³ Arxeoloji qazıntılar Erkən alban mədəniyyətinin yayılma arealının həqiqətən də geniş olmasını aşkarladı. 1937-ci ildə Q.K.Nioradze Alazan vadisindəki tədqiqatları ilə Erkən alban mədəniyyətinin Kaxetiya bölgəsini də əhatə etdiyini aşkarladı. O bu mədəniyyəti həm Ön Asiya, həm də Aralıq dənizi sahilləri ilə əlaqələndirirdi.⁴ Maraqlıdır ki, eyni saxsı məmulatlarına küp qəbirlərində də rast gəlinir.

Bütün bunlar göstərir ki, hər iki mədəniyyət eyni etnosa aid idi və ortaq xüsusiyyətləri daşıyırdı. Təbii ki, lokal xüsusiyyətlər mövcud idi, lakin artıq ellinizm dövründə bütün Albaniya ərazilərini əhatə edən vahid mədəniyyət formalaşmışdı. Bu mədəniyyətin mərkəzi Kabalaka (Qəbələ) şəhəri olub buradan digər ərazilərə yayılırdı.

Erkən alban mədəniyyətinin digər bir xüsusiyyəti küplərdə dəfn etmədir. Bu dəfnətipi Cənubi Qafqazda Azərbaycan ərazisindən əlavə indiki Ermənistan və Gürcüstanın şərq rayonlarında aşkarlanmışdır. Bu dəfn ayınının Cənubi Qafqaza hansı ərazidən daxil olması da, daima tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olan məsələ olmuşdur. Gürcü tədqiqatçılarının fikrinə görə bu dəfn ayini əvvəlcə Kolxidada yaranmış, sonra Şərqi Gürcüstan ərazisinə yayılmış, oradan da Azərbaycan ərazisinə keçmişdir.⁵ Burada tədqiqatçıların əsas istinadı Kolxidadakı küp qəbirlərinin daha qədim olmasıdır (e.ə.VI əsr). Lakin Şərqi Gürcüstan ərazisində aşkarlanan küp qəbir-

¹ Иессен А.А. Культура Ялойлутепе в Закавказье / ГАИМК, Ленинград, 1929, т. I, с. 38.

² Исмизаде О. Ш. Ялойлутепинская культура. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1956, с. 66.

³ Хәлилов М. Antik Albaniyanın nəzəri arxeologiyası XX-XXI əsrlərin qovşağında / Azərbaycan arxeologiyası, 2004, №1-4, s. 33.

⁴ Nioradze Q. K. Alazan düzənliyində qazıntılar, 1940 (gürcü dilində), s. 104.

⁵ Халилов Дж. А. Материальная культура... 1985, с. 84-85.

ləri Kolxidadakı qəbirlərdən daha çox alban qəbirlərinə yaxındırlar.¹ Gürcü müəllifi Q.A.Lomtatidze bu ərazilərdəki küp qəbirlərini Albaniyanın avtoxton əhalisi ilə əlaqələndirir.² Həmçinin Kolxida ilə Şərqi Gürcüstan ərazisində küp qəbirlərinin aşkarlanmadığı bir ərazi var.³ Küp qəbirləri Gürcüstan ərazisinə qərbdən gəlməli olsaydı o zaman arada bir zolaq olmamalıdır. Bu bizə deməyə imkan verir ki, Gürcüstanın şərqindəki küp qəbirləri Erkən alban mədəniyyətinə aiddir. Eyni zamanda, Ermənistanın şərqindən tapılan küp qəbirləri haqqında da eyni fikirləri söyləmək olar. Bu ərazilər albanların tarixi əraziləri olduğu üçün ərazidəki mədəniyyət də bilavasitə onlarla bağlıdır.

Küplərdə dəfnəmə ayininin Albaniya ərazisinə cənubdan gəldiyi ehtimal olunur.⁴ Atropatena ərazisində ən geniş yayılmış dəfn tiplərindən biri elə küplərdə dəfn olmuşdur. Bu ayin Atropatenedən əvvəlcə Albaniyaya keçmiş, tədricən qərb ərazilərinə yayılmışdır.

Ə.Ələkbərov bu dəfn ayininin yayılma arealını Kür çayından Qara dənizə qədər uzanan ticarət yolu ilə əlaqələndirir.⁵ Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan ərazisində küp qəbirləri Mil düzü və Tərtərdən əlavə, Samux, Zəyəm, Mingəçevir, Qazaxda da aşkarlanmışdır. Eyni zamanda müəllif bu qəbirlərin Gürcüstanın Qori və Mxeta rayonlarındakı qəbirlərlə də oxşar cəhətlərinin olduğunu göstərmişdir.

Beləliklə, özünəməxsus saxsı məmulatı və küplərdə dəfnəmə adəti ilə xarakterik olan Erkən alban mədəniyyəti Albaniyanın qərb ərazilərinə də yayılmışdır. Albaniyanın qərb ərazilərindən bir hissəsinin müasir Gürcüstan Respublikasının hüdudlarında olması, bir hissəsinin isə Ermənistan tərkibində olması bu mədəniyyətin daha

¹ Асадов В.А. Вопросы хронологии обряда кувшинных погребений Азербайджана в свете исследований конца XX-начала XXI вв. <http://arxeoloq.az/>

² Ломтатидзе Г.А. Археологические раскопки в Мцхета. Тбилиси: изд. АН Груз.ССР, 1955, с. 60.

³ Асадов В.А. Некоторые особенности обряда захоронения в кувшинных погребениях Азербайджана / Археология, этнология, фольклористика. матер. межд. науч. конф., Тб : изд. Меридиани, 2010, с. 52.

⁴ Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа... 1985, с. 73.

⁵ Əsədli K. Ə.Ələkbərovun küp qəbirləri mədəniyyəti üzrə apardığı arxeoloji tədqiqatlar /Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2006, №2, s. 34.

dərindən araşdırılmasına imkan vermir. Təəssüf ki, həm uzun müddət erməni işğalında olan Azərbaycan torpaqlarından, həm də Ermənistanın şərq ərazilərindən aşkarlanan alban abidələri – xaçdaşlar, küp qəbirləri və digər alban dövrü maddi mədəniyyət nümunələri erməni xalqına aid olan mədəniyyət kimi, Gürcüstanın şərqindəki tarixi Albaniya ərazilərində yerləşən abidələr, buradan tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri isə gürcü xalqının keçmişinə dair tapıntılar olaraq təqdim olunmuşdur.

4.2. Albaniyada şəhərsalma mədəniyyəti

Şəhərlər cəmiyyətin çoxəsrlik ictimai-iqtisadi inkişafının nəticəsində formalaşır. Şəhər mədəniyyətinin yaranması ictimai bərabərsizliyin, sinifli cəmiyyətin və dövlətin yaranması ilə birbaşa bağlıdır. Qədim şəhərlər əvvəlcə oturaq əkinçilik cəmiyyətlərində yaranırdı. Onlar adətən iri yaşayış məskənlərinin ətrafında, həmçinin siyasi-inzibati, mədəni-iqtisadi, ideoloji mərkəzlər ətrafında da yaranırdı.¹

Albaniya ərazisində şəhərlərin yaranmasında bu amillərin hər birinin ayrıca rolu oldu. Həmçinin, Yaxın və Orta Şərqin inkişaf etmiş ölkələri, antik dünya ilə yaranan əlaqələr də bu prosesi sürətləndirdi. İqtisadiyyat və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar Albaniyada sənətkarlıqla ixtisaslaşmış yaşayış məntəqələri olan şəhərlər yaranmağa başladı. Antik mənbələrdə Albaniyanın iri vilayətləri ilə bərabər, albanlara məxsus olan şəhər və kənd tipli olmaqla xeyli yaşayış məntəqəsinin adları çəkilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Qəbələ ərazisində, Şamaxıda, Qaxda, Qazaxda, Mingəçevir ərazisində və digər yerlərdə müxtəlif yerlərdə qədim şəhər tipli yaşayış məntəqələri aşkarlanmışdır. Hansı ki, bu yaşayış məntəqələrinin çox hissəsi artıq e.ə. I minilliyin II yarısından şəhərə və şəhər tipli yaşayış məskənlərinə çevrilmişdi. Müasir Azərbaycanın qərb ərazilərindən olan Qazax, Beyləqan, Qax, Füzuli rayonları ərazisindəki qədim yaşayış yerlərinə nəzər saldıqda e.ə. III-II əsrlərdə bu ərazilərdə inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətinin izlərini görmək olar.

¹ Бабаев И.А. Города в древних обществах. Зарождение городской культуры в древнем Азербайджане /Azərbaycanın qədim şəhər mədəniyyəti dünya urbanizasiya kontekstində adlı beynəlxalq elmi konfransın tezləri. Bakı-2012, s.54.

Albanlar haqqında ən geniş məlumatlar verən antik müəllif Strabonun əsərində alban şəhərləri barədə çox az məlumat var. Qədim müəllif Albaniyanın bir neçə vilayətinin adını çəksə də, alban şəhərlərindən yalnız ikisi – Uti vilayətində yerləşən Ayniana və Anariaka şəhərləri barədə məlumat verir. Ayniana şəhəri barədə Strabon yazır: “...deyirlər... aynianlar Utiyada hasarlı şəhər salmışlar, o şəhərin adı Aynianadır, deyirlər burada yunan silahı, mis qablar və qəbirlər göstərirlər; burada Anariaka şəhəri də vardır, o şəhərdə, deyirlər, yatanlara qeybdən xəbər verilən məbəd var” (*Strabo.XI.7.I*).¹ Ayniana şəhəri hasarlarla möhkəmləndirilmişdi və saxsı qablar hazırlayan ustaları ilə məşhur idi. Bundan əlavə, şəhərdə guya hansısa sərdabələr vardır və bunlar əcnəbilərin diqqətini cəlb edirdi.² K.V.Treverin fikrinə görə aynianlar fessaliya tayfalarına aid olmuşlar və Strabona əsaslanmalı olsaq, Uti vilayətində olan Ayniana şəhərində yunan kolonistləri məskunlaşmış olurlar.³ Anariaka şəhərinin adını isə daha çox eyni adlı tayfa ilə bağlayırlar. Lakin bu adın “araniak” (Aranın nəslindən olanlar) etnonimindən yarana biləcəyini düşünənlər də var.⁴ Maraqlıdır ki, bu şəhərin adını daha sonra Bizanslı Stefan “Tayfaların təsviri” əsərində Kaspi dənizi yaxınlığında yerləşən şəhər olaraq qeyd etmişdir.⁵

Antik müəlliflərin bizə məlum olan əsərlərində Albaniyanın Kürdən cənubda olan qərb torpaqlarında yerləşən digər şəhərlər barədə məlumat yoxdur. Yalnız antik müəlliflərdən Klavdi Ptolemey Kür çayından cənubda yerləşən şəhərlərin koordinatlarını vermişdir. Lakin Ptolemey Albaniyanı Kürə qədər təsəvvür etdiyi üçün bu şəhərləri Armeniya dövlətinin əraziləri olaraq göstərmişdir. Təəssüf ki, bu şəhər adlarının etimologiyası ilə Azərbaycanda hələ heç kim məşğul olmamışdır. Tədqiqata cəlb olunsay onların əksəriyyətinin alban mənşəli olacağı istisna deyil. Məsələn, bunlardan Klavdi Pto-

¹ Страбон. География... 1964, с. 481.

² Əliyev T. Qalatəpə yaşayış məskənində Qafqaz Albaniyasının Enian şəhərinin izləri / Azerbaijan Archeology, 2009, №1, s. 144.

³ Тревер К. В. Очерки по истории и культуре... с.143.

⁴ Əliyev T. Qalatəpə yaşayış məskənində... 2009, с. 144.

⁵ Латышев В.В. Известия древних писателей... 1906, с. 271.

lemeyin coğrafi koordinatlarını verdiyi Lala, Sakalbina, Azata, Dizaqa, Askura toponimləri bizə çox yaxın görünür. Sakalbina toponimini Sak-al-binə olaraq, yəni “Sak yeri” kimi etimologiya etmək olar. Kür çayından cənubdakı ərazilərdən Sakasena vilayətinin xatırlayaq. Bu toponimin də eyni ərazidə yerləşməsi mümkündür. Lala toponiminin isə Qazax rayonu ərazisində, Kürün sağ sahilində yerləşən alban çarlarının qış iqamətgahı – Xalxal ilə eyniləşdirirlər.¹ Dizaqa toponimini isə Kürdən cənubda yerləşən Dizaqla eyniləşdirmək olar. Azata toponimi isə türk dilindəki “azad” sözünə yaxındır, “azadə”, “müstəqil” ərazi mənasını verə bilər. Askura toponiminin ilkin formasının Aşkura-Aşkuza olduğunu ehtimal edərək bunun da işkuz-aşkuzlarla (skif-saklar) bağlılığını düşünmək olar. Bu Albaniyanın Kür çayından cənubdakı ərazilərində qeyd olunan toponimlərdən bəziləridir. Onların hamısının isə dilçi alimlərimiz tərəfindən etimologiyasına ehtiyac vardır. Çünki, nəzərə alaq ki, həmin ərazilər albanlar yaşayan ərazi olub, baxmayaraq ki, Klavdi Ptolemeydə Armeniya çarlığının ərazi vahidləri olaraq qeyd olunub. Siyasi hadisələrin gedişində bu ərazilər işğal oluna bilərdi, lakin, antik mənbələrdə işğaldan danışılmaz. Yaxud da antik müəlliflərin bölgə ilə yaxın tanışlığının olmaması səbəbindən bu cür qeyd oluna bilərdi.

Mənbələrdə adı çəkilən digər alban şəhəri Kabalaka, yaxud Xabaladır. Antik Albaniyanın paytaxt şəhəri olan Kabalakanın adını ilk dəfə Böyük Plini çəkmişdir: “Albaniyada baş şəhər Kabalakadır”. Xarabalıqları müasir Qəbələ şəhərinin yaxınlığında, Çuxur-Qəbələ adlanan yerdə aşkarlanan bu şəhər antik dövrdə ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar sonralar Klavdi Ptolemeyin qeyd elədiyi Xabala şəhərini də antik Kabalaka ilə eyniləşdirirlər. Antik müəllif Xabalanı 80°-40° coğrafi koordinatları üzərində göstərmişdir (*Ptol. V.II.6*).² Eyni zamanda, Alban qapılarını da müəllif eyni koordinat üzərində qeyd edir. Belə çıxır ki, Klavdi Ptolemey Xabalası Alban qapılarına yaxın ərazidə yerləşirdi. Alban

¹ Muradova F., Rüstəmov C. Qazax rayonunda alban dövrü abidələri /Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, tarix, fəls. və hüq., 1986, №4, c. 34.

² Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar... 2007, s. 24.

qapıları isə müasir Kaxetiya ərazisində lokalizə olunur.¹ Bu müasir Qəbələ şəhərindən çox uzaqdır. Ona görə də bəzi tədqiqatçıların Kabalaka ilə Xabalanın ayrı-ayrı toponimlər olması barədə fikirlərində doğruluq payı olmasını qəbul etməliyik.² M.Xəlilov ərəb müəllifi H.Qəvzini tərəfindən hələ XIV əsrdə Arran və Gürcüstan arasında ucalan Kabala dağının mövcud olması, həmçinin, XX əsrin əvvəllərində Alazandan qərbdə, Sığnaq (Siqnaxi) ərazisində Kabala adlanan iki çayın mövcud olması faktlarına diqqət çəkmişdir.³ Bu mənada Xabalanı da Albaniyanın şimal, şimal-qərb ərazilərində yerləşməsi ehtimalları da vardır.

Antik Kabalaka isə, indiki Qəbələnin yaxınlığında yerləşmişdi. Arxeoloji cəhətdən nisbətən yaxşı öyrənilən alban şəhərlərindən olan Qəbələdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı şəhərin I əsrə aid qala divarlarının qalıqları, şəhər yerindən çoxlu sayda antik kirəmit, bişmiş kərpic hissələri, saxsı və şüşə qablar və antik pullar tapılmışdır. Albaniya dövlətinə aid olan ən böyük pul dəfinələrindən biri məhz Qəbələ şəhər yeri yaxınlığındakı ərazidən tapılmışdır.⁴ Buradakı pul nümunələrinin çeşid çoxluğu Qəbələnin antik ticarətdəki fəal rolundan xəbər verir.

Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, Albaniyanın qərb torpaqlarında yerləşən şəhərlər barədə məlumatların çox hissəsi isə Klavdi Ptolemeyə aiddir. Qədim coğrafiyaşünas bütün Albaniya ərazisində 29 şəhər və yaşayış məntəqəsinin adını çəkmişdir ki, bunların da bir hissəsi Albaniyanın qərb ərazilərində yerləşirdi. Bu şəhərlərdən 5-i Alazandan qərbdəki alban torpaqlarında yerləşirdi. Bu şəhərlər Taqoda, Bakxiya (Βακχία), Sanua, Deqlane (Δηγλάνε), Neqa (Νήγα) şəhərləri idi. Tədqiqatçıların bu şəhərlərin lokalizəsi ilə bağlı yekdil fikri olmasa da Alazandan qərbə diqqət edəndə Bakriyanı müasir Bakurtsixinin, Sanuanı müasir Snorinin, Dehlananı Cuqaaninin,

¹ Наси́ли Ш. Шимал-қарби Азәрбайҗан: ингилулар... 2007, s. 64.

² Халилов М. Птолемеевская Хабала / Azərbaycanın qədim şəhər mədəniyyəti dünyə urbanizasiya kontekstində adlı beynəlxalq elmi konfransın tezisləri, Bakı, 2012, s. 51-52.

³ Халилов М. Птолемеевская Хабала... 2012, с. 51.

⁴ Yusifov A. Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş antik dövrə aid sikkə dəfinələrinin tipoqrafiyası / Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 2010, №3, s. 176.

Niqanı Anaqanın yerində lokalizə etmək mümkündür.¹ Bunlardan əlavə Klavdi Ptolemey Alazanın digər sahilində yerləşən 12 alban şəhərini sadalamışdır. Bunlardan bəziləri müasir Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki rayonlarının ərazisində, həmçinin Gürcüstan Respublikasının Laqodexi rayonu ərazisində yerləşmişdir. S.N.Muravyov bu şəhərlərdən Moseqanı – müasir Matsexi, İobula şəhərini Qax ərazisindəki Əlibəyli, İunanı Cunut, Abliana şəhərini Əyriçay sahilində yerləşən Əbliyar, Qaytara şəhərini Mingəçevir, Adiablını Əliabad, Ossikanı Şəki, Samunis şəhərini Alazan və İori çaylarının Kür çayına qovuşduğu yerdə yerləşən Samux yaşayış məntəqəsi, Barukanı Oğuz şəhəri, Embolayanı müasir Yevlax şəhərinin yerində lokalizə edir.² S.N.Muravyov bu nəticələrə Ptolemeyin koordinatları ilə deyil, şəhərləri qədim müəllifin göstərdiyi çay aralıqlarında yerləşdirmək üsulu ilə gəlmişdir. Buna görə də, ad uyğunluğu, yaxud coğrafi göstəricilər vasitəsilə lokalizədən daha inandırıcıdır. Klavdi Ptolemeyin verdiyi məlumatlarda Albaniyanın qərbində lokalizə edilən şəhərlərdən biri də Gelda şəhəridir. M.Q.Canaşvili bu şəhəri Gürcüstan ərazisində müasir Şilda kəndi ilə uyğunlaşdırır.³ Kaxetiyanın şərqində yerləşən bu ərazi etnik gəllərin yaşadığı əraziyə uyğun gəlir və Gelda şəhəri həqiqətən də burada yerləşə bilər.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, Albaniya ərazisində antik dövrdə çoxlu sayda şəhərlər mövcud olmuşdur. Hətta, şəhərlərin sayının bu qədər çox göstərilməsi bu dövrdə Albaniyada ciddi şəkildə urbanizasiya getdiyini göstərir.

4.3. Albanların mənəvi dünyası: dini inanclar, məbədlər və dəfn formaları

Antik Albaniyanın mənəvi mədəniyyəti məsələsi hələ keçən əsrdən tədqiqatçıların diqqətindədir. Bu ərazidə yaşayan əhəlinin dini baxışları barədə müxtəlif fikirlər səslənmişdir. Uzun müddət Əhəmə-

¹ Муравьев С.Н. Птолемея карта Кавказской Албании и уровень Каспия / ВДИ, 1983, №1, с.132.

² Yənə orada, s. 134.

³ Бахушти Багратиони. История царства Грузинского. (Пер. Н.Т.Накашидзе) Тбилиси: Мецниереба, 1976, с. 131.

ni hakimiyyəti altında olan bu ərazilərdə atəşpərəstliyin də xeyli müddət mövcud olması şübhəsizdir. Lakin, atəşpərəstliyin geniş yayıldığı Atropatənadan fərqli olaraq Albaniyada bu dini baxışın geniş yayıldığını söyləmək olmaz. İ.M.Dyakonovun əsərlərindən də bu nəticəni çıxarmaq olar. Müəllif yazırdı ki, Avesta Arranda (Albaniya nəzərdə tutulur) peyda ola bilməzdi. Yəqin ki, xristianlıq yaranana qədər Albaniyada yerli dinlərə sitayiş olunurdu. Bu barədə ilk məlumat Strabona aiddir. Antik müəlliflərin məlumatlarına görə albanlar Zevs, Helios və Selenaya sitayiş edirdilər. Tanrıların yerli dildə necə adlandığı məlum deyil, çünki Strabon bunları yunan tanrılarına müvafiq olaraq qeyd edib. Qədim müəllif yazır: “Onlar tanrılardan Helios, Zevs və Selenaya, xüsusilə, məbədi İberiya yaxınlığında yerləşən Selenaya xidmət edirlər” (*Strabo. XI.4.7*).¹ Bu məlumatlardan aydın olur ki, bu üç tanrı arasından albanlar Ay tanrısı hesab olunan Selenaya sitayiş ediblər. Qədim albanların davamçıları olan müasir Azərbaycan əhalisində hələ də bu inamla bağlı ifadələr işlənməkdədir, məsələn, and içərkən “Ay haqqı”, “Gün haqqı” kimi ifadələrdən istifadə olunması kimi.

Strabonun məlumatlarından bilirik ki, Albaniyada “kahin vəzifəsini hökmdardan sonra ən hörmətli adam yerinə yetirirdi” (*Strabo. XI.4.7*).² “O, böyük və əhalisi sıx olan müqəddəs vilayətə başçılıq edir, həm də məbədin qullarını işlədir”. Buradan məlum olur ki, kahin Albaniyada geniş ərazilərə sahib olmaqla yanaşı, məbəd qullarına – hierodullara (ιεροδούλ) da nəzarət edirdi. Albaniyada tanrılara qurbanvermə adəti də mövcud idi ki, buna da kahinlər başçılıq edirdi. Qurbanlar çox vaxt heyvanlardan olsa da, bəzən insanlar da qurban edilirmiş. Strabon məlumat verir ki, “məbədə xidmət edərək ilahiyə qovuşduğunu hiss edən, sonra isə meşələrə qaçaraq sərsəri həyat keçirən insanlar kahinin əmri ilə tutulur, sonra bolluq içərisində bəslənərək ilahi qurbanvermə üçün hazırlanırdı” (*Strabo. XI.4.7*).³ Qurban veriləcək şəxs digər qurbanlıqlarla bərabər gətirilirdi. Bu işin necə həyata keçirildiyini də yenə də Strabondan

¹ Страбон. География... 1964, с. 477.

² Страбон. География... 1964, с. 477.

³ Yenə orada, с. 477.

öyrənirik: "...bu işi yaxşı bilən bir nəfər, mərasimə görə insan qurbanı vermək üçün yararlı olan müqəddəs nizə əlində, izdiham içərisindən qabağa çıxır və nizəni qurbanın böyrünün ortasından ürəyinə sancır. Qurban yerə yıxılanda, onlar onun yıxıldığını uyğun işarələrlə bildirir və hamıya bəyan edirlər" (*Strabo. XI.4.7*).¹ Strabona görə sonra cəsəd təmizlənmə mərasimi üçün lazımı yerə gətirilir və hamı saflaşmaq üçün onun üzərindən adlayırdı. Saflaşma mərasim xarakteri daşıyırdı. Mövhumata görə adamın üstündən adlamaq olmaz, çünki, bütün xəstəlik və rahatsızlıqlar yerdəki adama keçə bilər.² Bu mövhumat azərbaycanlıların adət-ənənələrində hələ də qalmaqdadır, yerdə uzanan şəxsin üzərindən adlamaq yaxşı əlamət sayılır. Yəqin ki, qurbanvermə mərasimindən sonra cəsədin üzərindən məhz azar-bezardan, rahatsızlıqlardan qurtulmaq üçün tullanıblar. İnsan qurbanvermə ayınının izlərinə Mingəçevir ərazisindəki qəbirlərdən birində də rast gəlinmişdir. Ərazidə yerləşən qədim məbədin yaxınlığındakı qəbirdən tapılan ayaqları qandallanmış cəsədi bəzi tədqiqatçılar məhz qurbanvermə ayını ilə əlaqələndirirlər.³ Qurban edilən heyvanlara gəldikdə isə, onlar da bəzənərək qurbanvermə mərasiminə hazırlanırdı. Sonra isə kəsilir və heyvanın əti dindarlara paylanırdı, onların ruhunun isə dindarlara çatdığına inanırdılar.

Albaniya ərazisində bu cür yerli dini ayinlərin həyata keçirilməsi üçün məbədlər də mövcud olmuşdur. Bunlardan bir neçəsi, hətta demək olar ki, ən əhəmiyyətli olanları Albaniyanın qərb torpaqlarında yerləşirdi. Strabonun verdiyi məlumatlara görə Ay tanrısı Selenanın məbədi İberiya yaxınlığında yerləşirdi. Bu məbədin lokalizəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. İ.Şopenə görə məbəd İberiya ilə qonşuluqda, İori və Alazanın Kürə qovuşduğu ərazidə yerləşmişdir.⁴ A.E.Krımski isə məbədin Şəki ərazisində olmasını öz tədqiq-

¹ Страбон. География... 1964, с. 477.

² Алиев К.Г. Вопросы духовной культуры и религии Античной Кавказской Албании / Изв. АН Азерб., сер.ист., филос. и права, 1992, №3-4, с.83.

³ Вопросы истории Кавказской Албании... 1962, с. 43.

⁴ Шопен И. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей. СПб: В типографии Н. Тиблена, 1866, 363.

qatlarında dilə gətirmişdir.¹ Hərçənd ki, bu fikri Şəkinin İberiya sərhədlərindən çox uzaqda yerləşməsi səbəbilə məqbul hesab etmək olmaz. Bu məlumatın ən azı Strabonun dövrünə aid olmasını hesab etsək, həmin dövrdə İber-alban sərhədinin İori çayından qərbdə yerləşdiyini də nəzərə alsaq bu fikirlə heç cür razılaşımaq olmaz. Vaxtilə bu fikri A.K.Trever də bunu dilə gətirmişdir. A.İ.Boltunovaya görə məbəd Kaxetiyanın şərqində yerləşmişdir.² Bu mülahizə ilə məbəd təxminən Albaniyanın Strabonda göstərilən sərhədlər daxilində qərarlaşır. Buna görə də Strabonun qeyd etdiyi bu məbədi Kür ilə İori arasındakı ərazilərdə axtarmaq lazımdır.

Albaniyanın qərb torpaqlarında yerləşən digər bir məbədi Dion Kassi Pompeyin yürüşünü təsvir edərkən qeydə almışdır. Antik müəllifin məlumatlarına görə Armeniya çarlığından qayıdan Pompey albanlarla döyüş girmədən öncə, Kür sahilində, Anait məbədi yaxınlığında düşərgə saldı (*Dio. Roman Hist. XXXVII.3*).³ Bu məbədin lokalizəsi ilə bağlı da müxtəlif fikirlər var. T.Mommzenə görə məbəd Fərat çayının yuxarı axarlarında, Kürün mənbəyində yaxın ərazidə, “hansı ki, italiyalılar ilk dəfə öz atlarına su verdilər”, yerləşirdi.⁴ Müəllifi bu cür düşünməyə vadar edən məsələ, antik müəlliflərin bu ərazidə ilahə Anaitdanın məbədi olmasını qeyd etməsidir. Lakin Strabon Anaitdanın şərafinə olan məbədlərin digər ərazilərdə də olduğunu qeyd etmişdir: “Onlar Anaitdanın məbədlərini xüsusi qiymətləndirirdilər, onun şərafinə Akilisenada və başqa ərazilərdə məbədlər tikmişdilər” (*Strabo. XI.14.16*).⁵ Akilisenada olan Anahit məbədi ilə Kür sahilində qeyd olunan məbəd eyni ola bilməz, çünki ayrı-ayrı ərazilərdə yerləşirdi. Y.A.Manandyan onların Qoqarenada

¹ Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании, Шеки) / Сборник, посвященный памяти академика Н.Я.Марра. Москва-Ленинград: 1938. с. 370.

² Болтунова А.И. Описание Иберии в «Географии» Страбона / ВДИ, 1947, 4. с. 150.

³ Бабаев И.А. К вопросу о возникновении государства Албании (кавказской) / Известия АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1976, 4, с.99.

⁴ Моммзен Т. История Рима. I том, СПб: Наука, 2005, с.106.

⁵ Страбон. География... 1964, с. 501.

düşərgə salmaları qənaətinədir ki, bu da mümkün idi.¹ K.V.Trever də bu fikirdədir. Qoqarena ermənilər tərəfindən işğal olunduqdan sonra Kürdən cənubda albanlarla ermənilərin sərhədi yaranmışdı. Buna görə də məbədin Qoqarena ərazisində yerləşməsi faktını məqbul hesab etmək olar. Y.R.Cəfərovun fikrinə görə isə, Strabon və Dion Kassi eyni məbəd barəsində danışmışlar. Müəllif bu məbədi Qazax rayonu ərazisində, Xalxal adlanan yerdə lokalizə edir.² K.Əliyevin fikrinə görə isə, bu məbəd Kür çayı sahilində, Ağstafaçay və Tovuzçay arasına yerləşirdi.³

Albaniyada xristianlıq yaranana qədər hər iki məbədin alban tayfalarının həyatında mühüm rol oynadığını düşünmək olar. Təəssüf ki, onların qalıqları günümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Qalıqları dövrümüzə qədər gəlib çatmış 3 alban məbədinə ən qədimi isə Albaniyanın sərhədlərindən aralıda yerləşir. Bu Qəbələnin Əmili kəndi ərazisində yerləşən, Kilisədağ adlanan antik dövrə aid olan məbəddir.⁴ Albaniyanın İberiya ilə sərhədinə yaxın yerləşən, erkən orta əsrlər dövrünə aid bir neçə məbəd vardır. Bunlar Zaqatalanın Mamrux kəndi ərazisində yerləşən, ilahi üçlüyə – Anahit, Mitra, Ahurməzdaya həsr olunmuş, III-IV əsrlərə aid olan dairəvi məbəd və IV-V əsrlərə aid olan Qax rayonunun Ləkit kəndi ərazisində yerləşən dairəvi məbəddir. Həmçinin, Qax ərazisində I-III əsrlərə aid olan Kürmük məbədinə də bu sıraya aid etmək olar. Bunların bəzilərinin üzərində xristianlığın qəbulundan sonrakı dövrdə kilsələr ucaldıldı.

Bu məbədlər Albaniyanın İberiya ilə sərhədinə yaxın ərazidə yerləşsələr də, onların antik müəlliflərin haqqında danışdığı məbədlər olması da təsdiqlənməyib.

Albaniyaya xristianlıq nüfuz etdikdə Albaniyanın əhalisinin bir hissəsi köhnə dinlərində qalsalar da, bir hissəsi xristianlığı qəbul etdi. Təsədüfi deyil ki, Qafqazda ilk xristian kilsəsinin əsası da məhz

¹ Манандян Я.А. Круговой путь Помпея в Закавказье / ВДИ, 1939, №4, с. 73-74.

² Джафаров Ю.Р. О локализации храмовой области в Кавказской Албании / ВДИ, 1985, №2, с. 106.

³ Алиев К.Г. Кавказская Албания... 1974, с. 311.

⁴ Ахундов Д.А. Архитектура древнего и средневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, с. 49.

Albaniyada, üstəlik onun qərb ərazilərində qoyulmuşdur. Xristianlığı təbliğ etmək vəzifəsi ilə gələn müqəddəs Faddeyin tələbəsi müqəddəs Yelisey öz təbliğini Çolada başlasa da, oradan 3 şagirdi ilə Uti vilayətinin Srxarn adlanan şəhərinə, oradan isə Gisə gəlir, burada kilsə inşa edir (*M.Kal.I.6*).¹ Alban tarixçisi M.Kalankatlı bu barədə öz əsərində yazırdı: “Bundan sonra Yeqişe Qüdsün birinci patriarxı Ağamızın qardaşı müqəddəs Yakovun tövsiyəsi ilə müqəddəs Ruh naminə Şərqə təyin edilir. Yeqişe öz sərəncamına Şərqi (Albaniyanı) alır. Qüdsdən ayrılıb İrana gedir və ermənilərin gözündən qaçaraq maskut elinə keçir. Öz təbliğini o, Çolada başlayır və müxtəlif yerlərdə şagird toplayaraq, onlara xilaskarı (Hz. İsanı) anlatmağa çalışırdı. Oradan o, üç nəfər şagirdi ilə Uti vilayətində olan Srxarna gedir” (*M.Kal.I.6; 1.17*).² Buradan isə müqəddəs Yelisey Gisə gəlir və burada kilsə inşa etdirir. M.Kalankatlı qeyd edir ki, “bu yer Şərqin bütün kilsələri və şəhərlərin başlanğıcıdır və biz şərqilərə xristianlığın qəbul edilməsi mənbəyidir” (*M.Kal. I.6; 1. 17*).³ Haqqında söz edilən kilsə indi Şəkinin Kiş kəndi ərazisində öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Günümüzdə bu kilsəyə Müqəddəs Yelisey kilsəsi də deyilir. Sonralar bu kilsə dağılsa da, alban knyazı Varaz-Peroj onu (VII əsr) yenidən bərpa etməyə cəhd etdi. M.Kalankatlının yazdığına görə kilsənin vəziyyəti o qədər də ürəkaçan olmayıb. Müəllif yazır ki, “kərpicdən tikilmiş günbəzin üstünü tikmək mümkün olmadı, çünki xacın zərrəciyi və qaxımış cəsədlər buna mane olurdu”. Bu da onu göstərir ki, ölkədə, həmçinin, Albaniyanın qərbində xristianlıq tam kök sala bilməmişdi, çünki, əhali köhnə dinlərinə daha sadıq idi. Xüsusilə də albanların tərkibində olan büt-pərəst türk elementləri köhnə dini etiqadlarını qorumaq məqsədilə xristian missionerlərə qarşı mübarizə aparırdılar.⁴ Buna görə də, Albaniyanın kilsələri, digər xristianlıqla bağlı tikililəri ya tamamilə dağılmış, ya da baxımsız vəziyyətə düşmüşdülər. Sonrakı dövrlərdə tarixi Albaniya ərazilərində olan bu xristianlıq abidələrinə elə bu baxımsızlıq üzündən

¹ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... 1993, s. 17.

² M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... 1993, s. 191.

³ Yenə orada.

⁴ Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə... 2006, s. 196.

başqaları sahibləndi, alban irsinə aid olan Kiş kilsəsi kimi memarlıq abidəsinin də siması dəyişdirilərək ona başqa görkəm verildi. Hələ keçən əsrdə Rəşid bəy Əfəndiyev yazırdı ki, Nuxa (Şəki) şəhərində məskən salmış Zuğ erməniləri kilsəni "... mənimsəmişlər və divarının üzünə suvaq vurub üstünə dəmir çəkmişlər. Bu minvalı zəhirisini asarü-ətiqəlik (tarixi abidə) halından çıxarmışlar". Rəşid bəy həmçinin, bu kilsənin "həvarilərdən zamanından qalma" olduğunu vurğulamaqla yanaşı, həm də qeyd etmişdir ki, abidənin ətrafında qazıntılar aparılırsa "gözəl nəticələr verəcəyi şübhəsizdir". Sonrakı illərin arxeoloji qazıntıları Rəşid bəyin haqlı olduğunu göstərdi. Abidəyə sonralar artırılan tikililər onun əvvəlki dairəvi formasına tamamilə yaddır.

Müqəddəs Yelisey sonralar Zərqun dərəsində büt-pərəstlər tərəfindən şəhid edilir, cəsədi isə qatillər tərəfindən Gomenk adlanan bir xəndəyə atılır. Sonralar alban çarı III Vaçaqanın dövründə (487-510) onun qurumuş cəsədi tapılaraq üzərində rukn tikdirilir.

Tədqiqatçılar Zərqun dərəsini Samur çayı dərəsi ilə, Gomenki isə Kişdən şimalda Samur çayı vadisində yerləşən Gelmes kəndi ilə eyniləşdirirlər. Ş.Hacıəlinin fikrinə görə müqəddəs Yelisey müasir İlisu-Saxur keçidi vasitəsilə hərəkət etmiş və Gelmes kəndində qətlə yetirilmişdir.¹

Haqqında danışılan hadisələr Albaniyanın bilavasitə qərb ərazilərində cərəyan edirdi. M.Kalankatlı Zərqun dərəsində "cahil büt-pərəstlərin müqəddəs səcdəgahlarının" olduğunu qeyd etmişdir. Bu o deməkdir ki, Albaniyanın qərbində büt-pərəstliyin hakim mövqedə olduğu ərazilər də var idi.

Qonşu İberiyada xristianlığın təbliğatı və yayılmasının öncüsü olan müqəddəs Ninonun fəaliyyətinə də Albaniyanın qərb əraziləri daxil olmuşdur. Müqəddəs Nino ömrünün son illərini qərbi Albaniya vilayətlərində (Lpiniya, Kambisena, Suceti) ərazilərində xristianlığın təbliğinə həsr etmişdir.² Onun fəaliyyəti barədə geniş məlumatlar yer alan "Kartlis Sxovreba"-da yazılır: "Müqəddəs Nino və yepiskop İohann yola düşdülər və çar onlarla birlikdə eristavı göndərdi. Onlar

¹ Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar... 2007, s. 81.

² Yenə orada, s. 82.

gəldilər və Tsobenidə dayandılar, mtiulları (dağlıları), heyvanabənzər adamları, çartalları, pxovelləri, gudadakarlara çağırıdılar və əbədi həyata aparan İsa xacını onlara təbliğ etdilər, lakin onlar xristianlığı qəbul etmək istəmədilər. Onda çar eristavi silahı işə saldı və zorla onların bütələrini məhv etdi. Buradan onlar gəldilər və Jaletidə dayanıb onlara diqqətlə qulaq asan erso-tianetlilərə xristianlığı təbliğ etdilər. Bu arada, pxovellər öz ölkələrini tərk edib Tuşetiyə köçdülər. Mtiulların digər böyük hissəsi, həmçinin, xristianlığa dönmədilər. Onlar xristian olmaq istəmədikdə, çar vergini artırdı. Buna görə onlar da aldandılar və getdilər. Onlardan bəzilərini sonradan Nekresi yepiskopu Abibos xristianlaşdırdı, bəziləri isə indi də bütperəst qalmışlar”.¹

Bu məlumatdan da aydın olduğu kimi müqəddəs Ninonun fəaliyyət sahəsinə İori (Alazan) çayı hövzəsi də daxil olmuşdur. Bu məlumatdan yola çıxan bəzi gürcü müəllifləri həmin dövrdə bu ərazilərin İberiya tərkibində olması fikrini irəli sürsələr də, bu fikir həqiqəti əks elətdirmir. Müqəddəs Ninonun bu ərazilərdəki fəaliyyəti İberiyanın şərqi ekspansiyasının deyil, xristianlığın təbliğinin göstəricisidir. Bu ərazilər başlanğıcdan etibarən Albaniyanın tərkibində idi və danışılan dövrdə də ərazi Albaniyaya aid Hereti məfhumuna daxil idi. Müqəddəs Ninonun vəzifəsi sırf iberləri deyil də, qarşısına çıxan istənilən xalqı İsanın dininə dəvət etmək idi. “Moktsevey Kartlisay”da göstərilir ki, o, alban tayfalarından olan sodeları da xristianlaşdırmışdır.²

Maraqlıdır ki, müqəddəs Ninonun ölümü də tarixi Albaniya torpaqlarında gerçəkləşmişdir. Gürcü mənbəsində deyilir ki, müqəddəs Nino Kxoetidən (Kuxeti) “Kaxetiyə keçərək Ktseli adlanan yerdə dayanır və Kaxet knyazlarının toplayıb onları xristian edir. Burada xəstələnir və geri, Mxetə yola düşür. Kxoetiyə çatan kimi Bodini adlanan yerdə, artıq yolunu davam etdirməyə təqəti qalmır”.³ Müqəddəs Nino Kuxeti kəndi Budidə dəfn olunur.

¹ Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии... 1959, с. 130.

² Насиэли Ш. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar... 2007, s. 84.

³ Обращение Грузии. (Пер. с древнегруз. Э.Такайшвили). Тбилиси: Изд. Мецниереба, 1989, с. 27.

Mənbədə qeyd olunan Budi kəndinin Sığnax rayonu ərazisindəki Bodini kəndi, yaxud Saqarecodan qərbdə yerləşən Ninotsminda kəndi ola biləcəyi ehtimalları var. Ş.Hacıəlinin fikrinə görə Sığnax heç vaxt Kuxetiyə aid olmadığından bu ərazi Ninotsminda kəndinin ərazisinə daha çox uyğun gəlir.¹ Hər iki halda ərazi Albaniyanın tarixi sərhədlərinin daxilində yerləşir.

Xristianlıq Albaniyada rəsmi dinə çevrildikdən sonra bütün digər dini inanclar batıl hesab olunmağa, yerli dinlərə sitayiş edənlər cəzalandırılmağa başlandı. Bu barədə M.Kalankatlıda maraqlı məlumatlar var. Müəllif yazır ki, “Ay və günəşə sitayiş etməyin. Günəşi və Ayı, dənizləri və yeri və onlarda nə varsa xəlv edən Allaha sitayiş edin. Çünki, günəşə və Aya sitayiş edənlərin payına sönməz atəş düşür. Sulara qurban gətirənlər daş kimi suyun dibində boğulacaqlar” (*M.Kal. II.41*).² Yeni dinin əsaslarına heç cür uyğun gəlməyən bu dini ayinlər xristianlıqdan sonra tədricən yox olub getməyə başladı. Alban çarlarından III Vaçaqan fəaliyyəti bu mənada daha məhsuldar dövr olmuşdur. O, hakimiyyət illəri dövründə məktəblər açdırmış, dağıdılmış kilsələri bərpa etdirmiş, yeni kilsə və monastırlar inşa etdirmişdir. Məhz onun fəaliyyəti nəticəsində V-VI əsrlərdə xristianlıq bütün Albaniyada, həmçinin onun qərb ərazilərində uğurla təbliğ olundu. Bunun sübutu bu ərazilərin ən qədim xristian abidələrinin məhz V-VI əsrlərə aid olmasıdır. Telavidən 18 verst şimal-qərbdə yerləşən Alaverdi (Alvan) kilsəsi (məbədi) – VI əsr, Sığnax qəzasında Dçeremi kilsəsi – V əsr, Telavidən 8 verst şimalda İkalto monastırı – VI əsr, Laqodexidə müqəddəs Stepan monastırı – VI əsr, Sığnaxdan 10 verst şərqdə Xirs monastırı – VI əsr, Zeqani kilsəsi – V əsr, Kvareli rayonunda Dzveli Qavazi kilsəsi – VI əsr, Qax rayonu ərazisində Kürmük kilsəsi – V əsr, Qum bazilikası – V əsr, Ləkit məbədi – V əsr.

Qeyd etmək lazımdır ki, gürcü tədqiqatçılarının bir qrupu nəinki Şərqi Gürcüstan ərazisindəki xristian abidələrini, həmçinin, Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb ərazilərindəki xristian abidələrini gürcü çarlarının və VI əsrdə Şərqi Gürcüstanda fəaliyyət göstərmiş

¹ Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar... 2007, s. 84.

² M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... 1993, s. 160.

13 müqəddəsin adı ilə bağlayırlar. Baxmayaraq ki, bütün orta əsr mənbələri V-VI əsrlərdə haqqında danışılan ərazilərin Albaniya hüddurlarında olduğunu açıq şəkildə göstərir. Xüsusilə, alban çarı III Vaçaqanın hakimiyyət illərində Albaniya daha da qüvvətlənmişdi. Çarın ölkədə tətbiq etdiyi kilsə islahatları bütün əraziyə şamil olduğu kimi Kambisenaya və digər qərb ərazilərinə də aid idi. III Vaçaqan hakimiyyət illərində ölkə ərazisində 365 kilsə inşa etdirmişdir. Bu kilsələrin bir hissəsinin də Albaniyanın qərb ərazilərində tikildiyi şübhəsizdir. Bu baxımdan, gürcü çarlarından hər hansı birinin V-VI əsrlərdə Albaniya ərazisində kilsə və ya monastır inşa etdirməsi mümkün deyildi. 13 müqəddəs “suriyalı atalara” gəldikdə isə, onların fəaliyyəti sərhədlər daxilində olmamışdır, onlar müxtəlif ölkələrə səyahət etmiş, qarşılaşdıqları büt-pərəstləri xristian etməyə çalışmışdılar.¹ Onların ayağı dəyən istənilən ərazinin İberiya ərazisi olaraq göstərilməsi isə doğru deyil. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, 551-ci ildən etibarən alban katolikosluğunun patriarxları “Albaniyanın, Lpiniyanın, Çolanın katolikosu” titulu daşımışlar (*M.Kal. III.20*).² Bunlar sübut edir ki, Gürcüstan Respublikasının sadalanan ərazilərində yerləşən xristian abidələri əsasən albanlara aid olmuşdur.

Bu mənada gürcü tədqiqatçılarının bu maddi mədəniyyət abidələrinin gürcü xalqına aid abidələr olaraq vəsf etməsi yolverilməzdir.

Qədim albanların mənəvi dünyasını əks etdirən materiallardan bir qrupunu da qəbir abidələri təşkil edir. Albaniya ərazisində, onun qərb bölgəsi də daxil olmaqla, bir neçə cür dəfn formasına rast gəlinir. Albaniyanın qərbində ən geniş yayılanları isə, torpaq qəbirlər, katakombalar və küp qəbirləridir. Bu üç dəfn formasına nəzərən daha az hallarda daş qutu və gil təknələrdə dəfn etmə adətlərinə də rast gəlinmişdir. Bu dəfn formasına Füzuli rayonunun şimal-şərqində, Gədəbəy rayonunun Qalakənd yaşayış məntəqəsində rast gəlinmişdir. Bu qəbirlərin divarları və döşəməsi iri sal daşlardan ibarət olmaqla skeletlər əsasən sol böyrü üstə, bükülü vəziyyətdə,

¹ Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan... 2007, s. 90.

² M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi... 1993, s. 204.

müxtəlif istiqamətlərdə qoyulur.¹ Bu qəbirlər qəbir inventarlarının, xüsusilə silah nümunələrinin bolluğu ilə seçilir.

Gil təknələrdə dəfnətmə Albaniyanın qərb ərazilərindən yalnız indiki Qəbələ ərazisində aşkarlanmışdır. Əsasən rayonun Quşlar kəndi ərazisindən tapılan bu qəbir abidələri quruluşca iki ayrı-ayrı gil hissələrdən ibarətdir. İ.A.Babayevin fikrinə görə təknənin iki hissəli olmasının səbəbi onun daşınmasını asanlaşdırmaq, həmçinin cəsədi rahat yerləşdirmə istəyi ola bilər.² Müəllifin fikrincə, e.ə.IV – b.e. I əsrlərinə aid olan bu qəbir abidələri Qəbələ ərazisində geniş yayılmışdır.

Albaniya ərazisində öz çoxluğuna görə torpaq qəbirləri fərqlənir. Torpaq qəbirləri dəfn adəti ən qədim zamanlardan mövcud olub, dünyanın hər yerində geniş yayılmışdır. Bu qəbirlərin yerüstü forması qalmamışdır. Qəbir çuxuru çox vaxt düzbucaqlı, dairəvi, ya da oval formalı olmaqla dibi gil ilə suvanmış olurdu. Bu dəfn formasına Qafqazda, o cümlədən Albaniya ərazisində e.ə. II minillikdən etibarən rast gəlinir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində bu tip abidələr kütləvi şəkildə Mingəçevirdən, Yaloylutəpədən, Şamaxıdan, Torpaq-qaladan, Nüydidən, Qəbələdən, Qarabudaqkənddən (Dağıstan), Tərkidən (Dağıstan), Rustovdan (Quba rayonu), Canaxırdan (Xaçmaz rayonu), Uzunboylardan, Qırlartəpədən (Ağsu rayonu) və s. yerlərdən tapılmışdır.³ Albaniyanın qərb ərazilərində aşkarlanan torpaq qəbirlər digər alban ərazilərində aşkarlanan qəbirlərdən bəzi əlamətləri ilə – qəbir divarlarının daşlarla örtülməsi, qəbirin dibinə təbəşir, küncələrinə oxra səpilməsi ilə fərqlənir.⁴ Digər əlamətlər isə ümumidir. Qəbirlər adətən xam torpağa çıxanadək qazılaraq onların aşkarlanma dərinliyi 1 metrədən – 5 metrədək qeyd edilmişdir. Əlbəttə bu dərinliklər uzun müddət əlavə olunma, aşınma, yuyunma təsi-

¹ Avşarova İ., Pirquliyeva Q. Qafqaz arxeologiyası: Dərslik. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2010, s. 137.

² Бабаев И. А. К вопросу о возникновении государства Албании (кавказской) / Известия АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1976, 4, с. 108.

³ Osmanov F. Qafqaz Albaniyasının dəfn adətləri haqqında / Azərbaycan Arxeologiyası, 2001, №3, s. 45.

⁴ Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа... 1985, с. 51.

rinə məruz qaldığından göstərilən ölçülər təqribidir. Qəbirlərin istiqamətində müəyyən sabitlik yoxdur. Mingəçevir, Torpaqqala və Uzunboyalarda az-çox müəyyən istiqamətdə dəfn adəti müşahidə edilmişdir. Qəbrin üstü adətən ağac tirlərlə örtülür, cəsəd sağ ya da sol böyrü üstə qoyulurdu. Torpaq qəbirlər üçün xarakterik cəhət onlarda qəbir inventarlarının azlığıdır. Bunu əhalinin adət - ənənə və dini baxışlarındakı inkişaf və dəyişikliklərlə əlaqələndirmək olar. Xüsusilə miladdan sonrakı ilk əsrlərə aid olan qəbirlərdə bu daha çox hiss olunur ki, bunu bəzi tədqiqatçılar xristianlığın qəbul edilməsi ilə əlaqələndirirlər. Əvvəlki dövrlərdə isə cəsədlə birgə məişət əşyaları, silahlar və s. basdırılırdı. Hətta bu barədə Strabon da yazmışdır: “Mərhumla birlikdə onun bütün əmlakını basdırırlar və buna görə də ata malından məhrum olub, kasıb yaşayırlar” (*Strabo. XI.4.7*).¹

Bu tip qəbir abidələrindən tapılmış avadanlıqlar içərisində saxsı qablar üstünlük təşkil edir. Qablar əl ilə müxtəlif formada hazırlanmışdır. Boz, sarı, qırmızı, tək-tək qara rəngdə olan bu qablar keyfiyyətli bişirilmişdir. Onlar ağzı üçgünlü dolçalardan, vazalardan, matralardan, zərif zoomorf qablardan, geniş və dairəvi ağzı olan xeyrələrdən və s.-dən ibarətdir. Qablar ustalıqla hazırlanması və zərifliyinə görə diqqəti cəlb edir. Qəbir avadanlığı içərisində dəmir qılınç, xəncər, bıçaq, ox ucları da mühüm yer tutur. Silahlar arasında tuncdan qanadlı ox uclarına da təsadüf edilmişdir. Qəbir avadanlığı içərisində tökmə möhür üzüklər də xüsusi yer tutur. Onların qasında müxtəlif təsvirlər qazılmışdır.

Mingəçevirdən aşkar edilmiş zəif bükülü skeletlərlə yanaşı sıx bükülü dəfn adətini təcəssüm etdirən qəbirlərə daha kütləvi şəkildə təsadüf edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bükülü, xüsusilə sıx bükülü dəfn adəti Albaniyanın bütün torpaq qəbirləri üçün səciyyəvidir. Onlara Yaloylutəpə (Oğuz rayonu) nekropolunda, Qax rayonunda Torpaqqala, Qəbələdə, Xınıslıda (Şamaxı), Quba rayonunda, Dağıstanda, Gürcüstanın Alazan (Qanıq) çayı hövzəsindəki antik dövr nekropollarında, habelə Nüydü, Uzunboyar və Qırlartəpə abidələrində kütləvi

¹ Страбон. География... 1964, с. 477.

şəkildə rast gəlinmişdir.¹

Torpaq qəbirlərindən bəzilərinə o zaman Bosfor, Parfiya, Baktriya, Soqdda məşhur olan meyidin ağzına, yaxud əlinə xırda pul-sikkə qoyulması adətinə də rast gəlinmişdir.² İlk dəfə 1903-cü ildə Q.O.Rozenford tərəfindən Gəncə ətrafında tədqiq olunan bu tip qəbirlər qəbir əşyaları azlığı ilə fərqlənir. Torpaq qəbirlərdə rast gəlinən başqa bir dəfn ayini “öldürülmüş düşmənlər” ritualı ilə bağlıdır. Bu ayin Ağsu rayonunun Nüydü yaşayış məskəni ilə yanaşı Şəkinin Kiş kəndi ərazisindəki e.ə. III-II əsrlərə aid qəbirdə də müşahidə edilmişdir.³ Kiş kəndindəki qəbirdən cəsədin yanında 19 insan kəllə sümüyü də tapılmışdır ki, onların əksəriyyəti saxsı qablar üçün altlıq kimi istifadə olunmuşdu. Tədqiqatçılar bu tapıntıyı skiflərin öldürülən düşmənlərin kəllələrini evdə saxlamaları adəti ilə əlaqələndirirlər. Bəzi qəbirlərdə aşkarlanan xüsusi daşlar da məhz ölənin şəxsin əvvəllər qalib gəldiyi düşmənlərin sayını simvolizə edir. Bu rituala skiflərin yaşadığı bir çox ərazilərdə rast gəlinir.⁴

Albaniya ərazisində rast gəlinən qəbir abidələrindən biri də katakombalar qəbirləridir. Albaniyanın qərb ərazilərinə daxil olan Mingəçevir, Qəbələ, Qax, Qazax ərazilərində bu dəfn ayininə rast gəlinmişdir. Təkcə Mingəçevir ərazisində 200-dən çox katakombalar tədqiq olunmuşdur. Xronoloji cəhətdən bu qəbir abidələri antik dövr və ilk orta əsrləri əhatə edir.⁵ Onlar quruluşca eynidirlər. Onların geniş hissəsi uzunluğu 2-4 m, eni 0,6-1 m olan xəndəkdən ibarətdir. Getdikcə dərinləşdiyindən bir tərəfdə pillələr düzəldilmişdir. Həmin xəndəyin bir qurtaracağında günbəzvarı, dairəvi və ya ellips planda yeraltı dəfn kamerası qazılmışdır. Mingəçevirdəki katakombalar əsasən dairəvi şəkildədir. Ölülərin başı bir qədər hündürə qoyulmuşdur

Qədim katakombalar əsasən bir, nadir hallarda isə iki kame-

¹ Osmanov F. Qafqaz Albaniyasının dəfn adətləri haqqında... s.46.

² Гошгарлы Г.О. Обряд захоронения с оболон Харона на территории Азербайджана / Археология, этнология, фольклористика. матер. межд. науч. конф., Тб: изд. Меридиани, 2010, с.127.

³ Халилов М. О происхождении албанского погребального ритуала “убитые враги” / Azərbaycan arxeologiyası, 2002, №3-4, с. 26.

⁴ Yənə orada, с. 28-29.

⁵ Avşarova İ., Pirquliyeva Q. Qafqaz arxeologiyası... 2010, s. 135.

ralıdır. Əksəriyyətində cüt skeletlərə təsadüf olunur. Katakombalarda, taxta qutularda və ya küplərdə də dəfn etmişlər. Cəsəd qoyulduqdan sonra kameranın ağzı daş, ya da kərpiclə hörülürdü. Küplər və ya taxta qutulara əsasən bəzəklər qoyulmuş, dövrələrinə isə irihəcmli gil qablar, şüşələr, əmək alətləri və silahlar qoymuşlar. Ölü qəbirə qoyulandan sonra kameranın ağzı daşla, yaxud kərpiclə hörülmüşdür. Başqa tip qəbirlərlə müqayisədə katakombalardan daha çox əmək alətləri tapılmışdır. Qəbirlərin avadanlığı, xüsusən qəbirlərdən tapılmış numizmatik qalıqlar ilk katakombaları eramızın I-III əsrlərinə aid etməyə imkan verir.¹

Geniş yayılmış digər dəfn forması küplərdə dəfnəmədir. Bu qəbirlər haqqında ilk məlumatı 1897-ci ildə E.Resler vermişdir.² 1927-ci ildən isə küp qəbirlərinin tədqiqinə başlandı. İlk olaraq V.M.Sısoyev və İ.İ.Meşşaninov tərəfindən Laçın rayonu ərazisində qəbirlər aşkar olunaraq araşdırılmağa başlandı. 30-cu illərdə isə Mil düzündə bir neçə, Y.A.Paxomov tərəfindən Ağcabədi, Yevlax, Mingəçevir, Ağdam, Şamaxıda bir neçə küp qəbir aşkarlandı. Sonralar Azərbaycan ərazisinin müxtəlif yerlərində, həmçinin Şərqi Gürcüstan və Ermənistanın şərq ərazilərində bu dəfn formasına müxtəlif şəkillərdə rast gəlinirdi. Azərbaycan ərazisində indiyə qədər arxeoloji qazıntılar zamanı küp qəbirləri aşkarlanır.

Küplərdə dəfn formasının heç bir yerüstü əlamətləri qalmamışdır. Azərbaycan ərazisində 100-dən çox küp qəbirləri nekropoluna rast gəlinmiş və hələ də müxtəlif ərazilərdən tapılmaqdadır. Bunlardan bir hissəsi də Albaniyanın qərbindən tapılmışdır. Bu dəfn ayini əvvəllər çay vadisində yaranaraq sonra tədricən Mil düzündən Mingəçevir ərazisinə, oradan şimal-şərqə, şimal-qərbə doğru yayıldı, daha sonralar isə Kür çayından şimaldakı torpaqlara da yayıldı. Erməni tədqiqatçılarının iddialarına görə küp qəbirləri mədəniyyəti erməni xalqına aiddir. Albaniyanın Kür çayından cənubda olan torpaqları ermənilər yaşayan ərazi olmuş və onlara aid olan

¹ Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: İşıq, 1986, s.92-93.

² Qaziyev S.M. Mingəçevir küp qəbirləri albomu. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, 160, s. 5.

bu mədəniyyət sonralar Kürdən şimala da yayılmışdır.¹ Lakin tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, erməni tarixçilərinin iddiaları boşunadır. Kür çayından şimalda və cənubda aşkarlanan qəbir abidələri arasında da kəskin fərq nəzərə çarpmır. Bu onu göstərir ki, öz ölümlərini küplərdə dəfn edən bu torpaqların əhalisi eyni mədəniyyətin daşıyıcısı olan alban tayfaları olmuşlar. Qırmızıya çalan gildən hazırlanmış küplər düzbucaqlı, oval, dairəvi şəkillərdə qazılmış qəbir çuxuruna üfüqi istiqamətdə yerləşdirilirdi.² Cəsəd yerləşdirildikdən sonra küpün ağzı iri kərpic, daş, ya da saxsı parçası ilə örtülürdü. Ağzıaşağı vəziyyətdə qoyulan küplərdə isə küpün ağzı qapanmır, cəsədin torpaqla təması təşkil edilirdi. Yəni, küpdə dəfn insanı torpaqdan ayırmaq məqsədi güdmürdü, küp insan ruhunun xüsusi “evi-məskəni” olaraq nəzərdə tutulurdu. Bəzən küpdə ruhun çıxması, yaxud başqa bir ritualla əlaqəli dəlik də qoyulurdu.³ Bu qəbir abidələrinə cəsədlər paltarlı, məişət əşyaları, silahlarla birgə, bükülü vəziyyətdə, ağ, yaxud sol böyrü üstə, nadir hallarda arxası üstə qoyulurdu. Küpdən kənarda da qəbir inventarlarına rast gəlinir. Bu dəfn ayını Azərbaycan ərazisindən əlavə şərq Gürcüstan və şərq Ermənistan ərazilərində də yayılmışdı. Gürcü tədqiqatçılarının yazdığına görə bu dəfn üsulu ilk dəfə Samtavroda e.ə.III əsrə aid qəbirlərdə aşkarlandı.⁴ Bundan sonra Gürcüstanın Mxeta, Qori, Kaspi, Tbilisi, Saqareco, Telavi, Tsiteltskaro ərazilərində də aşkarlanmışdır.⁵ Öz sadəliyi ilə seçilən bu qəbir abidələri təbii ki, albanlarla bilavasitə bağlıdır, çünki bu ərazilər ən qədim dövrlərdən etnik albanların yaşadığı ərazilər olmuşdur. Gürcüstan ərazisində aşkarlanan küp qəbirlərində qəbir inventarları azdır, dəmir bıçaqlar istisna olmaqla silah demək olar ki, yoxdur. Qəbirlərdən tapılan saxsı məmulatları isə əsasən küpə, kasa, kasacıqlardır. Bu qablar qırmızı gildən hazırlanırdı. Gürcüstanın e.ə. III-I əsrlər küp qəbirləri mə-

¹ Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латынских... 1987, с. 51.

² Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrdə... 1997, s. 79.

³ Археология СССР. Древнейшие государства... 1985, с. 52.

⁴ Ломтатидзе Г.А. Археологические раскопки в Мцхета. Тбилиси: изд. АН Груз.ССР, 1955, с. 58.

⁵ Ломтатидзе Г.А. Археологические раскопки в Мцхета. Тбилиси: изд. АН Груз.ССР, 1955, с.62

dəniyyəti məhz bu qırmızı gildən hazırlanmış qablarla xarakterizə olunur. Yadımıza salaq ki, Azərbaycan ərazisində aşkarlanan küp qəbirlərinə də dəfn zamanı adətən qırmızı gildən hazırlanan qabların qoyulduğu aşkarlanmışdır. Ön Asiya və Qafqaz ərazisində geniş yayılmış küp qəbirləri Albaniya ərazisində e.ə. I minilliyin II yarısından VIII əsrə qədər davam etmişdir. Gürcüstan ərazisində isə, küp qəbirləri b.e.I əsrinə qədər davam etmişdir.¹

Albaniya ərazisində aşkarlanan bu qəbir abidələri alban tayfalarının dünya görüşü, dini baxışlarını əks etdirdiyindən albanların mənəviyyatını öyrənmək üçün dəyərli abidələrdir. Onların fərqli şəkillərdə olmasını isə ayrı-ayrı etnoslarla bağlamaq heç cür düzgün olmazdı.

4.4. Albaniyada yazı

Albanların yazıya malik olmaları haqqında III əsr müəlliflərindən başlayaraq bir sıra orta əsr mənbələri məlumat vermişdir. Bunlardan Portlu İppolit (III əsr) yazırdı ki, "...öz dili olan xalqlar aşağıdakılardır: ...maqlar, kaspilər, albanlar ...ermənilər, iberlər" (İpp.Chron.25).² K.Əliyevin fikrinə görə Portlu İppolit özündən əvvəlki müəlliflərə istinad etdiyini nəzərə alaraq söyləmək olar ki, artıq I-II əsrlərdə albanların öz yazıları formalaşmışdır.³ Lakin, Mingəçevir ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı alban əlifbası ilə yazılmış mətn tapılana qədər uzun illər bu əlifba müəmma olaraq qaldı. Antik albanların bu əlifbadan, yoxsa, bu əlifbanın ilkin variantından istifadə etmələri məlum olmasa da, hələlik antik dövrə aid alban dilində mətn tapılmamışdır. Tapılan alban epigraфик nümunələri Albaniyanın xristianlıq dövrünü əhatə edir. Albaniyanın antik dövrə aid epigraфик nümunələr isə yunan və latın dillərində yazılmışdır. Bunu dövrün bir sıra dövlətlərində yayılan ellinizmin təsiri ilə də bağlamaq olar.

Bizə məlum olan xristian dövrünə aid alban əlifbası erkən alban əlifbasının Mesrop Maştots tərəfindən yenilənmiş variantıdır.

¹ Ломтатидзе Г.А. Археологические раскопки в Мцхета... 1955, с.62.

² Латышев В.В. Известия древних писателей греч... 1893, с. 649.

³ Алиев К.Г. Эпиграфика Кавказской Албании... 2002, с. 21.

M.Kalankatlıya görə M.Maştots bu əlifbanı tərtib etməmiş, mövcud əlifbanı yeniləmişdir.¹ Yuxarıda Portlu İppolitin verdiyi məlumat və M.Kalankatlının verdiyi məlumatı ümumiləşdirməli olsaq, ehtimal ki, alban əlifbasının yaranma tarixi doğrudan da daha qədimdir.

Albaniya ərazisindən aşkarlanan epiqrafik nümunələrin bir hissəsi də Albaniyanın qərb ərazilərindən tapılmışdır. Bunlardan biri 1902-ci ildə indiki Şəki şəhəri ərazisində, Böyük Dəhnə kəndi ərazisində tapılan, b.e. I-II əsrlərinə aid olan yunan dilində yazılmış məndir. Üzərində “Ayli Yason Evnonun xatirəsinə” yazılan bu daş lövhənin qəbir daşı olduğu ehtimal edilir. K.Əliyevin fikrinə görə Ayli Yason alban ola bilməzdi.² Bizə məlum olan çox az saylı alban şəxs adları arasında yunan, yaxud latın dilində olana rast gəlinməmişdir. Yəqin ki, bu şəxslər gəlmə olmuşlar. Ola bilsin ki, onlar Albaniyaya ticarət məqsədi ilə gəlmiş əcnəbilərdən olmuşlar. K.Treverin fikrinə görə bu qəbirüstü abidənin bir hissəsidir.³ Bu yazılı abidə haqqında danışarkən V.V.Latışev abidənin tapıldığı ərazinin Klavdi Ptolemeyin xəritəsində işarələnən alban şəhərlərindən biri olması fikrini irəli sürmüşdür.⁴ Müəllifin fikrinə görə bu Sioda (Σιόδα) şəhəri ola bilərdi.

Bundan bir neçə il sonra, 1907-ci ildə Qəbələ ərazisində təsadüf nəticəsində üzərində yunan yazıları olan kərpiclər tapıldı. Bu haqda yalnız 1925-ci ildə Azərbaycan Arxeoloji komissiyasının iclasında açıqlama verildi. Bu kərpiclərdən 4-ü Tiflisə-ikisi Arxeologiya muzeyinə, ikisi Avlabar gimnaziyasına nümayiş etdirilmək məqsədilə göndərildi.⁵ Amma onların sonrakı taleyi məlum olmadı, itib getdi.

Növbəti epiqrafik nümunə Xəzərsahili ərazidə, Qobustanda tapıldı. Bu yazı əvvəlkilərdən fərqli olaraq latın dilində idi və Roma imperatoru Domisianın dövrünə aid idi. K.Treverin qeyd etdiyinə

¹ Мамедов Т.М. О письменности Кавказской Албании / Доклады АН Азерб. ССР, 1967, №7, том. XXIII, с. 102.

² Алиев К.Г. Эпиграфика Кавказской Албании: Парадоксы и действительность / Азербайджан и азербайджанцы, 2002, №9-10, с.22.

³ Тревер К. В. Очерки по истории и культуре... с.326.

⁴ Латышев В.В. Заметки о кавказских надписях. III; Изв.ИАК, вып. X. 1904, с.105.

⁵ Османов Ф. История и культура Кавказской Албании... 2006, с. 155.

görə Araz çayının sahilində, Fizuli rayonu ərazisində XII legionun xatırlandığı daha bir latınca mətn tapılmışdır, lakin ortalıqda itib-
batmışdır.¹

Bu 3 tapıntı göstərir ki, danışılan dövrdə Albaniyada həqiqətən də ellinizm təsiri var idi və bu yazıların tapılması albanların öz əlifbalarının olmadığına dəlalət etmir.

Bizə məlum olan alban əlifbası isə xristian dövrünə aiddir. Əslində bu əlifba erkən alban əlifbasının Mesrop Maştots tərəfindən yenilənmiş variantıdır. Uzun illərdir albanşünaslıqda kök salan fikrə görə alban əlifbası V əsrdə M.Maştots tərəfindən tərtib edilmişdir. Lakin T.Məmmədovun tədqiqatları nəticəsində məlum oldu ki, M.Maştots bu əlifbanı tərtib etməmiş, mövcud əlifbanı yeniləmişdir.² Buna görə də tam əminliklə söyləyə bilərik ki, alban əlifbasının yaranma tarixi daha qədimdir.

İndiyə qədər üzərində alban əlifbası ilə yazılmış mətn olan bir neçə epigrafiq nümunə tapılmışdır. Bunlar üzərində müxtəlif həcmdə işarələr olan şamdanlar, saxsı parçaları və bunların içərisində ən əhəmiyyətli olan iri daş lövhədir. 1948-ci ildən indiyə qədər aşkar olunan epigrafiq nümunələrin sayı səkkizdir. Əsasən saxsı məmulatları üzərində olan yazılar aşkarlandığı vaxtdan albanlara aid abidələr olaraq qəbul olundu.³ Bunların içərisində bişmiş gildən hazırlanmış, piramida formalı şamdan diqqət cəlb edir. Şamdanın üzərində əvvəllər 52-53 işarə olmuş, onlardan 49-u yaxşı qalmışdır. Yazı soldan sağa doğru yazılmışdır. Bundan əlavə 6 xırda ölçülü yazı nümunələri tapılmışdır ki, üzərində müxtəlif sayda alban yazı işarələri cızılmışdır. Lakin bu epigrafiq nümunələr içərisində ən əhəmiyyətli tapıntı 1948-ci ildə S.M.Qaziyev tərəfindən Mingəçevir ərazisində, V-VII əsrlərə aid olan xristian abidəsi içərisində aşkarlandı. Buna qədər alban əlifbası haqqında məlumatlar var idi, hətta

¹ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре... с.330.

² Мамедов Т.М. О письменности Кавказской Албании / Доклады АН Азерб. ССР, 1967, №7, том. XXIII, с. 102.

³ Шанидзе А.Г. Язык и письмо Кавказских албанцев // XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. Москва: Восточная литература, 1960, с. 17.

1937-ci ildə İ.V.Abuladze Üçkilsə əlyazmaları içərisində XV əsrə aid bir dərsliyin içərisində alban əlifbası da tapmışdı.¹ Lakin, alban əlifbası ilə yazılmış mətn tapılmadığı üçün bu əlifbanın mövcudluğunu şübhə altına alanlar da var idi. Nəhayət, Mingəçevir ərazisindəki qazıntılar zamanı üzərində 62 alban işarəsi olan yazılı lövhə V-VII əsrlərin Sudağılan adlanan şəhərgahdakı məbədin otaqlarından birində aşkar olundu. Bu, ən uzun və rəhbərli yazılardan biridir, o, kapitelin karnizi üzrə uzanaraq, onu dörd tərəfdən əhatə edir. Bu tapıntı ilə alban əlifbasının mövcudluğuna heç bir şübhə yeri qalmadı. Təəssüf olsun ki, bu abidənin dili hələ də sirr olaraq qalır. İlk dəfə bunu oxumağa cəhd A.Q.Abramyan tərəfindən edildi.² O, abidəni udin dili əsasında oxumağa cəhd etsə də uğursuz alındı. Sonrakı tədqiqatçıların söyləri də ondan fərqlənmədi, çünki hamısı etimoloji metoddan istifadə edirdilər. Sonralar abidənin tədqiqatçılarından olan Zaza Aleksidze də etiraf edir ki, “alban yazısının udin yazısı əsasında oxuna bilinməsindən tam əmin olmaq olmaz, çünki, mənbədə udin dilindən deyil, qarqar dilindən söhbət gedir və şübhə yoxdur ki, indi bir neçə min adamın danışdığı udin dili qədim alban dilindən çox uzadır...” Lakin daha sonra Sinay palimpsestlərinə maraq artdı, onun tədqiqatına dilçilər də cəlb olundular. Beləliklə, Avropada V.Şultz,³ C.Gippertin⁴ tədqiqatları ortaya çıxdı. Hər iki müəllif də tədqiqatını əlifbanın udin dili əsasında oxunması üzərində qurmuşdur.

Son illərin tədqiqatlarında isə bu yazıların türk runi yazıları

¹ Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1961, s. 137.

² Алиев К.Г. Эпиграфика Кавказской Албании... 2002, с. 23.

³ Schulze W., Gippert J., Aleksidze Z., Pyer J.Mahe-The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai, Brepols Publishers, 2008. I vol.; Schulze Wolfgang, From Caucasian Albanian to Udi // Iran and Caucasus // 2015, p. 149-177; Schulze Wolfgang, Caucasian Albanian and the Question of Language and Ethnicity, Sprachen, Völker und Phantome; Sprachund kulturwissenschaftliche Studien zur Etnizitat, De Gruyter (2018), p. 275-312.

⁴ Gippert J., Schulze W., Some remarks on the Caucasian Albanian palimpsests // Iran and the Caucasus// 2007, s. 201-212; Gippert J., The scripts of the Caucasian Albanians in the light of the Sinai palimpsest // Frankfurt, 2012, p. 39-50.

əsasında oxunması cəhdləri də olmuşdur. K.Əliyevin, Y.Əliyevin tədqiqatları xüsusilə bu yöndə inkişaf etmişdir. Y.Əliyevin fikrinə görə alban mətnləri qrafik işarələr Avropa, Volqa-Don, Quzey Qafqaz və Orta Asiya (Orxon-Yenisey) qədim türk runik abidələrinin qrafemlərinə uyğun gəlir. Müəllif ayrı-ayrı alban işarələrini qədim türk runik işarələri ilə qarşılaşdıraraq onlardakı uyğunluğu aşkara çıxarmağa çalışır. Hətta bu üsulla müəyyən mətnləri də tərcümə etməyə cəhd göstərmişdir. Eyni metodu K.Əliyev də tətbiq edərək bəzi tərcümələr etmişdir. Müəllif şamdanlardan birini üzərindəki abbrevatura təşkil edən 4 runik işarəni B (bengü/əbədi T(Tenqri/ Tanrı) İ (İsa) K (Kristi, əslində Krisdos olmalıdır) kimi açmış, sonrakı sözləri isə “özün”, “bizi”, “sayqı”, “yüz kılasın”, “bunca”, “amen”, “seninq”, “nökərin”, “bulan” və “biz” kimi deşifrə etmiş, nəticədə aşağıdakı cümlənin yazıldığını aşkarlamışdır: Bengü Tenqri İsus Kristi (əslində Krisdos olmalıdır), özün bizi sayqı yüz kılasın! Bunca amin! Seninq nökekin bulan biz (Əbədi Tanrı İsa Məsih, özün bizi şükür edənlərdən qıl! Bunca amin! Sənin nökekin olan biz).¹

Maraqlıdır ki, dünyaca məşhur norveçli səyyah və alim Tur Heyerdal Mingəçevirdən tapılan şamdanların digər türk bölgələrində, o cümlədən Orta Asiyada rastlanan şamdanların analoqu hesab etməklə yanaşı, həmin şamdanların üzərindəki yazıların türk-run yazıları olduğunu söyləmiş və Mingəçevir şamdanlarından başqa birinin üzərindəki yazının seçilməsi mümkün olan kəlmələrini belə oxumuşdur: sayqe (sayqı, hörmət), aminu (amin), bengü (əbədi), klazun (qılan).

Göründüyü kimi, bir neçə fərqli müəllif mətnləri eyni qayda ilə oxumaqla bir-birinə yaxın tərcümələr əldə etmişlər. Lakin, bunlar alban yazılarının sirrinin tamamilə açılması anlamına gəlmir. Abidə üzərində tədqiqatlar hələ də davam edir.

¹ Bəxtiyar Tuncay. Mingəçevir abidələri və türkcə yazılar. <http://bextiyartuncay.wordpress.com/2013/08/16/ming%C9%99ceviar-abid%C9%99l%C9%99ri-v%C9%99-turkc%C9%99-yazilar/>

NƏTİCƏ

Antik dövrdə Azərbaycan ərazisində formalaşmış Albaniya dövləti dövlətçilik ənənələrinin inkişafında xüsusi rol oynayır. Bu dövlətin yarandığı və mövcud olduğu dövrdə əhatə etdiyi torpaqlar, alban tayfalarının yayılma arealı hər zaman stabil olmamış, zaman keçdikcə artmış və azalmışdır. Monoqrafiyanın yazılmasında qarşıya qoyulan əsas məqsəd Albaniyanın antik dövrdəki ərazi və sərhədlərinin, əsasən qərb sərhədlərinin müəyyən edilməsi, bu ərazilərin tarixi sakinlərinin etnik mənsubiyyəti, ərazidə yaşayan əhalinin məşğuliyyəti, mədəniyyəti mövzularının araşdırılması olmuşdur. Bu məsələlər Albaniyanın ümumi sərhədləri çərçivəsində araşdırılsa da, məsələyə uzun müddət başqa nöqteyi-nəzərdən yanaşılmışdır. Albaniyanın sərhədləri deyildikdə əsasən müasir Azərbaycanın ərazisi düşünülmüş, ən yaxşı halda bura Dağıstanın cənubu daxil edilmişdir. Albaniyanın qərb sərhədləri isə yerli və xarici tədqiqatçılar tərəfindən Kambisena, Hereti ilə məhdudlaşdırılmış, Albaniya ilə İberiya arasındakı sərhəd Alazan, yaxud İori çayı hesab olunmuşdur. Nəticədə Albaniyanın qərb sərhədləri ilə bağlı nəzəriyyə formalaşmışdır ki, bu da Albaniyanın gerçək sərhədlərini ifadə etmir. Antik dövrdə Albaniyanın sərhədləri daxilində olan Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarının şərq əraziləri yalnız bəzi tədqiqatçılar tərəfindən Albaniyanın əraziləri olaraq qeyd olunmuşdur. Lakin, mövcud antik və orta əsr mənbələri, həmçinin, arxeoloji və antropoloji materiallar Albaniyanın antik dövrdəki qərb sərhədlərinin daha da qərbdə olduğunu, müəyyən dövrlərdə Araqvi çayının yuxarı axarlarına qədər çatdığını göstərir. Albaniyanın qərb ərazilərinin əhalisi şimal keçidlərinə nəzarəti zaman-zaman öz əllərində saxlamış, şimal tayfaları ilə buradan əlaqə yaratmışlar.

Bu ərazilərdə ən qədim zamanlardan albanların əcdadları, uzunbaş, ensizsifət Kaspi (Xəzər) tipi, sonrakı dövrlərdə isə genişsimalı albanlar yaşamışlar. Müasir Gürcüstan Respublikasının Samtavro, Qomareti, Bebnisi, Dvani ərazilərindən, Ermənistan Respublikasının

Şenqavit, Berkaber ərazilərindən aşkarlanan antropoloji materiallar azərbaycanlılar ilə daha çox uyğunluq təşkil edir. Xüsusilə bu ərazilərdə antik mənbələrdə skif-sarmat əsilli əhali, orta əsr gürcü mənbələrində buntürklər kimi qeyd olunan əhali yaşamışlar. Bu əhali qrupunun alban soyundan olması ehtimalı vardır. Bu da onu göstərir ki, Gürcüstanın şərq əraziləri Albaniyanın şimal-qərb torpaqlarına daxil idi və bu torpaqlar ən qədim zamanlardan əcdadlarımızın yaşayıb-yayıldığı ərazilərə daxil olmuşdur.

Bu dövrdə Albaniyanın qərb sərhədlərinə orta əsr mənbələrində Lpiniya, Hereti adlandırılan ərazilər, Kambisena, Uti, Sakasena vilayətləri daxil idi.

Lpiniya vilayəti Albaniyanın şimal-qərb qapısı rolunu oynayırdı. Bu vilayətin arxasında antik müəlliflərin Sarmat qapıları, Alban qapıları adlandırdıqları Dəryal keçidi yerləşirdi. Dəryal keçidi həm alban, həm də iberlərin nəzarətində idi, müəyyən dövrlərdə isə İberiya-Albaniya sərhədini təşkil etmişdi. Lpiniya vilayəti orta əsrlər dövründə də öz əhəmiyyətini saxlayır, ərəb mənbələrində “Lbin səddi”, “Bab Liban şah” keçidi olaraq qeyd olunan keçid Lpiniya ərazisindən keçirdi, müəyyən dövrlərdə isə Albaniya dövləti daxilində müəyyən muxtariyyətə malik olmuşdur.

Kambisena vilayəti Albaniyanın şimal-qərbdə yerləşən digər bir vilayəti idi. Bu vilayət müəyyən dövrlərdə İberiya ilə birbaşa sərhədi təşkil etmişdir. Kambisenanın ərazisinə şimal-qərbdən Alazan və İori çaylarının orta axarları, cənubda Kür çayına qədər olan torpaqlar, şərqdə isə Alazan, İori və Kür çaylarının qovuşduğu əraziyə qədər olan torpaqlar daxil idi. Vilayət Albaniya dövlətinin süqutuna qədər onun tərkibində olmuş, heç bir işğala məruz qalmamışdır.

Albaniyanın qərb torpaqlarına aid olan digər bir ərazi Sakasena vilayətidir. Bu vilayət Albaniyanın Kür çayından cənubda yerləşən sağsahil ərazilərini, müasir xəritədə Gəncə-Qarabağ ərazisini əhatə edirdi. Sakasena vilayəti Qafqazda skif-kimmer-sakların başlıca mərkəzlərindən birinin, e.ə. VII əsrdə yaranmış Sak çarlığının bir hissəsini təşkil edirdi.

Albaniyanın qərbində yerləşən digər böyük vilayət Otena (Uti) idi. Bu vilayətin adı utilərlə birbaşa bağlı idi. Ərazisi Araz çayından

qərbə doğru olan torpaqları əhatə edirdi. Antik dövrdə burada Ayniana və Anariaka adlanan alban şəhərləri yerləşirdi. Orta əsrlər Albaniyasında isə vilayət öz əhəmiyyətini daha da artırmışdı, hətta Albaniyanın paytaxtı Bərdə şəhəri məhz bu vilayətin ərazisində yerləşirdi.

Tədqiqata cəlb olunmuş materiallar əsasında məlum olur ki, Albaniya dövlətinin antik dövrdəki qərb sərhədləri gürcü, erməni və rus müəlliflərin iddia etdiyi kimi, tez-tez ciddi dəyişikliyə məruz qalmamış, müəyyən dövrlərdə genişlənilib azalsa belə, əsasən sabit olmuşdur. Albaniyanın qərb sərhədləri barədə məlumat verən ən qədim müəllif olaraq Strabonu götürsək, o zaman e.ə. III-II əsrləri, ən azı e.ə.I əsrdəki vəziyyəti təsəvvürümüzdə canlandıra bilərik. Strabon isə “Kürün dar vadisi”ni Albaniya tərkibində göstərib. Deməli, Albaniyanın şimal-qərb sərhədi Strabonun təsvir etdiyi zaman Tiflis ətrafından keçirmiş. B.e. I-II əsrlərində isə, bu sərhəd Araqvinin yuxarı axarlarına, Dəryal keçidinə qədər çatırdı. Hətta bəzi dövrlərdə Dəryal keçidinə nəzarət belə albanların əlində olmuşdur. Buna görə də əminliklə söyləyə bilərik ki, Albaniyanın qərb əraziləri antik dövrdə qonşu iberlər tərəfindən heç bir işğala məruz qalmamışdır. Eyni zamanda, ermənilərin də Albaniyanın hər hansı qərb əyalətini işğal etməsi antik dövr mənbələrində göstərilməyib. Antik dövrdə Albaniyanın qərb ərazilərinin yaşadığı yeganə işğal Roma işğalı olmuşdur ki, bunun nəticəsi tabeçilik vəziyyətinə səbəb olmuşdur.

Antik dövrdə Albaniyanın qərb sərhədlərinə daxil olan ərazilər – Kambisena (Kambiçovani), orta əsrlərdə Lpiniya və Hereti adlanan vilayətlərin ərazisi, Otena, Sakasena vilayətləri Albaniya dövlətinin süqutunadək onun tərkibində qalmışdır (Yalnız qısa zaman kəsiyində (371-387-ci illər) Kür çayının sağsahil ərazilərinin işğalı olmuşdur).

Antik mənbələrin araşdırılması nəticəsində belə bir qənaəət gəlinmişdir ki, bu dövrdə Albaniyanın qərbində albanlar, gellər, lupenlər, sovdlar, utilər, qarqarlar, sakasenlər yaşamışlar.

Albanlar Albaniyanın bütün ərazilərinə səpələnmişdilər və Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində ən çoxsaylısı idilər. Alban adı ayrıca bir əhali qrupunu təmsil etdiyi kimi, həm də bəzən antik müəlliflər tərəfindən Albaniya ərazisində yaşayan əhalini ifadə etmək

məqsədlə, ümumi mənada işlədilmişdir. Albanların Albaniyanın qərb ərazilərində yaşadığını müasir dövrdə bu ərazilərdə qalmış toponimlər sübut edir. Gürcüstanın şərq ərazilərində Alvan düzü, Alvani Samebo kəndi, Alaverdi (Alvani) kəndi, Alaverdi (Alvan) baş kilsəsi, Batum vilayəti ərazisində Alvanikala dağı, Azərbaycanın qərbində – Şəkidə Albanlar məhəlləsi, Malıbəyliyə Alıvanlar məhəlləsi, Qaxda Alban qalası kimi toponimlər birbaşa albanlarla bağlıdır.

Gel (ger) tayfaları Albaniyanın şimal-qərbinin başlıca sakinlərindən idilər. Antik müəlliflər onları Xəzər dənizinin sahili boyunca cənuba doğru olan ərazilərdə də qeydə almışlar. Gellər orta əsr mənbələrində hər olaraq qeydə alınmış və onların adı ilə şimal-qərb əraziləri orta əsrlərdə Hereti məfhumu ilə ifadə edilməyə başlanılmışdır. Gellərin indiki Azərbaycanın qərb ərazilərində yaşayan ingiloylar-yengeloylar olması ehtimal edilir.

Albaniyanın qərbində yaşayan tayfalardan digəri lupenlər (İpinlər) və onların qonşuları olan silvlər (çilblər) idi. Onlar Albaniya sərhədlərindən başlayaraq bütün dağların sinəsi boyunca yaşayırdılar. Gürcüstan Respublikası ərazisindəki Lapniani, Laban-Kuri, Lapani-Atkari toponimləri lupenlərin adı ilə bağlıdır. Zaqatala ərazisindəki Tsilban, Balakən rayonu ərazisindəki Tsolban yaşayış yerləri isə çilblərin (silvlərin) adı ilə bağlı toponimlərdir.

Albaniyanın əvvəllər mərkəzi hissələrində yaşayıb sonralar qərbində də yaşayan tayfalar utilərdir. Albaniyanın ən böyük vilayətlərindən biri olan Otena (Uti) məhz onların adı ilə bağlıdır. Utilərin adı e.ə. V əsr mənbələrindən başlayaraq xatırlanır və sonrakı dövr mənbələri onları “skif nəslindən olan” xalq olaraq göstərmişlər. Müasir dövrdə təxminən eyni ərazilərdə yaşamaqda olan qafqazdilli udinləri utilərin sələfi hesab edirlər. Zənnimizcə, antik utilərin indiki udinlər olmasını təsdiq edəcək başqa sübutlara da ehtiyac vardır. Çünki, antik mənbələrdə onların skif əsilli olduğu açıq şəkildə göstərilmişdir.

Albaniyanın qərbində yaşayan ən əhəmiyyətli və böyük tayfalardan biri də qarqarlar olmuşlar. Əsasən Albaniyanın qərb və cənub-qərbində yaşamışlar. Orta əsrlərdə onların adı ilə Albaniyada müstəqil knyazlıq da mövcud idi. Qarqarların adı ilə bağlı Gürcüstan

ərazisində bir neçə toponim qeydə alınmışdır. XIX əsrə aid sənədlərdə Tiflis quberniyası ərazisində Qarqar çayı, Qarqaris dağı, Qarqar-meydan, Qarqar-qutan adlanan toponimlər qeydə alınmışdır. Azərbaycanın qərbində, Dağlıq Qarabağ ərazisində Qarqardağ, Qarqarçay, Gədəbəy yaxınlığında Gərgər kəndi toponimləri qarqarların adı ilə bağlıdır.

Albaniyanın qərb ərazilərinin daha bir sakini sakasenlər olmuşlar. Skif-kimmer-saklarla birbaşa qohumluqları olan bu tayfaların adı ilə Albaniyanın Sakasena vilayəti adlandırılmışdır. Azərbaycan ərazilərində Zaqatala, Balasakan kimi toponimlər onların adı ilə bağlıdır.

Antik dövrdə Albaniyanın qərbində qeydə alınmış digər bir tayfa sod (savdey) tayfalarıdır. İlk dəfə Böyük Plininin əsərlərində adları çəkilər bu tayfaları M.Kalankatlı çar Aranın nəslindən hesab edir. Azərbaycan Respublikasının Qazax, Tovuz rayonları ərazisində Sadaxlı kəndləri, Borçalıda, yenə də Sadaxlı, Ermənistan ərazisində Sadaxlo, Sadıxlı toponimləri bu tayfalarla bağlıdır.

Albaniyanın qərbində yaşayan əhali təsərrüfatın müxtəlif sahələri – əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, üzümçülüklə məşğul olmuşlar. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan maddi mədəniyyət nümunələri göstərir ki, albanlar sənətkarlıq sahəsində də irəlidə olmuşlar. Alban sənətkarlarının əl işləri Cənubi Qafqazın müxtəlif ərazilərindən tapılmışdır.

Antik Albaniya ərazilərindən keçən qədim beynəlxalq ticarət yolları həm də Albaniyanın qərbindən keçmişdir. Orta Asiya ölkələri və Hindistanla əlaqəni təşkil edən ticarət yollarından biri çaylar vasitəsilə Xəzərə, oradan Kür çayı vasitəsilə Albaniyaya, oradan isə Qara dənizə çıxarılaraq o vaxtın Qərb ölkələrinə çatdırılırdı. Antik müəlliflərin bir çoxunun haqqında məlumat verdiyi bu yoldan əlavə Albaniyanın qərbindən keçən başqa quru yolları da var idi.

Beynəlxalq əhəmiyyətli yolların mövcudluğu Albaniyada ticarətin sürətli inkişafı, eyni zamanda şəhərləşməyə səbəb oldu. Albaniyada e.ə.I minilliyin ortalarından şəhərlər mövcud olsa da, miladdan sonrakı I-II əsrlərdə Albaniyada artıq çoxlu sayda şəhər mövcud idi. Klavdi Ptolemey Albaniyada 29 yaşayış məskəni qeyd etmişdir. Bu məlumata qədər Albaniyanın qərbində Strabon tərə-

findən yalnız 2 şəhəri – Ayniana və Anariaka şəhərləri qeydə alınmışdır. Az vaxt sonra Klavdi Ptolemey 29 şəhəri qeyd etdi ki, bunlardan 21-nin məhz Alazanətrafi ərazidə yerləşməsi ehtimal olunur.

Albaniyanın antik dövrdəki mədəniyyəti barədə isə başlıca qaynağımız maddi mədəniyyət nümunələridir. Bölgənin arxeologiyasına nəzər saldıqda məlum olur ki, Erkən alban mədəniyyəti Azərbaycanın qərb əraziləri ilə bərabər Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının şərqini, Dağıstanın cənubunu da əhatə etmişdir. Buradan tapılan Yaloylutəpə tipli saxsı məlumatları, çoxsaylı küp qəbirləri bu ərazilərin albanların yayıldığı areala aid olmasını göstərir. Təəssüf ki, hal-hazırda aparılan arxeoloji tədqiqatlarda Azərbaycan hüdudlarından kənarda qalan alban torpaqlarından tapılan maddi mədəniyyət nümunələri gürcü, erməni, Dağıstan xalqlarının keçmişinə aid olan materiallar olaraq təqdim edilir. Bu mənada Albaniya tarixinin ən qədim səhifələrindən bir hissəsinin şərq Gürcüstan və şərq Ermənistan torpaqları altında yatdığını da söyləmək olar.

Beləliklə, Albaniyanın qərb torpaqları dedikdə təkcə müasir Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları deyil, həm də Ermənistan və Gürcüstan Respublikalarının şərq əraziləri nəzərdə tutulmalıdır. Bu ərazilər ən qədim zamanlardan alban tayfalarının yaşadığı əraziyə daxil olmuşlar. Albanların digər etnoslar tərəfindən assimilyasiyaya uğradılaraq əriyib itməsi barədə iddialar kökündən yanlışdır. Bu tayfalar min ilə yaxın bir müddət ərzində bizim tarixi torpaqlarda yaşamış, xalqımızın etnogenezində böyük rol oynamış və alban tayfa ittifaqına daxil olan tayfaların hər biri müasir azərbaycanlıların mədəniyyətində xüsusi iz qoymuşlar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Mənbələr

1. M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Tərc. Z.Bünyadov, Bakı: Elm, 1993, 272 s.
2. Армянская География VII века (приписывавшаяся Моисею Хоренскому). (Пер. К.П.Патканова) СПб: Типография Императорской Академии Наук, В. О., 9 л., №12, 1877.
3. Арриан. Поход Александра (Пер. с древнегреческого М.Е. Сергеевко). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР. Ленинградское отделение, 1962. 384 с.
4. Бакиханов А. К. Гюлистан-Ирам. Баку: Элм, 1991, 304 с.
5. Вахушти Багратиони. История царства Грузинского. (Пер. Н.Т.Накашидзе) Тбилиси: Мецниереба, 1976, 338 с.
6. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. Москва: Наука, 1966. 375с.
7. Гай Юлий Солин. Собрание достопамятных сведений (выдержки). (Пер. и комм. И.И. Маханькова) Москва: Республика, 1996. с.229.
8. Геродот. История (Пер.Г.А.Стратановского). Ленинград: Наука, 1972. 600 стр.
9. Иосиф Флавий. Иудейские древности. (Пер. с греческого Г. Г. Генкеля) Т.І, СПб: Ландау, 1900. 716 с.
10. Квинт Куртий Руф. История Александра Македонского (сохранившиеся книги), Москва: Изд-во Московского университета, 1963. 447 с.
11. Корнелий Тацит. Анналы, малые произведения. Т.І. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1970. 443 с.
12. Корнелий Тацит. История. Т.2. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1969. 369 с.
13. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х, т.І. Греческие писатели, вып. І. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1893. 918 с.

14. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х, т. II. Латинские писатели, вып. 2. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук, 1906, 454 с.
15. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. II. Латинские писатели, вып. I. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1904, 270 с.
16. Летопись Картли. (Пер. и примечания Г.В.Цулая). Тбилиси: Мецниереба, 1982, 112 с.
17. Мровели Л. Жизнь картлийских царей. (Пер. с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В.Цулая). Москва: Наука, 1979, 104 с.
18. Мровели Л. Жизнь картлийских царей. Москва: Директ-Медиа, 2010, 246 с.
19. Обращение Грузии. (Пер. с древнегруз. Э.Такайшвили). Тбилиси: Изд. Мецниереба, 1989, 184 с.
20. Плиний Старший. «Естественная история». (Пер. с латин. В.В.Латышева) / ВДИ, 1949, № 2
21. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 3-х, т. III. Москва: Правда, 1990, 606 с.
22. Полибий. Всеобщая история. (Пер. с греч. и комментарии Ф.Г.Мищенко): в 2-х т. Том I. СПб.: «Наука», «Ювента», 1994. 496 с
23. Прокопий из Кесарии. Война с готами. Пер. С.П.Кондратьева. Москва: Изд. Академии Наук СССР, 1950, 380 с.
24. Секст Юлий Фронтин. Стратегемы (военные хитрости) / ВДИ, 1946, 1. С.219-306.
25. Страбон. География в 17 книгах. (Пер. А.Стратановского). Москва: Наука, 1964. 941 с.
26. Тит Ливий. История Рима от основания города. В 3-х т. (Переводы под ред. М.Л.Гаспарова, Г.С.Кнабе, В.М.Смиринна). Москва: Наука. 1989-1993, с.576, 528, 768.
27. Arrian. Alexander the Great. (Transl. Chinnock E.J.). London: Hodder and Stoughton vol.I, 1929, 443 p.

28. Cassius Dio. Roman History. (Transl. Earnest Cary): In nine volumes. Vol. III. Classical Library edition, London: W. Heinemann, 1914, 528 p.
29. Claudius Ptolemy. The Geography. (Translated by Stevenson E.L.). New York: Public Library, 1991, 288 p.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində

30. Aleksidze Zaza. Qafqaz albanları dilləndilər. Artanuci nəşr. 2003, 129 s.
31. Avşarova İ., Pirquliyeva Q. Qafqaz arxeologiyası: Dərslik. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2010, 248 s.
32. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1982, 608 s.
33. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild, Bakı: Elm, 1998, 520 s.
34. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
35. Babayev İ.A. Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndində qazıntılar aparan beynəlxalq Azərbaycan-Almaniya-Gürcüstan arxeoloji ekspedisiyasının 2006-2007-ci illərdə fəaliyyəti haqqında – İdealtəpədə arxeoloji qazıntılar / 2006-2007-ci illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı-2007.
36. Bəkirova E.A. Kambisena vilayəti Albaniyanın tərkib hissəsi kimi / AMEA aspirantlarının elmi konfransının materialları, Bakı: Elm, 2010, s.334.
37. Bəkirova E.A. Albaniyanın Kambisena vilayəti Azərbaycan və gürcü tarixşünaslığında / Gənc alimlərin I Respublika innovativ ideya yarımkaşası çərçivəsində keçirilən konfransın materialları, Bakı-2010, 286-290.
38. Cavadov. Q.C. Udilər: Tarixi-etnoqrafik tədqiqat. Bakı: Azərbaycan, 1996, 240 s.
39. Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi. Bakı : Şərq-Qərb, 2010, 616 s.
40. Əhməd Zəki Vəlid. Azərbaycanın tarixi-coğrafiyası. Bakı: Təhsil, 2009, 112 s.

41. Əhmədov Q.M. Yalovlutəpə mədəniyyətinə aid daha bir tapıntı / Azərbaycan SSR EA-nın məruzələri, 1952, №0, s.571-575.
42. Əliyev Ə. Qədim albanların silahları. Bakı: Nurlan, 2008, 158 s.
43. Əliyev Ə. Qafqaz Albaniyasına aid nizə ucluqları / AMEA. Azərbaycan Arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2003. №1s, .65-72
44. Əliyev K. Albaniyanın qoşunu və silahı haqqında / Azərb. SSR EA-nın məruzələri, 1957, №8, 935-938 c.
45. Əliyev K. Strabona görə Atropatenada və qədim Azərbaycanda mövcud coğrafi və tayfa adları / Azərbaycanın toponomikasının öyrənilməsinə dair elmi konfransın materialları, 1973, s. 29-30
46. Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrə. Bakı : Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1997, 120 s.
47. Əliyev T. Qalatəpə yaşayış məskənində Qafqaz Albaniyasının Enian şəhərinin izləri / Azerbaijan Archeology, 2009, №1.
48. Əliyev T. Azərbaycanın cənub-qərb bölgəsinin arxeoloji tədqiqinə dair / AMEA. Azərbaycan Arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2003. №1, s.81-90.
49. Əliyeva İ.H. Şimal-qərbi Azərbaycanda Kürmük bayramının keçirilməsi tarixinə dair / AMEA-nın Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2008, XXIII c., s.169-176.
50. Əsədli K. Ə.Ələkbərovun küp qəbirləri mədəniyyəti üzrə apardığı arxeoloji tədqiqatlar /Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2006, №2, s.85-91.
51. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: İşıq, 1986, 186 s.
52. Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar, Bakı: Təhsil, 2007, 280 s.
53. Xəlilov M. Antik Albaniyanın nəzəri arxeologiyası XX-XXI əsrlərin qovşağında / Azərbaycan arxeologiyası, 2004, №1-4, s. 31-37
54. Xəlilov M. Albaniyanın qəbir abidələri. Bakı: Nafta-Press, 2009, 180 s.
55. Xəlilov M. Strabona Artsax məlum idimi? / Tarix, 7 mart 1991.
56. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı: "Təhsil", 2003, 576 s.
57. Kitab-i Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

58. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. Erkən intibah dövrü. Bakı: Altay dünyası, 1996. – 84 s.
59. Mahmudov Y.M. Real tarix və “Böyük Ermənistan uydurması”, Bakı: Turxan, 2014, 144 s.
60. Makkarti C., Makkarti K. Türklər və ermənilər. Tərc. Y.M.Əliyev, A.C.Əliyev. Bakı: Səda, 2011, 192 s.
61. Məmmədli A. Ermənilərin gerçək tarixi. Bakı : Elm, 2005, 436 s.
62. Məmmədli A. Şimal-qərbi Azərbaycanın arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: OKA ofset mətbəəsi, 2009, 160 s.
63. Məmmədov A. Gəncəbasarın alban dövrü xristian abidələri. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 55 s.
64. Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı : Təhsil, 2006, 400 s.
65. Məmmədov K. Azərbaycanlıların etnik antropologiyası / Azerbaijan Archeology, 2005, №1-4.
66. Məmmədov K. Borçalı qədim dövrdə / BDU: Türk dünyası: dünənəni və bugünkü beynəlxalq elmi konfransının tezisləri, Bakı-2011, s.59-61.
67. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, s.262.
68. Muradova F., Rüstəmov C. Qazax rayonunda alban dövrü abidələri /Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri, tarix, fəls. və hüq., 1986, №4, s.33-43.
69. Mustafayev L.X. Azərbaycanın antik dünya ilə əlaqələrinə dair / Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2009, №1, s.76-80.
70. Nərimanov İ.H., Aslanov Q.M. Mingəçevirin bir qrup qəbir abidələri haqqında / МКА, Баку: Изд. АН Азерб. ССР. IV т. 1962, с.217-249
71. Nuriyev E. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponomiyası. Bakı: Elm, 1985, 112 s.
72. Osmanov F. Qafqaz Albaniyasının dəfn adətləri haqqında / Azərbaycan Arxeologiyası, 2001, №3, s. 43-47.
73. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I kitab, Bakı: Yazıçı, 1992, 184 s.
74. Piriye V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002, 152 s.

75. Qazıyev S.M. İki küp və katakomba qəbri / MKA, III т., Bakı: изд. АН Аз.ССР, 1953, с.5-35.
76. Qazıyev S.M. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında / MKA, Bakı: Изд. АН Азерб. ССР. IV т , 1962, с. 140-170.
77. Qazıyev S.M. Mingəçevir küp qəbirləri albomu. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, 160, 110 s.
78. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1994, 248 s.
79. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1992, 140 s.
80. Qeybullayev Q. Qafqaz Albaniyasına aid mənbələrdə “Aran” adının üç anlayışı / Pedaqoji Universitetin xəbərləri, 2010, №3, s.19-22
81. Sadıqzadə Ş.H. Qədim Azərbaycan bəzəkləri. Bakı: Işıq, 1971, 85 s.
82. Süleymanova S.Ə. Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi Lpiniya-Ereti / AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Əsərləri, 2007, XX c., s.56-73
83. Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi. Red. İ.S.Bağirova, Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 424 s.
84. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.
85. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1961, 182 s.
86. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, 157 s.
87. Yusifov A. Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş antik dövrə aid sikkə dəfinələrinin tipografiyası / Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 2010, №3, s.174-178
88. 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı: Nafta-Press, 2007, 202 s.

Rus dilinda

89. Абдушелишвили М.Г. Антропология древнего и современного населения Грузии. Тбилиси: Изд-во `Мецниереба`. 1964, 210 с.
90. Абемян М. История древнеармянской литературы. Ереван: Издательство АН Арм. ССР, 1975, с.605.
91. Адонц Н. Армения / Новый энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона. СП.1912. т.III, кол. 601
92. Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван: изд. АН Арм. ССР, 1987, 304 с.
93. Алекперов А.К. Культура кувшинных погребений Азербайджана / НАМИ АН Азерб.ССР, инв. №170-171.
94. Алекперов А.И. Терракоты древнего Азербайджана. Баку: Элм. 1994, 134 с.
95. Алекперов А. Один из древних тюркских этносов Передней Азии-кадусии / *Tarix və Gerçəklik*, 2010, I cild, s.385-402.
96. Алекперов А. Этимология некоторых названий тюркско-албанского происхождения / *Dirçəliş XXI əsr*, 2011, s.158-159, s.571-575.
97. Алиев И.Г. Очерк истории *Атронатены*. Баку: Азернешр, 1989, 160 с.
98. Алиев И.Г. История Мидии. Баку: изд. АН Азерб. ССР, 1960, 360 с.
99. Алиев И.Г. Карабах в древности / Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права, 1988, 3. с.9-28.
100. Алибекова Э.Б. Вопросы древней истории Азербайджана в российской историографии XIX начала – XX вв. Баку: Тахсил, 2009, 224 с.
101. Алиев К. Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986. 129 с.
102. Алиев К.Г. Древнегреческие и латинские первоисточники по истории древнего Азербайджана. Баку: Элм и Тахсил, 2010, 400 с.
103. Алиев К.Г. Кавказская Албания (I в. до н.э. – I в. н.э.). Баку: Элм, 1974. 363 с.

104. Алиев К. Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, 125 с.
105. Алиев К.Г. Об этническом характере древних албанов. // Международная научная конференция «Археология и этнография Кавказа», Баку-2000, с. 183-185.
106. Алиев К.Г. Страбон об античном Азербайджане / Азербайджан и азербайджанцы, Баку, 2010, №2, s.50-51.
107. Алиев К.Г. К вопросу о племенах Кавказской Албании / Исследования по истории культуры народов Востока: Сборников честь академика И.А.Орбели. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960, с.15-19.
108. Алиев К.Г. К вопросу о языках на территории Азербайджана / Труды Инс-та истории АН Азерб. ССР. Т. 14, 1960, с.35-56.
109. Алиев К.Г. К вопросу об источниках Страбона в описании древней Кавказской Албании / Доклады АН Азерб. ССР, 1960,4. с.419-422.
110. Алиев К.Г. К истории изучения археологических памятников на территории древней Кавказской Албании / Известия АН Азерб.ССР (серия общественных наук),1961, т.2, с.21-33.
111. Алиев К. Г. Албаны-кочевники и базилиевс Зобер / Изв. АН Азерб. ССР, сер. Общест. Наук, 1962, №8, 23-29 с.
112. Алиев К.Г. Вопросы духовной культуры и религии Античной Кавказской Албании / Изв. АН Азерб., сер.ист., филос. и права, 1992, №3-4, с.82-91
113. Алиев К.Г. О древней топонимике Кавказского Азербайджана / Всесоюзная конференция по топонимике СССР. Ленинград, 1965, с.174-177.
114. Алиев К.Г. Эпиграфика Кавказской Албании: Парадоксы и действительность / Азербайджан и азербайджанцы ,2002, №9-10, с.21-29.
115. Алиева Ф.К. Культура античного Азербайджана-Мидийской Атропатены и Кавказской Албании (IVв. до н.э. – III в н.э), Баку: Тахсил, 2007, 180с.

116. Амиранашвили А. Иберия и римская экспансия в Азии / ВДИ. 1938, №4, с.57-68
117. Арский Ф.Н. Страбон. М. Мысль 1974. 72 с.
118. Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва: Наука, 1985, с.496.
119. Асадов В.А. Некоторые особенности обряда захоронения в кувшинных погребениях Азербайджана / Археология, этнология, фольклористика. матер. межд. науч. конф., Тб: изд. Меридиани, 2010, с.51-53.
120. Асланов Г. М. Из истории материальной культуры Кавказской Албании I-IV вв. / ВИКА. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1962. С. 114-148.
121. Асланов Г. М. Материальная культура Мингечаура I-VII вв. (на основе археологии катакомбных погребений): Автореф. дис. канд. ист.наук. Баку: Изд-во АН, 1963, с.26.
122. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыхзаде Ш.Г. Каталог Золотых и серебрянных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку: Изд. АН Азерб.ССР, 1966, 61 с.
123. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионне Г.И. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). Баку: изд.АН Азерб.ССР, 1959, 170 с.
124. Ахмедов Г.М. Еще одна находка по Ялойлутепинской культуре (на азерб.яз.) / Доклады АН Азерб.ССР. 1952.10. С.571-575.
125. Ахмедов Г.М, Бабаев И.А. Археологические культуры Азербайджана. Баку: Элм, 1986, 14 с.
126. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и средневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 311 с.
127. Ахундов М.Д. К вопросу о “спорных” моментах в истории культуры Кавказской Албании / Изв. АН Азерб.ССР, сер. лит., язык и исск, 1986, №2, с.104-115.
128. Ахундова Г.К. Предметы украшения Кавказской Албании I-III в. Как показатель культурно-экономических связей / АМЕА. Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2003, №197-105.

129. Бабаев И.А., Ахмедов Г.М. Кабала (историко-археологический очерк). Баку: Элм, 1981. 66 с.
130. Бабаев И.А. К вопросу о возникновении государства Албании (кавказской) / Известия АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1976, 4, с.40-51.
131. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990, 234 с.
132. Бабаев И.А. Города в древних обществах. Зарождение городской культуры в древнем Азербайджане /Azərbaycanın qədim şəhər mədəniyyəti dünya urbanizasiya kontekstində adlı beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Bakı-2012, s.54-56.
133. Бабаев Ф. Печати VI-IV вв. до н.э. найденные на территории Азербайджана / Тезисы Международ. Научной конфер. “Археология и этнография Кавказа”, Баку, 2000, с.129-131.
134. Бадалова З. Текстильное сырье и способы его обработки в Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в.н.э.) / Известия АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1991, т.4, с.60-65.
135. Бартольд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку: Общество Обследования и Изучения Азербайджан., 1925, 150 с.
136. Боднарский М.С. Античная география. Москва: Государственное Изд-во географической литературы, 1953, 374 с.
137. Бокщанин А.Г. Парфия и Рим. В 2-х частях. Ч.1. Возникновение системы политического дуализма в Передней Азии. Москва: Изд-во МГУ, 1960, 251 с.
138. Болтунова А. И. Описание Иберии в «Географии» Страбона / ВДИ, 1947, т.4, с. 142-160.
139. Бунятов Т.А. К истории земледелия и скотоводства в Азербайджане (с древнейших времен до XIII в. н.э.). Баку, 1968, 386 с.
140. Ваидов Р.М. Некоторые вопросы кувшинных погребений Азербайджана / МКА, 1965. Т.6, с.91-100.
141. Ваидов Р. М.Мингечаур в III-VIII веках. Баку: изд. АН Азерб. ССР, 1961, 196 с.

142. Ваидов Г.М. Первые итоги археологических работ в Торпагале / МКА, т.VI. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1965, с. 201-211
143. Вопросы истории Кавказской Албании (Ред. Играр Алиев), Баку: Изд. академии наук Азербайджанской ССР, 1962, 150 с.
144. Воронов А.А. Антропологические особенности распространения групп крови в Закавказье / Антропология и география. Москва: Наука, 1974, с.197.
145. Гаджиев М.С. Из истории торговых связей Дагестана в албано-сарматский период / Между Европой и Азией. Махачкала, 1997, с. 102-109
146. Ган К.Ф. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе / СМОМПК, 1884, т.4, с. 1-248.
147. Гарабаг: Курекчай-200 (Ред. Махмудов Я.М., Бахрамов Дж.А., Мамедова Г.Н.), Баку-2005, 168 с.
148. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: Элм, 1991, с.550.
149. Гейбуллаев Г.К. О топонимах иберийско-кавказского происхождения в Азербайджане / Известия. АН Азерб.ССР, сер. общ. наук, 1978, №1, с.69-78.
150. Голубкина Т.Н. Археологическое обследование и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 / Известия. АН Азерб.ССР, сер.общ. наук, 1959, №1, с.16-36.
151. Голубкина Т.Н. Находки кувшинных погребений в Нахичеванской АССР / Доклады АН Азерб. ССР, 1952, т.8, с.451-453.
152. Голубкина Т.Н. Четыре кувшинных погребения из Минге-чаура (раскопки 1950 г.) / Известия АН Азерб.ССР, 1956, т.3, с.73-90.
153. Гошгарлы Г. Античная Кавказская Албания в системе международных отношений в V-I вв. д.н.э. / Международная научная конференция “Этнокультурное наследие Кавказской Албании”, Баку, 2001.
154. Гошгарлы Г.О. К вопросу об этнической принадлежности

- погребений в сырцовых гробницах / AMEA Azərbaycan Arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2003. №1, с.91-96.
155. Гошгарлы Г.О. Погребения в каменных ящиках античного периода на территории Азербайджана / Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2006 №1.
156. Гошгарлы Г.О. Обряд захоронения с оболочкой Харона на территории Азербайджана / Археология, этнология, фольклористика. матер. межд. науч. конф., Тб : изд. Меридиани, 2010, 127 с.
157. Гутнов Ф.Х. Нерон и Кавказ / Qafqazın arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı-2000, s.176-179
158. Джавадов И.Ш. О сражении кавказских албанцев и иберов против римлян в 66 г. до н.э. / ВДИ, 1973, т.1, с.154-159.
159. Джафаров Ю.Р. О локализации храмовой области в Кавказской Албании / ВДИ, 1985, №2, 97-108 с.
160. Дорн Б. Каспий (о походах древних русских в Табаристан). СПб: Тип. Императорской Академии. 1875, 718 с.
161. Дреер М. Помпей на Кавказе: Колхида, Иберия, Албания / ВДИ, 1994, №1, с.20.
162. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956, 485 с.
163. Еремян С.Т. Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов По Табуле Пефтингера / ВДИ, 1939, №1, с. 79-90.
164. Еремян С.Т. Раннефеодальные государства Закавказье в III-VII вв. В кн. Очерки истории ССР. Москва: Изд-во Академии наук СССР. 1958, 948 с.
165. Иващенко М.М. Кувшинные погребения Азербайджана и Грузии / Известия АН Азерб.ССР, 1947, т.1, с.73-80.
166. Иессен А.А. Культура Ялойлутепе в Закавказье / ГАИМК, Ленинград, 1929, т.1, с.27-39
167. Ионе Г.К. О гончарных обжигательных печах из Мингечаура. МКА, т. II, 1951, стр. 31-77.
168. Ионе Г.К. Мингечаурская разновидность наконечников стрел “скифского типа” / МКА, Баку: Изд. АН Азерб. ССР, т.

III, 1953, с.81-97.

169. Искендеров Э. К вопросу о некоторых общностях погребальных памятников Албании, Иберии и Армении в античное время / Археология, этнология, фольклористика. матер. межд. науч. конф., Тбилиси: изд. Меридиани, 2010, с.161.
170. Искендеров Э.А. Кавказская Албания и Иберия в свете античных источников / *Azərbaycan Arxelogiyası və Etnoqrafiyası*. 2009, №1, s.59-70.
171. Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1956.131 с.
172. Исмизаде О.Ш. О раскопках на холме Каратепе в 1957 / МКА, Баку: Изд. АН Азерб. ССР, IV т, 1962, с.171-203
173. Историческая география Азербайджана / Баку: Элм, 1987, с.148
174. История армянского народа / под ред. Б.Н.Аракеляна, А.Р.Иоаннисяна, Ереван: Айпетрат, 1951, 289 с.
175. Казиев С.М. Об археологических раскопках в Мингечауре / Доклады АН Азерб.ССР, 1946,10. С.446-449.
176. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре / МКА, т. I, Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1949, с.5-43.
177. Какабадзе Н.С. История названия города Тбилиси / Исторический сборник. Кн. 2, Тбилиси, 1928
178. Капанцян Г. Хайаса-колыбель армян. Ереван, 1948, 287 с.
179. Карахметова А.А. Грунтовые погребение Кишской церкви / Тезисы Межд. Научной конференции, Баку, 2000, с. 92-94
180. Касимова Р.М. Антропологическое исследование черепов из Мингечаура (в связи с изучением этногенеза азербайджанского народа). Баку: АН Азерб.ССР, 1960, 133 с.
181. Керимов В.И., Алиев М.Ю. О культовых представлениях племен северо-западной области Кавказской Албании / *Azərbaycanın antik dövr və orta əsrlər arxeologiyası problemləri*, Bakı, 2006, Nefta-Press, s.58-71.
182. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы и комментарии. Харьков: Харьковского государственного универ-

ситета, 1956, 343 с.

183. Ковалевский С.А. «Карта Птолемея» в свете исторической географии Прикаспия / Известия Всесоюзного географического общества, 1953, №1, с.30-46.
184. Крузе Ф. О важности юго-кавказских областей России в отношении антикварном, и о Птолемея, главном писателе в рассуждении географии сей страны / ЖМНП, 1835, т.4.5, с.423-439.
185. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании) / Сборник статей в честь С.Ф.Ольденбурга. Л., 1934, с.289-305.
186. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании, Шеки) / Сборник, посвященный памяти академика Н.Я.Марра. Москва; Ленинград: 1938, с.369-384.
187. Кудрявцев О. В. Колхида, Иберия и Албания в III-I вв. до н.э. / Всемирная история. Т.2. Москва: Госполитиздат АН СССР, 1956, с.413-417.
188. Латышев В.В. Заметки о кавказских надписях. III; Изв.ИАК, вып. X. 1904 , с. 98-105
189. Левиатов В. Н. Азербайджан с V века до н.э. по III век н.э. / Известия АН Азерб.ССР, 1950,1. с.65-95.
190. Ломтатидзе Г.А. Археологические раскопки в Мцхета. Тбилиси: изд. АН Груз.ССР, 1955, 115 с.
191. Лордкипанидзе О.Д. О транзитно-торговом пути из Индии к Черному морю в античную эпоху / Сообщения АН Груз. ССР, 1957, т. XIX, №3, с. 377-384.
192. Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV-VII вв. Автореф. дисс. докт.ист.наук. Баку, 1982, 44 с.
193. Мамедов Т.М. Кавказская Албания (IV-VII вв.). Баку: Маариф, 1993, 214с.
194. Мамедов Т.М. О письменности Кавказской Албании / Доклады АН Азерб. ССР, 1967, №7, том. XXIII, с.105-108.
195. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку: Центр исследования Кавказской Албании, 2005, 798 с.

196. Манандян Я.А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван: изд. Ереванского унив., 1954, 280 с.
197. Манандян Я.А. Круговой путь Помпея в Закавказье / ВДИ, 1939, №4, с.73-74
198. Марр Н.Я. Ипполит. Толкование Песни Песней. Спб.1901, 69 с.
199. Марр Н.Я. Кавказские племенные названия и местные параллели / Труды комис. по изучению племенного состава населения России; вып.5, Петроград, 1922, 39 с.
200. Марр Н.Я. Кавказский культурный мир и Армения / ЖМНП, 1915, 4.57, с.280-330.
201. Махмудов Я. Азербайджан: краткая история государственности. Баку: Тахсил, 2005, 160 с.
202. Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси: Изд-во АН Груз.ССР, 1959.507с.
203. Меликов Р. Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества. (VI-IV вв. до н.э). Баку: Нуран, 2003, 198 с.
204. Меликсет-бек Л. К истории появления гуннов в восточном Закавказье / Докл. АН. Азерб.ССР, XIII, 1957, с.709-715.
205. Моммзен Т. История Рима. В 5-и томах, I том, СПб: Наука, 2005, 732 с.
206. Муравьев С.Н. Птолемея карта Кавказской Албании и уровень Каспия / ВДИ, 1983, № 1, с. 137.
207. Мухселешвили Д.Л. Основные вопросы исторической географии Грузии (раннефеодальная эпоха): Автореф. дис. канд.ист.наук. Тбилиси, 1973. 55 с.
208. Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии, Тбилиси: Мецниереба. 1982, 114 с.
209. Мухелишвили Д.Л. Город Уджарма. Тбилиси: изд. АН Груз. ССР Автореф. дисс.канд. истю наук, 1956, 17 с.
210. Наджафова И.М, Бабаев И., Раджабли А. Парфянские монеты в денежном обращении Кавказской Албании / Материалы межд. конф., Ашгабат, 2005, с.491-493.

211. Наджафова И.М. К вопросу о римско-албанских отношениях во время восточного похода Лукулла / материалы межд. конф. Махачкала, 2007, с.94
212. Наджафова И.М. О роли Каспия в международной торговле (по Страбону) / материалы межд. конф. Баку, 28-29 ноя. 2008 г, Самарканд Ташкент 2009, с.80-85
213. Нариманов И.Г. Археологические раскопки на поселении Сарытепе / Известия АН Азерб.ССР, серия общественных наук, 1959, 2, с.81-98.
214. Насибли Ю. Еще раз к вопросу о бунтюрках древнегрузинских источниках / BDU: Türk dünyası: dünəni və bu günü beynəlxalq elmi konfransının tezisləri, Bakı-2011, с.57-58.
215. Новосельцев А.П. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период / Кавказ и Византия. Вып.1. Ереван: Изд-во АН Армян.ССР, 1979, с. 10-18.
216. Османов Ф. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. – III в. н.э. (на основании археологических материалов). Баку: Тахсил 2006, с.288
217. Очерки истории Грузии / под ред. Г.А.Меликишвили, О.Д.Лордкипанидзе. Т.І, Тбилиси: Мецниереба, 1989, с.508
218. Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эретии: очерки социально-экономической и политической истории. Автореф. дис. канд.ист.наук. Тбилиси, 1971, 65 с.
219. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и Закавказья / Труды общества обследования и изучения Азербайджана, Баку, 1926. Вып.3. 100 с.
220. Перекрестный анализ “Очерков истории стран Южного Кавказа” / Под ред. Р.Раджабов, С.Григорян, В.Колбаи. Ереван: Эдит Принт. 2011, 288 с.
221. Петросян С.Г. Взаимоотношения Аршакидов и римлян с северокавказскими племенами и Армения. Автореф.дис. канд. ист.наук. Ереван, 1980, 21 с.
222. Пицхелаури К. Археологические исследование 1990-2004 гг в Кахети (итоги и перспективы) /Археология Кавказа, 2006,

№1.

223. Пьянков И.В. Саки / Известие отдела общественных наук АН Таджикской ССР, 1969, №3, с.12-19.
224. Расулова М.М. Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. – III век н.э. Баку: Мутарджим, 2008, -228 с.
225. Расулова М.М. Денежное обращение в Албании в I в. до н.э.-I в н.э. / Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права, 1991, т.4, с.66-75.
226. Рзаев Н.И. Художественная керамика Кавказской Албании (IVв. до н.э.- I в н.э.). Баку :изд. АН Азерб. ССР, 1964, 140 с.
227. Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э. Баку: Элм, 1976, 195 с.
228. Рзаев Н.И. Ювелирное искусство Кавказской Албании / ДАН АзССР, т. 21, 1965, № 1
229. Ростовцев М.И. Скифия и Босфор. Ленинград: Восток, 1925, с.442.
230. Сейидов М. Опыт этимологического анализа слова Бункурк / Бунтюрки / Доклады. АН Азерб. ССР, 1969, 8 т., XXV, 91-93 с.
231. Сулейманова С.А. Этнополитическая история северо-западной Албании в свете архетипов в местных источниках / AMEA-nın Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2004, №4, s.51-82.
232. Сулейманова С.А. Торговые колонии на Caspi via между центральной Азией и Кавказом / Инст. Восточных Рукоп. РАН, 2008, №8, с.40-58
233. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа; Баку: Элм. 1990; 304 с.
234. Такайшвили Е.С. Источники грузинских летописей. Три хроники / СМОМПК, вып. XXVIII, 1900, с. 1-116.
235. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, 391 с.
236. Тунманн И. Крымское царство / Хазар. Баку, 1990, №4,

237. Услар П.К. Начало христианства в Закавказье и Кавказ / Сборник сведений о Кавказских горцах. Вып. II, Тифлис, 1869, с.1-24.
238. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку: Элм, 1985, 277 с.
239. Халилов М. О происхождении албанского погребального ритуала “убитые враги” / *Azərbaycan arxeologiyası*, 2002, №3-4, с.26-34.
240. Халилов М. Птолемеевская Хабала / *Azərbaycanın qədim şəhər mədəniyyəti dünya urbanizasiya kontekstində adlı beynəlxalq elmi konfransın tezisləri*, Bakı, 2012, s.51-53
241. Халилов М. Сарматия-Кавказская Албания: границы, контакты / *Античная цивилизация и варварный мир*. Новочеркасск, 1992, с.68-75.
242. Шанидзе А.Г. Язык и письмо Кавказских албанцев //XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. Москва: Восточная литература, 1960, с.8.
243. Шарифов Д. Раскопки в Ялойлу-Тепе / *Материалы Азгосмузея*, вып. 1, Изд. Общества Обследования и изучения Азербайджана, Баку, 1927, 33 с.
244. Шопен И. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей. СПб: В типографии Н. Тиблена, 1866. 501с.
245. Юсифов Ю.Б. О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинении албанского историка / *Советская тюркология*, 1974, №2, с.71-79.
246. Юшков С.В. К вопросу о границах древней Албании / *Исторические записки*, №I, 1937, с.129-148.
247. Ямпольский З. И. Древняя Албания в III-I вв. до н.э. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1962, 381 с.
248. Ямпольский З.И. К изучению древнеазербайджанского города Юнана / *Музей Истории Аз.ССР*, 1959, № 67
249. Ямпольский З.И. К изучению летописи Кавказской Албании / *Известия АН Азерб.ССР*, 1967, №9, с.149-159
250. Ямпольский З.И. Материалы о происхождении азербай-

джанского народа / Известия АН Азерб.ССР, 1956, №1, с.93-101.

251. Яновский А.О. древней Кавказской Албании / ЖМНП, 1846, ч.52, с. 97-136; 161-203.

Digər dillərdə

252. Alasania G. Gürcüler ve islam öncesi türkler. Trabzon: KTÜ yayınları, 2013, 198 s.
253. Gürcüstan tarihi. N.Berdzenişvili, İ.Cavahişvili, İstanbul: Sorun yayınları, 2000, 304 s.
254. Hacıyev F.V. Gürcüstan coğrafiyasında əski türklər: buntürklərdən qarapapaqlara / I Uluslararası Uzak Asyadan Ön Asyaya Eski türkçe bilgi şöleni, Afyonkarahisar, 18-20 kasım 2009, 297-307 s.
255. Abramishvili R. Neue Angaben über die Existenz des thrakokimmerischen ethnischen Elements und des Sog. Skythischen Reiches im Osten Transkavkasiens / Archäologischer Anzeiger, 1995, 47.
256. Babaev. İ.Y. Gagoshidze, F.Knauf. Excavations in the Achaemenid Palatial Complex near the Village Karacamirli in the Shamkir region / Azerbaijan-Land between East and West / Intern. Simp. Baku, 2009, p. 88-91.
257. Brosset M. Histoire de la Georgie, S.-Petersbourg, Imprimerie de L'Academie Imperiale des science, 1849, I v., 694 p.
258. Gippert J., Schulze W., Some remarks on the Caucasian Albanian palimpsests // Iran and the Caucasus // 2007, s. 201-212.
259. Gippert J., The scripts of the Caucasian Albanians in the light of the Sinai palimpsest// Frankfurt, 2012, s. 39-50.
260. İberia and Rome. A.Furtwängler, I.Gagoshidze, H.Löhr, N.Ludwig, Langenweißbac, Langenweissbach: 2008. P. 309.
261. Hovannissian G.R. The republic of Armeniya. Los Angelos. Vol.II. 420 p.
262. Lomouri N.Y. Emergence of the ancient İberian (K'Art'li) state. Moscow. XXVII International Congress of Orientalists, 1967
263. Potier M. Memoires de la Societe Nationale antiquaires de Fran-

ce. f.LX.1901, P.1-16.

264. Schulze W., Gippert J., Aleksidze Z., Pyer J. Mahe-The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai, Brepols Publishers, 2008. I vol.
265. Schulze Wolfgang, From Caucasian Albanian to Udi // İran and Caucasus// 2015, s. 149-177.
266. Schulze Wolfgang, Caucasian Albanian and the Question of Language and Ethnicity, Sprachen, Völker und Phantome; Sprachund kulturwissenschaftliche Studien zur Etnizitat, De Gruyter (2018), səh. 275-312;
267. Suny R.G. Looking towards Ararat. Bloomington and Indianapolis: Indiana university press, 1994. 280 p.
268. Tarn W.W. Alexander the Great, t.II. Cambridge: Studies and sources, 1950, p.477
269. Encyclopaedia Britannica. Vol.I. Cambridge: Cambridge University Press, 1910, 514 p.

Gürcü dilində

270. Bakradze D. Gürcüstan tarixi. Tb. 1889, 260 s.
271. Lomouri N.Y. Dion Kassinin Gürcüstan haqqında məlumatları. Tiflis: Gürc.EA-nın nəşr., 1966.
272. Nioradze Q.K. Alazan düzənliyində qazıntılar. Tiflis: Gürc. EA-nın nəşr., 1940, 128 s.

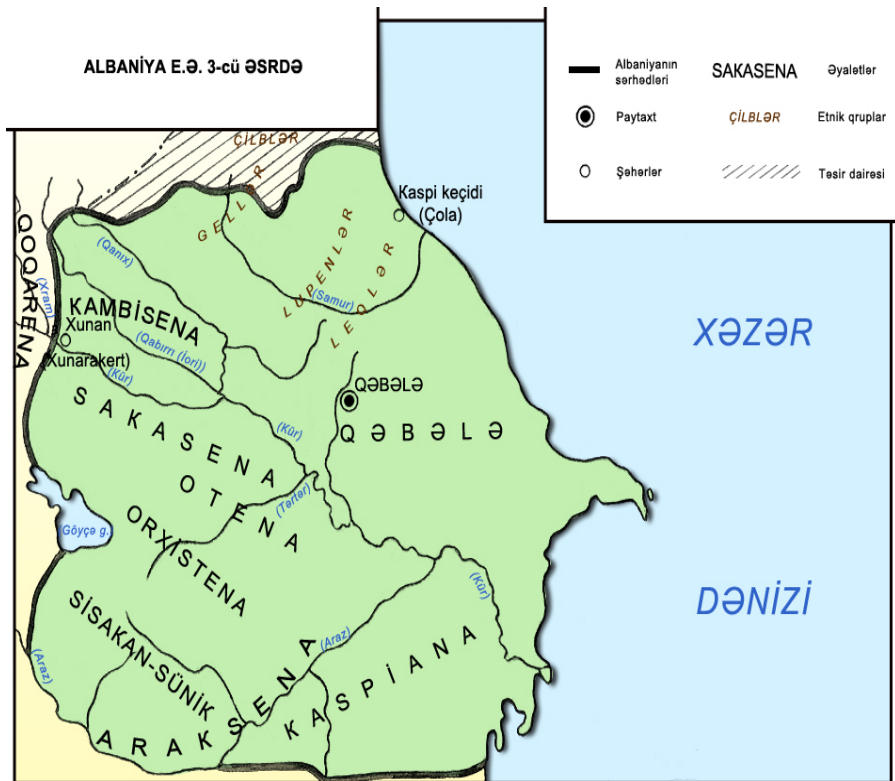
İnternet resursları

273. Budaqov B., Qeybullayev Q. Yuxarı Qarabağ // http://budaq-budaqov.com/index.php?option=com_content&view=article&id=14:yuxari-qaraba&catid=71:vtn&Itemid=12
274. Məmmədov K. Qədim Azərbaycan tayfalarına xas olan siklopik tikililərə yalnız Borçalı ərazisində rast gəlinir. <http://www.borcali.net>
275. Məmmədov K. Danışan tarix-Tiflis <http://www.youtube.com/watch?v=NfPWe6q0bb4>
276. Rəşid bəy Əfəndiyev. Nuxa qəzasında olan əsəü-ətiqələr haqqında. <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=ZG>

VmYXVsdGRvbWFpbnxzaGVraXRhcml4aXxneDo1NTljM2E3Y2ZmNDVhMTQ3].

277. Агасыоглы Ф. Албанский алфавит-миф или реальность. myazerbaijan.org/index.php?p=history/46
278. Алекперов А. Кавказская Албания-тюркский народ, тюркская история. <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/turkologiya/trk029.htm>
279. Асадов В.А. Вопросы хронологии обряда кувшинных погребений Азербайджана в свете исследований конца XX-начала XXI вв. <http://arxeoloq.az/>
280. Дарьяльское ущелье. ru.wikipedia.org/wiki/Дарьяльское_ущелье
281. Джалилов Ф. К интерпретации этнонима “албан”. myazerbaijan.org/index.php?p=history/3
282. Дербент. Албания. Гунны. Лпины. Чилбы. <http://yusif-rauf.livejournal.com/11558.html>
283. Мамедова А.А. Территориальные вопросы на северо-западным Азербайджане до образования Джаро-Белоканского джамаатства. <http://gisap.eu/ru/node/951>
284. Меликов Р. К проблеме происхождения и локализации племени утиев. <http://www.bakililar.az/ca/photos/rauf.html>
285. Юсифов Ю. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана. myazerbaijan.org/index.php?p=history/46
286. Эминли Дж. Локальные варианты в керамике Кавказской Албании эллинистической эпохи. <http://arxeoloq.az/?p=705>
287. Joint Azerbaijan-Korean Expedition in Gabala about the Results of the First/ Babaev.I, JabiyevG., Yi Seon-Bok etc <http://www.azerbaijanarcheology.com/2011/07/joint-azerbaijan-korean-expedition-in-gabala/>
281. Bəxtiyar Tuncay. Mingəçevir abidələri və türkə yazılar. <http://bextiyartuncay.wordpress.com/2013/08/16/ming%C9%99ceviar-abid%C9%99l%C9%99ri-v%C9%99-turkc%C9%99-yazilar/>.

XƏRİTƏ VƏ ŞƏKİLLƏR

Albaniya ərazisi e.ə. III əsrdə

Qafqazın müasir xəritəsində Albaniyanın qərb əraziləri

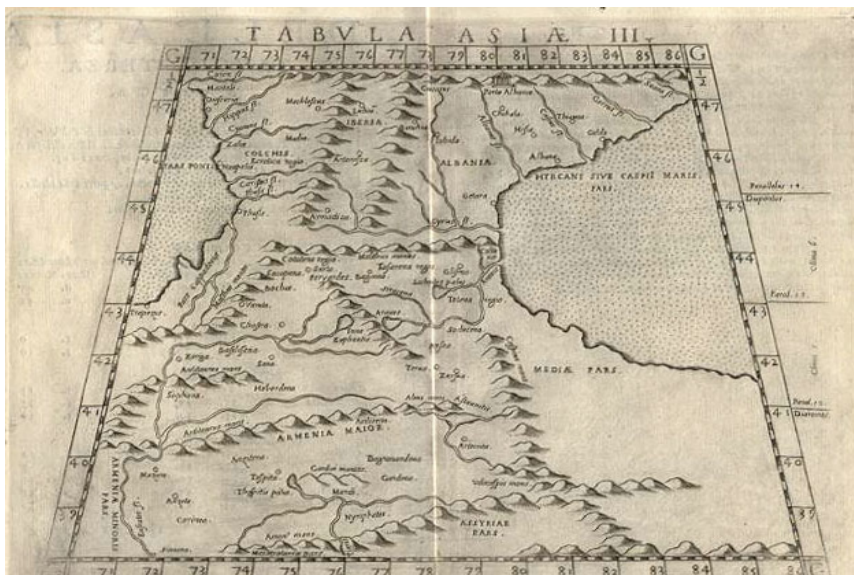

Albaniyanın şimal-qərb torpaqları Qafqazın müasir xəritəsində

Antik Albaniyanın sərhədləri

(Mənbə: Azərbaycan Milli atlası)

**Klavdi Ptolemeyin xəritəsi. A.M.Mallet (1630 – 1706),
Description de l'Univers, Paris, 1683**
http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Antique_Map_Ruscelli_Ptolemy

Klavdi Ptolemeyin koordinatları Qafqazın müasir xəritəsində

ÖNB Bildarchiv
Wien: Cod. 324

euratlas.net

K. Pevtingerin xəritəsində Albaniya və İberiya

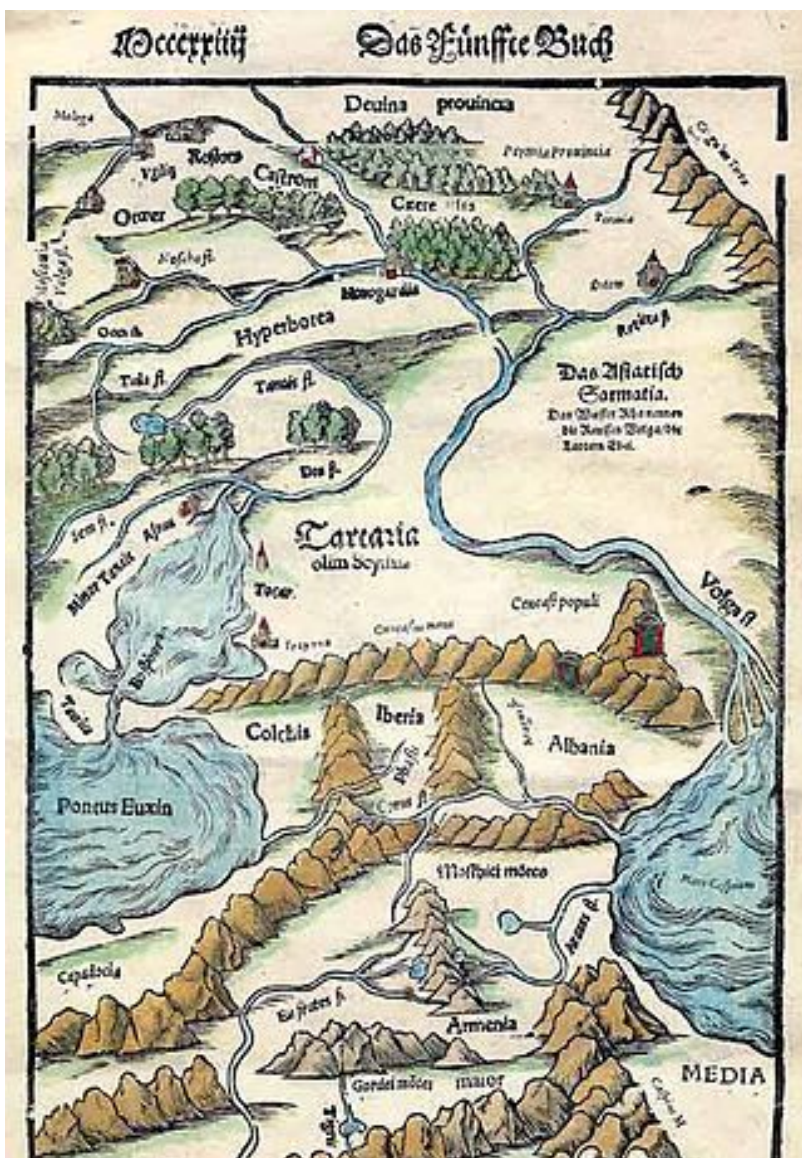
/http://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/medium_zoom/original_map_4
1_1.html

D.L.Muravyovun Klavdi Ptolemeyin məlumatları əsasında lokalizə etdiyi qərbi Albaniya şəhərlərindən bəziləri Qafqazın müasir xəritəsində.

Kür çayı ilə Araqvi çayının qovuşduğu ərazi: tarixi Albaniya əraziləri

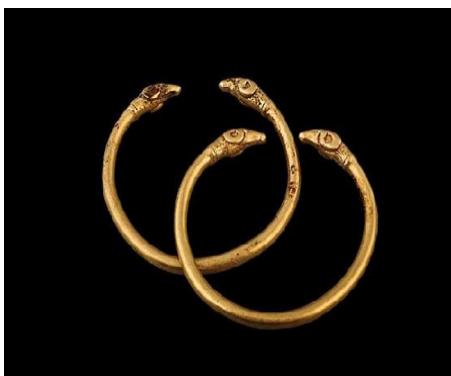
Almaniya kartoqrafı Sebastian Münsterin 1544-1545-ci illərdə çəkdiyi xəritədə Kolxida, İberiya, Albaniya, Midiya (*Atropatena*)
 Kiçik və Böyük Armeniyanın sərhədləri.
 Xəritədə hər iki Armenia Qafqazdan kənarda göstərilmişdir.

Albaniyanın saxsı məmulatları, Çuxur Qəbələ antik şəhər yerindən

**Gürcüstan Respublikasının Signaxi ərazisində
yerləşən muzeydə alban tipli saxsı nümunələri**

**Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərindən tapılmış ilan başlıqlı qolbaqlar
(solda Gürcüstandan, sağda Azərbaycandan)**

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I FƏSİL: ANTİK ALBANIYANIN QƏRB TORPAQLARI VƏ SƏRHƏDLƏRİ	34
1.1. Antik Albaniyanın sərhədləri	34
1.2. Antik Albaniyanın qərb sərhədləri	38
II FƏSİL: ANTİK ALBANIYANIN QƏRB TORPAQLARI- NIN ƏHALİSİ	84
2.1. Antik dövrdə Albaniyanın qərbində yaşayan əhali	84
2.2. Əhəlinin məşğuliyyəti	111
III FƏSİL: ANTİK DÖVRDƏ ALBANIYADA CƏRƏYAN EDƏN SİYASİ HADİSƏLƏR	129
IV FƏSİL: ALBANLARIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ	151
4.1. Erkən alban mədəniyyəti və onun qərb torpaqlarına təsiri.	151
4.2. Albaniyada şəhərsalma mədəniyyəti.	155
4.3. Albanların mənəvi dünyası: dini inanclar, məbədlər və dəfn formaları.	159
4.4. Albaniyada yazı.	174
Nəticə	179
İstifadə edilmiş ədəbiyyat və mənbələr	185
Xəritə və şəkillər	206

ELLADA ABUBƏKİR qızı BƏKİROVA

ALBANİYANIN
QƏRB TORPAQLARI
(ANTİK DÖVR)

Formatı: 60*84 $\frac{1}{16}$. Tirajı: 100.

Buraxılışa məsul: **Ramilə Şıxəliyeva**

Kompüter dizaynı: **Esmira Kərimova**

Bədii tərtibat: **Rəvanə Mirzəliyeva**

“İdeal-Print” MMC-də çap olunmuşdur.
AZ1130, Azərbaycan, Bakı, Binəqədi rayonu,
Sumqayıt şossesi, 2-ci km.

QEYD:

[illegible]

QEYD:

[illegible]